

ISSN 2414-9012

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЮРІЯ
ФЕДЬКОВИЧА.
ІСТОРІЯ

HISTORY
JOURNAL

OF YURI
FEDKOVYCH
CHERNIVTSI
NATIONAL
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

№ 1/2016 (43)

Founded in 1996

№ 1/2016 (43)

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2016

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2016

ББК 63.3(О)я43
Ч-49

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

*Журнал входить до переліку наукових фахових видань України
Наказ Міністерства освіти і науки України № 515 від 16.05.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПП від 05.02.2016 р.*

Рецензенти:

Михайло Юрій, доктор історичних наук, професор;
Володимир Євтух, доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України;
Володимир Денисенко, доктор політичних наук, професор;
Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор.

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича :
Ч-49 Історія. – Чернівці : Чернівецький університет, 2016. – № 1. – 136 с.
ISSN 2414-9012.

Тематика наукового журналу охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У журналі публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, російською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Добржанський, д-р іст. наук, проф., науковий редактор (Чернівці);
Любомир Винар, д-р філософ., проф., заступник наукового редактора (Кент, США);
Юрій Макар, д-р іст. наук, проф., заступник наукового редактора (Чернівці);
Василь Ботушанський, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Роман Дрозд, д-р іст. наук, проф., (Слупськ, Польща);
Тарас Івасютин, канд. філол. наук, доцент (Чернівці);
Анатолій Круглашов, д-р політ. наук, проф. (Чернівці);
Мішель Керотре д-р іст. наук, проф., (Париж, Франція);
Ігор Крючков, д-р іст. наук, проф., (Ставрополь, Росія)
Наталія Ротар, д-р політ. наук, проф. (Чернівці);
Штефан Пурич д-р іст. наук, проф., (Сучава, Румунія);
Олександр Сич, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Сергій Троян, д-р іст. наук, проф. (Київ);
Володимр Фісанов, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Михайло Чучко, д-р іст. наук, проф. (Чернівці);
Валентина Богатирець канд. політ. наук, доц. (Чернівці);
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, доц. відповідальний секретар (Чернівці).

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький університет, факультет історії, політології та міжнародних відносин,
тел. (03722) 52-19-94.
E-mail: dobrz@chnu.cv.ua

ББК 63.3(О)я43
Ч-49

Published by Academic Council
of Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

*Academic Journal is approved by Ministry of Education and Science of Ukraine
16.05.2016. № 515
Certificate of registration KB № 21905-11805IIP of 05.02.2016*

PEER-REVIWERS:

Mychailo Yuriy, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine);
Volodymyr Yevtukh, Doctor of History, Professor, corresponding member of the National Academy of Science of Ukraine;
Volodymyr Denysenko, Doctor of Political Sciences, Professor;
Iryna Kresina, Doctor of Political Sciences, Professor

History Journal of Iurii Fedkovych Chernivtsi National University : – Chernivtsi : Chernivtsi
Ч-49 University, 2016. – № 1. – 136 p.
ISSN 2414-9012.

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Russian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Olexandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Professor, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Liubomyr Vynar, Doctor of Philosophy, Professor, Deputy Editor-in-Chief (Kent, USA);
Yuriy Makar, Doctor of History, Professor, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Professor (Chernivtsi, Ukraine);
Roman Drozd, Doctor of History, Professor, (Slupsk, Poland),
Taras Ivassioutine, PhD in Philology, Associate Professor, (Chernivtsi, Ukraine)
Anatoliy Kruglashov, Doctor of Political Sciences, Professor (Chernivtsi, Ukraine);
Michel Caroitre, Doctor of History, Professor, (Paris, France);
Igor Kriuchkov, Doctor of History, Professor, (Stavropol, Russia)
Nataliia Rotar, Doctor of Political Sciences, Professor (Chernivtsi, Ukraine);
Stefan Purich, Doctor of History, Professor, (Suceava, Romania);
Oleksandr Sych, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine)
Serhiy Troyan, Doctor of History, Professor, (Kyiv, Ukraine)
Volodymyr Fisanov, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine)
Mychailo Chuchko, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine)
Valentyna Bohatyrets, PhD in Political Sciences, Associate Professor (Chernivtsi, Ukraine);
Mykola Guivaniuk, PhD in History, Associate Professor, Executive Secretary (Chernivtsi, Ukraine)

Editorial Address: 58012, Chernivtsi, Kotsiubynskoho Str. 2,
Ukraine, Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, College of History, Political Science and
International Studies, Tel.(03722) 52-19-94.

For queries and further information about AJCNU please e-mail: dobrz@chnu.cv.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДОБРЖАНСЬКИЙ О. ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ – ІСТОРИК БУКОВИНИ	7
DOBZHANSKYI O. PROFESSOR VASYL BOTUSHANSKYI'S LIFE AND CAREER PATH	7
БОТУШАНСЬКИЙ В. РЕКТОРИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 50-х рр. ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. НА СТОРІНКАХ БУКОВИНСЬКОЇ ПРЕСИ	11
BOTUSHANSKYI V. CHERNIVTSI UNIVERSITY RECTORS IN THE BUKOVYNIAN PRESS FROM 1950S TO EARLY 21ST CENTURY	11
БОГУЦЬКА А. ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ЧИННИКИ, ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ (1795 – 1858 рр.)	17
BOGUTSKA A. DEMOGRAPHIC AND ETHNIC CHANGES IN THE POPULATION OF RIGHT-BANK UKRAINE: FACTORS, FEATURES AND TRENDS (1795–1858)	17
ВОЛОШЕНКО В. МОВА НАСИЛЬСТВА: ДРУКОВАНЕ СЛОВО В ІМПЕРСЬКОМУ ВОЄННО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ ст.	23
VOLOSHENKO V. LANGUAGE OF FORCE: THE WRITTEN WORD IN THE IMPERIAL MILITARY & PATRIOTIC EDUCATION OF THE UKRAINIAN PEASANTRY OF NADDNIPRYANSHCHYNA AT THE TURN OF 19th – 20th CENTURIES	23
ГУЙВАНЮК М. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ОБСТОЮВАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ГАЛИЦЬКИХ ТА БУКОВИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)	31
GUYVANYUK M. UKRAINIAN LITERARY INTELLIGENTSIA IN DEFEND OF ECONOMIC RIGHTS OF GALICIAN AND BUKOVINIAN UKRAINIANS (LATE 19-TH – EARLY 20-TH CENTURY)	31
ДОЦЕНКО В. ОРГАНІЗАЦІЯ ДОПОМОГИ ЄВРЕЙСЬКИМ БІЖЕНЦЯМ ЗАХІДНОЇ ТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	38
DOCENKO V. RELIEF PROVIDED TO THE JEWISH REFUGEES OF WESTERN AND RIGHT-BANK UKRAINE THROUGHOUT WORLD WAR I	38
ЛЕСЮК Г., КОРОЛЬКО А. ПАРТІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕВА БАЧИНСЬКОГО У 1920-х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС»)	44
LESIUK A., KOROLKO A. PARTY ACTIVITY OF LEV BACHINSKIY IN THE 1920's (BASED ON THE MATERIALS OF NEWSPAPER «PUBLIC VOICE»)	44
КАЗЬМИРЧУК Г., КАЗЬМИРЧУК М. СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	50
KAZMYRCHUK G., KAZMYRCHUK M. STUDENTS' MAJORING IN HISTORICAL STUDIES IN TARAS SHEVCHENKO KYIV NATIONAL UNIVERSITY	50
КОНЦУР-КАРАБІНОВИЧ Н. РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ПІСЛЯ СМЕРТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО	56

КОНТСУР-КАРАБИНОВИЧ Н. AFTER DEATH OF ANDREY SHEPTYTSKY AS THE HEAD OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH RELATION WITH THE SOVIET AUTHORITIES	56
ПАСКА Б. ОСНОВНІ ВІХИ ДИСИДЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ У 1964 – 1965 РОКАХ	61
PASKA B. VALENTYN MOROZ'S DISSIDENT ACTIVITIES IN IVANO-FRANKIVSK REGION THROUGHOUT 1964 – 1965	61
ПИЖИК А. РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДУМКИ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР: СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ	68
РУЗНЮК А. THE EVOLUTION OF THE CONSTITUTIONAL REVIEW THROUGHOUT UPR DIRECTORY: THE CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY	68
ЗАЛУЦЬКИЙ О. РОЛЬ МУЗИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ	76
ZALUTSKIЙ А. THE IMPORTANCE OF MUSIC IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS	76
ШВАБ М. ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ НА ПРОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ	81
SHVAB M. THE IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATIONS TECHNOLOGIES ON THE OF UKRAINIAN YOUTH VECTOR OF THE EUROPEAN CHOICE.....	81
УДОТ О. ФІЛЬТРАЦІЙНІ ТАБОРИ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	86
UDOT O. FILTRATION CAMPS FOR SOVIET REPATRIANS IN THE TERRITORY OF UKRAINE AFTER WORLD WAR II	86
ПОДОВЕД О. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА У НІМЕЧЧИНІ (1945 – 1950 pp.).....	91
PODOBYED O. UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN GERMANY (1945 – 1950)	91
ШВАБ С. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	95
SHVAB S. WESTERN EUROPEAN CONTEXT OF THE UKRAINIAN INTEGRAL NATIONALISM	95
БОГАТИРЕЦЬ В. ТОЛЕРАНТНІСТЬ У МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА КОНСТРУКТИВНОГО ДІАЛОГУ	102
ВОНАТУРЕТС V. TOLERANCE IN A MULTICULTURAL COMMUNITY: A GUIDE TO DEVELOPING AND SUSTAINING DIALOGUE	102
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
ШВАБ Л. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА КРИЗА В ПОЛЬЩІ 1970 РОКУ	107
SHVAB L. SOCIAL, ECONOMIC AND POLITICAL CRISIS IN POLAND (1970).....	107
МАКАР Ю., МАКАР В. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПЕРЕД УКРАЇНОЮ: ДОПОМОГА З БОКУ ПОЛЬЩІ У ЇХ ПОДОЛАННІ.....	113

MAKAR Y., MAKAR V. THE NEWEST TESTS FOR UKRAINE: POLISH AID IN OVERCOMING THEM	113
WŁODARSKA-FRYKOWSKA AG. ROSYJSKA MNIEJSZOŚĆ NARODOWA W PROCESIE KONSOLIDACJI DEMOKRACJI W ESTONII	119
WŁODARSKA-FRYKOWSKA AG. RUSSIAN MINORITY PARTICIPATION IN CONSOLIDATION OF DEMOCRACY IN ESTONIA	119
STĘPIEŃ P. DEMOKRACJA DELIBERACYJNA JAKO JEDEN Z INSTRUMENTÓW WYRAŻANIA WOLI POLITYCZNEJ SPOŁECZEŃSTWA	126
STENPEN P. DELIBERATIVE DEMOCRACY AS ONE OF INSTRUMENTS OF XPRESSING THE POLITICAL WILL OF THE SOCIETY	126

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930(477.85)(092)

© Олександр Добржанський
(Чернівці)
**ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ –
ІСТОРИК БУКОВИНИ**

У біографічному нарисі йдеться про історика Буковини Василя Мефодійовича Ботушанського (1935 р.н.), доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Вказано основні аспекти його наукових історичних досліджень, передусім – аграрні, зазначено його активну участь в організації науковців – буковинознавців з метою підготовки і публікації значних колективних монографій з історії Буковини.

Ключові слова: Ботушанський, науковець, професор, дослідження, Чернівецький університет, монографія, дисертація, наука, історія.

А. Добржанский
(Черновцы)
**ВАСИЛИЙ БОТУШАНСКИЙ –
ІСТОРИК БУКОВИНЫ**

В биографическом очерке речь идет об одном из ветеранов украинской исторической науки Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, докторе исторических наук, профессоре Василии Мефодиевиче Ботушанском, которому в конце декабря 2015 исполнилось 80 лет. Дается краткая информация о жизненном и творческом пути ученого, его многогранной научно-педагогической и общественной работе.

Автор попытался кратко охарактеризовать и оценить важнейшие труды ученого (всех их около 250), в том числе по аграрной истории, общественно-политической и национально-культурной жизни. Указывается на их глубокую аргументированность, научность, иногда актуальность и для сегодняшнего дня, возможность использования в учебно-воспитательном процессе в средней и высшей школе.

Ключевые слова: Ботушанский, обучение, исследование, ученый, университет, профессор, диссертация, монография, статья, автор, редактор, публикации.

O. Dobrzanskiy
(Chernivtsi)
**PROFESSOR VASYL BOTUSHANSKYI'S
LIFE AND CAREER PATH**

This biographical essay reflects a long and distinguished tradition of cutting edge research of Professor Vasyl Botushanskyi, who turned 80 in

December 2015, Doctor of History, one of the veterans of Historical Science of Yurii Fedkovych Chernivtsi National University.

The authors made an attempt to evaluate vast research of the scientist and professor (he published about 250 works) dedicated to agricultural history, social, political and cultural life. They deduced Vasyl Botushanskyi's scientific expertise and found his works topicality to be particularly strong linked to the present times, the opportunity to use them in the educational process both at secondary and high school.

Keywords: Botushanskyi, educational process, research, scientists, university, professor, thesis, monograph, article, author, editor, publication.

Василь Мефодійович Ботушанський – один з відомих істориків, який більшість своїх праць присвятив вивченню минувшини буковинського краю.

Народився він 31 грудня 1935 р. у с. Оселівка (колишнє Кишло-Неджимове) Кельменецького р-ну (кол. Хотинського повіту) Чернівецької обл. (тоді – під Румунією) у багатодітній селянській родині середнього достатку. При другій румунській окупації у 1943 р. пішов у перший клас румунської школи, а з 1944 р. навчався уже в українській, Оселівській початковій (з 1949 р. – 7-річній) школі. У 1947 р. у зв'язку з голодом мусив залишити на рік навчання. Сім класів з відмінними успіхами закінчив у 1952 р. і тоді ж вступив у Хотинське педучилище. У зв'язку з його об'єднанням з Чернівецьким педучилищем, останнє закінчив (з відзнакою) у 1956 р. і з метою здобуття вищої освіти того ж року вступив у Чернівецький державний університет на історичний факультету, який закінчив (з відзнакою) у 1961 р. Працював учителем історії у Перковецькій 8-річній школі Кельменецького р-ну (1961/62 н.р.), директором Коновської 8-річної школи того ж району (1962 – 1966 рр.). Навчався в аспірантурі при кафедрі історії СРСР і УРСР Чернівецького державного університету спочатку стаціонарно, згодом заочно (1967 – 1971 рр.) (наук. керівник – доц. М.О. Ліщенко).

З 1969 р. – молодший, з 1976 р. – старший науковий співробітник Чернівецького відділу Інституту історії АН УРСР. Кандидатську дисертацію «Аграрні відносини на Буковині на початку ХХ ст. (1900 – 1914 рр.)» захистив

у 1973 р. Досліджував в Інституті історію Буковини, українсько-молдавські взаємини¹.

У зв'язку зі зміною тематики наукових досліджень у Чернівецькому відділі Інституту історії АН УРСР з 1978 р. на конкурсній основі перейшов на роботу на кафедру історії СРСР і УРСР Чернівецького держуніверситету старшим викладачем, з 1981 р. – доцентом.

У плані наукових досліджень певний час продовжував працювати над темою, затвердженою ще в Інституті історії, у т.ч. і як докторською дисертацією, що потребувало чимало часу. Однак згодом, зокрема після проголошення незалежності України, вона втратила актуальність, тому повернувся до буковинської проблематики, передусім – аграрно-селянської.

В умовах національно-державного відродження України в ЧДУ у 1990 р. створено кафедру історії України, яку в 1990 – 2005 рр. очолював В. Ботушанський. Йому випало працювати і керувати у час великих змін. У перші рік-два докорінно було змінено навчальні програми і зміст лекційних курсів, забезпечено трактування історичних подій, явищ і фактів з наукових методологічних засад української історії, універсальних принципів об'єктивності та історизму. Викладачами розроблено нові курси лекцій, методичні рекомендації, плани семінарських занять, тематику курсових і дипломних робіт, програми практик, підготовлено й видано нові підручники і посібники. Сформовано творчий дієздатний колектив викладачів кафедри, які через кілька років усі мали наукові ступені.

У 1996 р. В. Ботушанський захистив докторську дисертацію на тему «Сільське господарство Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст.», у 1998 р. йому присвоєно вчене звання професора. Тематика обрана науковцем не випадково. Як вихідець із селянської родини, він ще пам'ятає батьківське односібне господарство, знає, що собою являла праця сільського господаря-трудівника, з чого складався не розкішний, але достатній, гарантований добробут селянської родини при «клятому капіталізмі» і яким він (той добробут) став при хваленому соціалізмі (голод у 1946 – 1947 рр. і напівголодне існування у кінці 40-х – 50-х рр.).

Така обізнаність, хай лише у дитячому і юному віці із сільським життям-буттям, підкріплена у майбутньому численними архівни-

ми та іншими джерелами, сприяла об'єктивному науковому відтворенню широкої картини буковинського села XIX – початку XX ст. Це відображено у низці його праць, найбільш значною серед яких є фундаментальна монографія «Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.)»². У ній висвітлено різні аспекти пореформених аграрних перетворень після революції в Австрії 1848 р. на Буковині: ліквідація залишків феодалної епохи; еволюція селян – вчорашніх панщаників у вільних господарів-власників і водночас – у найманих робітників, сільських пролетарів; вплив ринкових відносин на структуру посівних площ і склад тваринницького стада з пристосуванням їх до потреб ринку.

Грунтовно досліджено земельні відносини: землеустрій, еволюцію приватного великого і дрібного, громадського і державного землеволодіння та землекористування, ринок землі, орендні відносини. Підкреслено, що великі землевласники, продаючи з різних причин землю, втягуючись у ринок землі, дещо втрачали монополію на землю, але це не мало своїм наслідком значного розширення селянського землеволодіння, бо по-перше у більшості незаможних і навіть середньозаможних селян не вистачило коштів на купівлю землі, а по друге, таку землю активно скуповували представники торгово-лихварського капіталу для перепродажу, а також інші поміщики. Так, з 1857 по 1898 р. дрібне землеволодіння краю зросло всього у 1,1 рази, а населення краю – у 1,8 рази. Викуплені колись у поміщиків селянські наділи сильно скоротилися, з них багатьом важко було вижити, тому третина селян вдавалася до оренди (суборенди) землі. Глибокий, детальний аналіз тодішніх орендних відносин у краї, здійснений автором, не втратив своєї актуальності і понині.

Оскільки сільське господарство залишалося головним заняттям для 75% усього населення краю, для цього потрібен був основний засіб виробництва – земля. Її не вистачало. Необхідна була нова реформа, прийняття закону про викуп державою у поміщиків певної кількості земельних угідь з продажем селянам на довготривалу виплату. Але влада на це не пішла, прирікаючи значну кількість селян на злидні, визиск, еміграцію.

Становище селянства висвітлено науковцем також у монографії про сільську кооперацію: ошадно-кредитну, постачальну, збутову, виробничу³. Її він характеризує як самодопо-

могу (самопоміч), бо на державу не можна було особливо розраховувати.

Загалом В.М. Ботушанський характеризує австрійську державну владу щодо західноукраїнського, у т.ч. й буковинського селянства у пореформений період як спостерігача, яка (влада) в умовах становлення ринкових відносин пасивно спостерігала, як розорялися, зникали селянські господарства, пролетаризувалися вчорашні господарі, а хто міг, утік з рідної землі світ за очі, тобто емігрував. Той, хто не міг платити податки, погашати недоїмки і борги не становив для держави економічної цінності, хіба що як рекрут для війська.

Ці два аспекти у долі буковинського селянства – еміграція і військо, війна теж знайшли висвітлення у працях В. Ботушанського. Саме збереження великого поміщицького землеволодіння, здрибнення і розорення селянських господарств, мізерна платня у маєтках поміщиків і великих орендарів були головними причинами еміграції десятків тисяч селян як сезонної, заробіткової, так і переселенської, про що йдеться у його спеціальній монографії⁴. У роботі показано кількість емігрантів, їх віковий, соціальний і національний склад, райони походження і місця поселення за океаном, умови праці, рівень заробітків і їх використання, наслідки еміграції для краю і для тих, що емігрували назавжди. (На жаль, ці сумні явища ще у більших масштабах повторюються у наш час).

Питання Першої світової війни на Буковині висвітлено в окремих його статтях, розділах колективних монографій і у збірнику документів⁵ з відповідною ґрунтовною передмовою і коментарями.

Аграрна тематика певною мірою відображена автором також у публікації, ніби далекій від сільського господарства, – про Буковинську православну церкву в австрійський період⁶. Але у ній великий розділ присвячений історії Буковинського православного релігійного фонду, що займав чверть угідь краю, організації в ньому сільськогосподарського виробництва, розподілу прибутків, пограбуванню величезних коштів фонду Австро-Угорщиною на ведення Першої світової війни. Крім того, у цій книзі висвітлено й такі аспекти, як церковне будівництво, боротьба духовенства проти алкоголізму серед селянства, як також проти еміграції, викрито розкольників до діяльності румунського вищого духовенства краю, спрямовану на перетворення Бу-

ковинської православної церкви у зняряддя румунізації українців.

Окрема, порівняно невелика, але змістовна праця автора присвячена видатному діячеві української сільськогосподарської кооперації на Буковині С. Смаль-Стоцькому⁷, показана визначна його пропагандистська і організаторська роль у створенні численної мережі українських кооперативних спілок – ошадно-кредитних, споживчих, постачальних, виробничих, крайового союзу спілок, який забезпечував місцеві райфайзенки порівняно дешевим кредитом.

Крім того, С.Смаль-Стоцький показаний як визначний політичний, громадський і педагогічний діяч Буковини.

Послідовним захисником інтересів буковинського селянства і робітництва постає у одному з біографічних нарисів В. Ботушанського (у співавторстві) О. Безпалко⁸ – відомий громадський і політичний діяч Буковини, згодом УНР. Він обстоював ідею створення організації сільських найманих робітників за зразком профспілок, очолював українську соціал-демократичну організацію Буковини, виступав проти війни. У час розпаду Австро-Угорщини був одним з найактивніших учасників революційних подій, Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р., після перебрання влади від австрійської адміністрації став бургомістром Чернівців. Після окупації краю королівською Румунією вірно служив УНР як міністр праці, потім – на еміграції, а його життєвий шлях закінчився у сталінському засланні.

Водночас В. Ботушанський в одній із своїх публікацій гостро картає буковинського румунського діяча, великого землевласника з Сторожинця (мав 2,5 тис. га угідь) Я. Флондора як організатора насильницької окупації Північної Буковини королівською Румунією у 1918 р.

Наукові інтереси В. Ботушанського не обмежуються лише аграрною чи близькою до неї історією краю. Він – автор низки статей, співавтор колективних монографій про національні відносини в краї, українське національне відродження на Буковині, боротьбу українців за національну державність, про місце Буковини у міжнародних відносинах у XVIII – XX ст., про м. Чернівці, Чернівецький університет, про радянські голодомори та ін.

Володіючи значною науковою інформацією з історії краю, він як автор низки проектів,

науковий редактор, співавтор і керівник наукових колективів забезпечив підготовку до друку багатосторінкових колективних монографій про Буковину⁹, Чернівці¹⁰, Чернівецький університет¹¹, і факультет¹², на якому працює, а також про Буковину в міжнародних відносинах¹³, вищу педагогічну освіту краю¹⁴.

При цьому В. Ботушанському як співавтовору цих видань доводилося висвітлювати у відповідних розділах цих книг досить різні історичні аспекти: розвиток сільського господарства, домашніх промислів, ремесла, промисловості, торгівлі, транспорту, банківської справи, освіти¹⁵, охорони здоров'я¹⁶, релігії і церкви, художньої літератури¹⁷, міжнародної політики, воєнної історії. Окремі праці присвячені радянським голодоморам¹⁸, сучасній декомунізації України¹⁹.

В. Ботушанський причетний до видання таких фундаментальних обласних колективних монографій, як 3-томна «Книга пам'яті» загиблих буковинців 1941-1945 рр., 3-томна книга «Реабілітовані історією», «Книга пам'яті жертв радянських голодоморів», «Книга скорботи», які видані, як і в інших областях, за урядовими розпорядженнями.

В. Ботушанський – учасник багатьох наукових конференцій, у т.ч. десяти Буковинських міжнародних історико-краєзнавчих конференцій з публікацією матеріалів.

Всього ним опубліковано близько 250 наукових праць, у т.ч. понад 20 колективних та індивідуальних монографій, окремі статті друкувалися за кордоном. Його праці відзначаються аргументованістю доказів, глибокими узагальненнями і науковістю висновків. У такому ж серйозному ставленні до науки він готує аспірантів, здобувачів. Під його керівництвом захищено одну докторську дисертацію і 16 кандидатських. Він працює у двох спеціалізованих вчених рада.

Як член товариства «Знання», Товариства охорони пам'яток історії і культури, Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України продовжує брати участь у просвітницькій діяльності у засобах масової інформації, у комісіях при міськраді і обласній державній адміністрації, при Чернівецькому обласному центрі з питань культурної спадщини.

Педагогічна, наукова і громадська робота В. Ботушанського відзначена орденом «За заслуги» III ступеня²⁰, Почесною грамотою

Кбінету Міністрів України, відзнакою МОНУ «Відмінник освіти України», свідоцтвом Національної спілки краєзнавців України «Почесний краєзнавець України», медаллю «На славу Чернівців», багатьма грамотами, подяками місцевих органів влади, закладів освіти, громадських товариств, дипломами переможця обласного конкурсу «Книга року», обласною премією імені Омеляна Поповича.

В.М. Ботушанський – академік галузевої Української академії історичних наук, Почесний професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

¹ Botushanskyy V. M. Pidnesennya straykovoyi borotby selyan Pivnichnoyi Bukovyny na pochatku XX st. (1900 – 1907 rr.) / V. M. Botushanskyy. – Mynule i suchasne Pivnichnoyi Bukovyny. – K.: Nauk. dumka, 1972. – Vyp. 1. – S. 18 – 29; Yoho zh. Stanovyshche silskohospodarskykh robitnykiv Pivnichnoyi Bukovyny na pochatku XX st. / V. M. Botushanskyy // Ukr. ist. zhurn. – 1973. – #5. – S. 89 – 94; Yoho zh. Stanovyshche i klasova borotba selyanstva Pivnichnoyi Bukovyny v period imperializmu (1900 – 1914 rr.) / V. M. Botushanskyy. – K.: Nauk. dumka, 1975. – 176 s.; Yoho zh. Bukovynska trudova emihratsiya v kintsi XIX – na pochatku XX st. / V. M. Botushanskyy // Istorychni doslidzhennya. Vitchyznyana istoriya. – K.: Nauk. dumka, 1975. – Vyp. 1. – S. 136 – 145; Yoho zh. Pivnichna Bukovyna v period kapitalizmu (dr. pol. XIX – poch. XX st.) / V. M. Botushanskyy, I.I. Kompaniyets, M. M. Kravets // Narysy z istoriyi Pivnichnoyi Bukovyny. – K.: Nauk. Dumka, 1980 – S. 120 – 181, 213 – 221.

² Botushanskyy V. M. Silske gospodarstvo Bukovyny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / Vasyl Botushanskyy. – Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2000. – 340 s.

³ Botushanskyy V. M. Rozvytok silskoyi kooperatsiyi na Bukovyni u 80-kh rr – na pochatku XIX st. / Vasyl Botushanskyy, Oleh Botushanskyy. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna. 2002. – 260 s.

⁴ Botushanskyy V. M. Emihratsiya z Bukovyny (60 – ti rr. XIX – poch. XX st.) / Vasyl Botushanskyy, Halyna Chayka. Chernivtsi: Tekhnodruk, 2009. – 384 s.

⁵ Bukovyna v roky Pershoi svitovoyi viyny 1914 – 1918 rr. Dokumenty / Uporyadkuvannya, peredmov, komentari, pereklad z nimetskoyi ta rosiyskoyi mov V. M. Botushanskoho. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2014. – 356 s.

⁶ Botushanskyy V. M. Narysy z istoriyi Pravoslavnoyi tserkvy Bukovyny (kinets XVIII – pochatok XX st.) / V.M.Botushanskyy. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2012. – 166 s.

⁷ Botushanskyy V. M. Stepan Smal-Stotskyyy – vydatnyy diyach Bukovyny (Shtrykhy do portreta) / V. M. Botushanskyy. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2010 – 68 s.

⁸ Botushanskyy V. Osyp Bezpalko – vydatnyy ukrayinsky hromadsky i politychnyy diyach /Vasyl Botushanskyy, Petro Brytskyy. – Chernivtsi, 2013. – 88 s.

⁹ Botushanskyy V. M. Bukovyny u skladi Avstriyi (Avstro-Uhorshchyny) (1774-1918 rr.) Khotynshchyna v skladi Rosiyskoyi imperiyi (1812-1918 rr.) /V.M.Botushanskyy // Bukovyna: istorychnyy narys /Red. kol. S.S.Kostyshyn (holova), V.M. Botushanskyy (vidp. red.), O.V.Dobrzhanskyy Yu. I. Makar ta in. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 1998. – S. 74-166; 199-222; Yoho zh. Zvyazky z bukovynskoyu diasporoyu. Kultura // Tam samo. – S. 340-416.

¹⁰ Botushnaskyy V. M. Misto v period avstriyskoho pravlinnyia / V. M. Botushnaskyy // Chernivtsi: Istoriya i suchasnist (Yuvileynе vydannya do 600-richchya pershoi pysemnoyi z-hadky pro misto) [Kol. monoh.] V.M.Botushnaskyy, S.V.Bilenkova, O.V.Dobrzhanskyi ta in. Za zah. red. V.M.Botushnaskoho. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2009. – S. 79–154; Yoho zh Slovo pro yuviley ta in. // Tam samo. – S. 551–586.

¹¹ Chernivetskyi universytet. 1875 – 1995. Storinky istoriyi / Red. rada: S. S. Kostyshyn (holova), O. E. Panchuk (zast. holovy), V. M. Botushanskyi (vidp. red.) ta in. – Chernivtsi: Ruta, 1995. – S. 3–41, 52–58, – 101–117, 119–123, 175–205 (u spivavt.); Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yuriya Fedkovycha. Imena slavnnykh suchasnykiv / Redkol. S.V. Melnychuk (holova), T.V. Marusyk, O.H. Ushenko, O.V. Anhelskyi... V. M. Botushanskyi ta in. – K.: Svit uspiyku, 2005. – S. 14–35 (u spivavt.)

¹² Fakultet istoriyi, politolohiyi ta mizhnarodnykh vidnosyn Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriya Fedkovycha (1940 – 2011 rr.) [Kol. monohrafiya / Cherniv. nats.un-t im. Yuriya Fedkovycha: redkol: Botushanskyi V. M., Dobrzhanskyi O. V. ta in. – Chernivtsi: Nashi knyhy, 2012. – S. 5–27, 46–66, 120–123, 152–162, 210–214, 432–460 (u spivavtorstvi).

¹³ Botushanskyi V. M. Pryyednannya Bukovyny do Avstriyi v konteksti avstro-turetsko-rosiyskykh vidnosyn V. M. Botushanskyi // Bukovyna v konteksti yevropeyskykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyny KhKh st. [Kol. mon.] V. M. Botushanskyi, S. M. Hakman, Yu. I. Makar ta in. Za zah. red. V. M. Botushanskoho. – Chernivtsi: Ruta, 2005. – S. 169–245; Yoho zh. Bukovyna i Khotynshchyna v zovnishniy politytsi yevropeyskykh derzhav u roky Pershoi svitovoyi viyny i borotby ukraiyntsiiv kraiyu za ukraiyinsku derzhavnist // Tam samo. – S. 229–448; Yoho zh. Pivnichna Bukovyna i Khotynshchyna v zovnishniy politytsi voyuyuchykh derzhav u roky Druhoyi svitovoyi viyny ta v period pislyavoyennoho vrehulyuvannya // Tam samo. – S. 643–743.

¹⁴ Botushanskyi V. M. Bukovyna: istorychnyy narys / V.M. Botushanskyi // Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriya, siohodennya ta perspektyvy rozvytku. Chernivetska oblast / Red. rada: V.H. Kremen, V.P. Andrushchenko, H.O. Nestorenko. Red. kol.: S.V. Melnychuk, T.V. Marusyk. V.M. Botushanskyi, M.H. Ivanchuk. Za zah. red. S.V. Melnychuka. Vidp. red. V.M. Botushanskyi. – K.: Znannya Ukrainy, 2011 – 279 s: S. 12–13, 80–104, – 142–144.

¹⁵ Botushanskyi V. M. Rozvytok narodnoyi (pochatkovoyi) osvity v Chernivtsyakh naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. / V. M. Botushanskyi // Bukovynskyi zhurnal. – 2008. – #3. – S. – 137–146; Yoho zh. Rozvytok serednioyi osvity v Chernivtsyakh u XIX – na poch. XX st. / V. M. Botushanskyi // Chernivtsi v konteksti urbanistychnykh protsesiv Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy XVIII – XX st.: Mater. Mizhnarod. nauk. konf. (6–7 trav. 2008). – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2008. – S. 69–87.

¹⁶ Botushanskyi V. Na zori borotby za zdorove y tryvale zhyttya (Narysy z istoriyi stanovlennya i rozvytku systemy okhorony zdorovya na Bukovyni v kintsi XVIII – na pochatku XX st.) / Vasyl Botushanskyi, Oksana Huchko. – Chernivtsi: Chern. nats. un-t, 2015. – 104 s.

¹⁷ Botushanskyi V. Ivan Kotlyarevskyi i Bukovyna (seredyna XIX – pochatok XX st.) (Do 110 – richchya vstanovlennya yomu pamyatnyka u Poltavi // V. Botushanskyi // Bukovynskyi zhurnal. – 2014. – #2 (92). – S. 164–174.

¹⁸ Botushanskyi V. M. Holodomor 1932 – 1933 rr. – velyka trahediya ukraiyinskoho narodu / V. Botushanskyi // Pamyati zhertv radyanskykh holodomoriv v Ukraini. Materialy nauk. konf. (Chernivtsi, 24 veresnya 1993r.) // Redkol.: V. M. Botushanskyi (vidp. red.), V. F. Kholodnytskyi (sekretar), P. I. Yatsenyuk. – Chernivtsi: Ruta 1994. – S. 6–16; Yoho zh. Apohey antyselyanskoyi polityky bil'shovyt'skoyi vlady / Vasyl Botushanskyi, Halyna Chayka // Natsionalna knyha pamyati zhertv holodomoriv 1932 – 1933, 1946 – 1947 rr. Chernivetska oblast: Statti, spohady, dokumenty, spysky zhertv holodomoriv. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2008. – S. 57–67; Yoho zh. Svidchennya Botushans'koho V. M. // Tam samo. – S. 542–546.

¹⁹ Botushanskyi V. Nebezpeka zberezheniya symvoliv totalitaryzmu v toponimiyi Ukrainy / Vasyl' Botushanskyi // Bukovynskyi zhurnal. – 2015. – #2 (96). – S. 70–82.

²⁰ Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20 lystopada 2007 r. #1123 – 2007 // Uryadovyyi kur'yer. 2007. – 5 hrudnya [Pro nahorodzhennya V. Botushanskoho ordenom «Za zasluhy» III stupenya].

УДК 94(477.85-25):378.4.091«195/20»

© Василь Ботушанський
(Чернівці)

РЕКТОРИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 50-х рр. ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. НА СТОРІНКАХ БУКОВИНСЬКОЇ ПРЕСИ

Упропонованій статті йдеться про те, як місцева (чернівецька обласна) преса висвітлювала життя і діяльність найбільш відомих ректорів Чернівецького університету, які керували закладом впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Зокрема, згадується про К. М. Леутського, при якому значно розширилася мережа кафедр, дістали розвиток науки фізика, хімія, біологія та ін., про К. О. Червінського, С. С. Костишина.

У статті наголошується що існуюча тривалий час тоталітарна система в СРСР, в Україні не могла не впливати негативно на зміст, напрями, стиль керівництва згаданих керманців університету. Разом з тим отримані студентами, молодими науковцями об'єктивні, системні знання з основ наук сприяли тому, що саме молоді кадри університету виступили разом з усім народом у 1991 р. за рішучі перетворення суспільства і проголошення незалежності України.

Ключові слова: К. М. Леутський, К. О. Червінський, С. С. Костишин.

В. Ботушанський
(Черновці)

РЕКТОРЫ ЧЕРНОВИЦКОГО УНИВЕРСИТЕТА 50-х гг. ХХ – НАЧАЛА ХХІ вв. НА СТРАНИЦАХ БУКОВИНСКОЙ ПРЕССЫ

В предлагаемой статье речь идет о том, как местная (черновицкая областная) пресса освещала

жизнь и деятельность наиболее известных ректоров Черновицкого университета, которые руководили заведением во второй половине XX – начале XXI вв.

В частности, упоминается имя К. М. Леутского, под руководством которого значительно расширилась сеть кафедр, получили развитие науки физика, химия, биология и др.

В период руководства К. А. Червинского осуществлялось значительное строительство общежитий, учебного и жилищного корпусов, увеличивалось количество высококвалифицированных кадров и др.

Ректор С. С. Костышин руководил университетом в советский период и при независимой Украине. Он благоприятствовал открытию новых факультетов, кафедр, значительному увеличению набора студентов, расширению связей с зарубежными учебными и научными заведениями и др.

Понятно, что существующая длительное время тоталитарная система в СССР, в Украине не могла не влиять негативно на содержание, направления, стиль руководства упомянутых руководителей университета. Вместе с тем полученные студентами, молодыми учеными объективные, системные знания по основам наук благоприятствовали тому, что именно молодые кадры университета выступили в 1991 году вместе со всем народом за решительные преобразования общества и провозглашение независимости Украины.

Ключевые слова: К. М. Леутский, К. О. Червинский, С. С. Костышин.

V. Botushanskyi
(Chernivtsi)

CHERNIVTSI UNIVERSITY RECTORS IN THE BUKOVYNIAN PRESS FROM 1950S TO EARLY 21ST CENTURY

The article deals with coverage of life and activities of the most famous rectors of Chernivtsi University in the local media in the second half of the 20th and early 21st centuries.

The author mentions K.M.Leutskyi who made a lot to expand departments and paid much attention to the development of physics, chemistry, biology and other branches of science.

During K.O.Chervinskyi's term new hostels, residential and educational buildings were built. He also managed to attract high-skilled professionals and faculty to the university.

Rector S.S.Kostyshyn was in office during soviet and Ukraine's independence period. He started new schools and departments, the enrollment increased drastically during that period and he also established contacts with foreign universities and schools.

It is clear that the long-time totalitarian system in the Soviet Union and Ukraine could not but adversely affected the content, directories, leadership style of the university leaders mentioned above. However, objective

and fundamental knowledge received by the students and young scientists led to understanding of necessary changes and they joined all people in 1991 to make drastic transformation of society and gain independence of Ukraine.

Keywords: Rectors of Chernivtsi Univers, K.M. Leutskyi, K.O. Chervinskyi, S.S. Kostyshyn.

Здобуття студентами вищої освіти – процес керований, оскільки підготовка спеціалістів – вирішальної сили суспільного процесу – справа державної ваги. Відповідно держава кожну ділянку цієї важливої справи доручає на місцях функціонування того чи іншого вищого навчального закладу (ВНЗ) мудрим, досвідченим державним людям – ректорам. Не був винятком у цьому відношенні і Чернівецький державний університет – нині національний імені Юрія Федьковича.

Найбільш відомим, талановитим керівником Чернівецького державного університету (ЧДУ), видатним ученим-біологом 50–60-х рр. був професор, заслужений діяч науки УРСР Корній Леутський, який прибув із Львівського університету і очолював ЧДУ в 1949 – 1968 рр. (При ньому навчався і автор цих рядків).

Особисто його публікацій чи про нього було у пресі приблизно 23, звичайно у традиційному тоді радянському дусі. Так, у його розлогій статті «Світлий палац науки»¹, присвяченій 90-річчю від дня заснування Чернівецького університету (1965 р.), як то було властиво, висловив спочатку критику на адресу колишнього керівництва Австрії і Румунії за використання ними університету як засобу германізації і румунізації українського населення Буковини. Далі навіть приклади позитивних зрушень в університеті за 20 останніх років: зміцнення навчальної бази, зростання чисельності кадрів (400 викладачів, у т.ч. 8 професорів, 180 доцентів), відзначив кращу роботу кафедр і їх завідувачів математиків С. Д. Івашишина, К. М. Фішмана, фізиків І. К. Верещагіна, А. Т. Самойловича, хіміків А. В. Памфілова, Г. Т. Пилюгіна, біолога Г. Х. Молотковського, філолога Ю. О. Карпенка. Згадано про дослідження науковцями історії, народної творчості, природних ресурсів, економіки Буковини. Визначено завдання на майбутнє, звичайно, у «світлі» відомих рішень відомого «пленуму» щодо вдосконалення методів керівництва після усунення головного «волонтариста» (М. Хрущова).

«Міцним» керівником був тоді Корній Матвійович і як адміністратор, і як господар-

ник, і як організатор науки. Дисципліну тримав сувору і серед викладачів, і серед студентів. Він був для нас, студентів, ніби грізним Зевсом на Олімпі з сивою гривною на голові і пронизливим поглядом, далеким і недоступним для більшості студентів. Особисто я за 5 років наблизився до тіла цього університетського божества лише раз, коли у його кабінеті отримував з його рук диплом про закінчення університету.

Звичайно, дисципліна – це порядок, послух, виконання. Однак зі своєю суворістю, навіть до певної міри диктатом після розвінчання відомого «культу» К. Леутський дещо не зорінтувався у зміні обстановки, що підвело його у кінці кар'єри на 19-му році керівництва. Більш молоді, сміливіші не хотіли миритися, як вони казали, з диктатурою, вимагали змін, у т. ч. й зміни ректора. Пригадую, був на таких бурхливих зборах, здається, у колишньому Будинку вчителя (нині дитячий театр), мабуть, десь у листопаді 1967 р., де виступаючи, особливо фізик В.М. Кондратенко, гостро критикували ректора за стиль керівництва, вимагали його відставки. І справді, така дочасна зміна керівництва відбулася у 1968 р.

Однак всі ті пертурбації не затерли добрі справи К. Леутського. Про це гарно сказано навіть через 34 роки після його відставки у статті проф. Б. І. Мельничука «За добро треба віддячувати»². В основу статті покладено перебіг засідання вченої ради університету 27 грудня 2002 р., присвячену 100 – річчю від дня народження К. Леутського. На ній промовці високо оцінили його внесок у розвиток університету. «Все, те, що маємо нині, – сказав його спадкоємець, ректор на пенсії К. Червінський, – стоїть на фундаменті, який заклав К.М. Леутський».

Стільки ж (19 років) очолював університет наступник К. Леутського – хімік, проф. Костянтин Олександрович Червінський (з 1968 по 1987 р.). Він прибув з Дніпропетровська.

На сторінках періодики, переважно буковинської, зафіксовано не менше 30 публікацій, авторами яких були журналісти про нього чи він сам був автором у вигляді статей, виступів, інформацій про діяльність університету. Зупинимось на окремих з них у хронологічному порядку. У великому (на двох газетних смугах) інформаційному матеріалі «Орден на прапорі Чернівецького університету»³ з нагоди 100 – річчя його заснування і нагородження університету орденом Трудового Чер-

воного Прапора, крім промов керівних осіб республіканського і обласного рівнів вміщено і промову ректора К. Червінського. Він подякував радянській владі за нагороду, покритикував колишню австрійську і румунську владу за політику германізації й румунізації через університет (так вимагала тоді партія), а далі – про – успіхи університету при радянській владі. Зокрема, про допомогу ЧДУ інших ВНЗ СРСР, підготовку кадрів (кожний другий вчитель області – випускник ЧДУ), про розширення університету: діяло 11 факультетів, 49 кафедр, працювало понад 500 викладачів, у т. ч. 25 докторів наук і 260 кандидатів, наукова бібліотека (1,7 млн книг), йшло будівництво навчальних корпусів і гуртожитків, згадано, звичайно, і про «керівну» та «прямовуючу», і про «гідну зустріч XXV з'їзду КПРС», як було прийнято.

У статті «На передовій життя»⁴ у зв'язку з 60 – річчям К. Червінського подано його коротку біографію: злиденне життя у дитинстві на Вінниччині, навчання у вечірній школі, у ВНЗ, відправлення добровольцем на фронт у 1941 р., важкі бої, капітан, командир батареї. По війні – навчання у ВНЗ, захист кандидатської дисертації з хімії, вихід у світ праць з нафто-хімічного синтезу, захист докторської дисертації з проблем рідинно-фазного окислення вуглеводів. Робота у Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті проректором з наукової роботи, з 1968 р. – ректор ЧДУ. Йдеться про новації у використанні дослідного обладнання в університеті, підвищення якості підготовки спеціалістів. Згадано про три його урядові нагороди і відрадні перспективи майбутньої діяльності.

У пресі не раз з'являлися короткі інформаційні повідомлення стосовно робочих зустрічей, виступів, поїздок ректора тощо. У матеріалі «Дружба народилася у Чернівцях»⁵ повідомлялося, що ректор К. Червінський у дев'ятий раз відкрив черговий щорічний зліт членів студентських клубів інтернаціональної дружби СРСР у Чернівецькому університеті, підкресливши важливу роль студентської молоді у боротьбі за мир. (Радянське керівництво лякало війною весь світ і, при цьому зображувало миротворця). Сама по собі ідея дружби між студентами різних республік була цікавою, але це був також засіб русифікації молоді.

В інформації «Посвячення у студенти»⁶ зазначено, що 31 серпня 1981 р. ректор К. Че-

рвїнський відкрив урочисті збори студентів першого курсу з добрими побажаннями, а в кінці студенти поклялися на вірність... керівництву КПРС (кому ж і ще тоді клялися?).

Зі статтею «Найвища зоря»⁷ ректор виступив у зв'язку з Днем захисту дітей, молоді, говорив про необхідність збереження миру, про «агресивні наміри» капіталістичних країн і «миролюбиву» зовнішню політику СРСР. А далі – про успіхи вчених університету, впровадження їх у виробництво. Тепло говорив про студентську молодь. «Нерідко мені... доводиться бувати у студентських гуртожитках, вести з нашою молоддю бесіди. Цікаво слухати наших вихованців, перейматися їхніми турботами...» Згадував також про співробітництво із Саскачеванським університетом у Канаді.

Цікаво, що й після відходу К. Червінського від університетського керма преса не обходила його мовчанням. Зокрема, у зв'язку з його 80-річчям газета «Молодий буковинець»⁸ повідомила про урочисті збори з цієї нагоди в університеті, схвальні промови на адресу ювіляра. Інша газета⁹ на другий день теж інформувала про цей же ювілей, про колишні здобутки К. Червінського. Подано і виступ ювіляра. Ще через чотири дні газета «Буковина»¹⁰, долучившись до висвітлення тих самих урочистостей і поздоровлень, повідала ще про такі добрі справи при ньому: відкрито нові факультети, розширено навчальну базу, розвивалася наука, ювіляр мав 265 наукових праць, 2 монографії, підручник, 16 винаходів; під його керівництвом захищено 2 докторські і 27 кандидатських дисертацій. Автор цієї статті В. Мацерук також згадала, що у житті ювіляра всього було колись: «вдячних людських слів та шани, але й анонімок на замовлення, пояснювальних записок у відповідні органи...»

Через два роки у статті В. Крупка¹¹ згадується, що колишнім ректором К. Червінським першою була підписана угода у 1977 р. про співробітництво радянського ВНЗ (ЧДУ) з університетом у капіталістичній країні (Саскачеванський у Канаді), про перешкоди, про заборону Москвою поїздки Чернівецького науковця в Канаду в 1985 р.

У серпні 2002 р. К. Червінського не стало, але ім'я його у буковинській пресі не забуто. У статті «Назавжди з нами»¹² у зв'язку з його 85-річчям від дня народження науковці ЧНУ М. Л. Свердан, О. С. Лявинець, А. Ф. Чобан

ще раз подали розгорнуту картину життя і діяльності колишнього ректора. Крім уже згаданого раніше, зазначено, що під час війни К. Червінський був представлений до присвоєння звання Героя Радянського Союзу, але не отримав його. Поряд з визнанням його зусиль у навчальній і науковій роботі автори називають його «будівником», бо при ньому побудовано 5 гуртожитків на 2,5 тис. студентів і навчальний фізичний корпус. Ним засновано наукову школу з дослідження проблем рідинно-фазного окислення вуглеводів, опубліковано 270 наукових праць.

Згадано про К. Червінського і через 7 років після його смерті у статті декана хіміфаку проф. О. Лявинця і доц. А. Чобан «Місія на півстоліття»¹³ з тією ж інформацією, але й деякими новими штрихами: К. Червінський не підписав горезвісного листа проти акад. Сахарова, через що не був призначений міністром освіти УРСР; К. Червінський докладав багато зусиль для збереження архітектурної пам'ятки – резиденції буковинських митрополитів – нині об'єкта культурної спадщини ЮНЕСКО.

Отже, К. О. Червінський залишився у пам'яті колишніх і почасти нинішніх працівників університету як високопрофесійний, обдарований, вмілий адміністратор і водночас чуйний, гуманний керівник з широким державним підходом до кермування такою складною сферою людського буття, як підготовка кадрів у вищій школі.

Чимало газетних статей, виступів перед різними зібраннями, повідомлень, коротких інформацій (всього не менше 50) знаходимо на сторінках буковинської преси про наступного ректора Степана Степановича Костишина, вихідця із Тернопілля, випускника біофаку ЧДУ, який очолював університет у 1987 – 2001 рр. Він керував ВНЗ на зламі двох епох: радянської і пострадянської.

Зупинимося на окремих з них. В одному з його інтер'ю 1989 р. йдеться про роль підготовчих відділень у ВНЗ, яким він загалом дає негативну оцінку¹⁴. Незабаром в інтерв'ю він інформував громадськість про підписання угод з 5-ма ВНЗ США про наміри співпраці¹⁵.

На початку 1991 р., досить бурхливого, коли уже відбувалися певні зміни, письменниця М. Матіос поставила двом чернівецьким ректорам по кілька однакових питань, чи потрібно щось міняти у їхніх ВНЗ. Якщо ректор медінституту В. К. Патратій відповів, що сту-

дентам загалом не слід встрявати у політику, а отже не варто щось кардинально міняти, то С. Костишин відповів, що уже багато чого змінено в ЧДУ і буде далі мінятися¹⁶.

Були й матеріали полемічного характеру. Костишина звинувачували, що він на 70% поповнює ЧДУ галицькими студентами і викладачами. На конкретних цифрах спростовано таке твердження¹⁷.

У щорічному зверненні до першокурсників С. Костишин наголосив 31 серпня 1991 р., що вони починають навчання у зовсім новій політичній обстановці, тиждень тому проголошено незалежність України. Цій державі необхідні кваліфіковані спеціалісти, у тому числі майбутні випускники ЧДУ.

У зв'язку з 60-річчям С. Костишина окремі газети¹⁸ привітали його з ювілеєм, взяли інтерв'ю у його дружини Міри Василівни, письменників М. Івасюка і М. Матіос, проф. Р. Волкова, депутата облради Г. Філіпчука, які тепло відгукнулися про ювіляра. М. Матіос: хоч С. Костишин людина із колишньої Системи, але у переломний момент «скористався шансом очиститися од самообману, нерідко ходячи по лезу бритви... Його не раз викликали «на килим»... Система була нещадною... Він людина слова і справи». При ньому відкрито педагогічний, відновлено юридичний факультет, на черзі теологічний, Центр буквинознавства.

У інтерв'ю «Україні потрібні спеціалісти»¹⁹ С. Костишин інформував батьківську громадськість про правила прийому у ВНЗ, про закриття вечірньої форми навчання.

Велика кількість газетних публікацій з'явилася у вересні – жовтні 1995 р. про ректора Костишина у зв'язку з відзначенням (на прохання колишніх випускників Чернівецького університету, що проживали у Німеччині й Австрії) 120-річчя університету. Ректор в інтерв'ю повідав, хто що дарує університету, хто звідки і скільки приїде на урочистості²⁰.

У статті «Науковий і культурний центр краю»²¹ ректор С. Костишин подав коротку історію ВНЗ за 120 років, вказав, що діють 13 факультетів, 56 кафедр, навчається понад 10 тис. студентів, працює більше 700 викладачів, у т. ч. 70 докт. наук і 480 канд. наук. У наступних номерах газет²² широко представлено інформацію про 120 – річний ювілей ЧДУ, у центрі якого був ректор: про відкриття ним меморіальної дошки ректорам, вченої ради з коротким його вступним словом і наданням

ним слова багатьом гостям, оголошення ним про присвоєння почесних звань докторів і професорів ЧДУ групі вітчизняних і зарубіжних науковців.

Щоправда, знайшлися й критики ректора і його команди з уїдливими заголовками в газетах: «На позичені гроші іменини не справляють...»²³, «Нариси бурси». Колишні випускники ЧДУ, зокрема А. Дуда (нині доц. Могилянки), ганили ректора за низькопоклонство перед Австрією та інші вади. Можливо, у Дуди збереглася дріб'язкова зла пам'ять через те, що його критикували за порушення внутрішнього розпорядку в гуртожитку.

Ректору у березні 1996 р. доводилося улагоджувати студентський страйк, що виник через не виплату стипендій²⁴.

У грудні 1996 р. ім'я ректора С. Костишина потрапило на сторінки кількох газет зі звільненням з роботи молодого науковця, викладача біофаку Юрія Масікевича, до речі, вихованця ректора. Були звернення громадських організацій, політичних партій з пропозицією перевиборів ректора. У інтерв'ю газеті ректор пояснив, що при об'єднанні двох кафедр на біофаці завідувачем об'єднаної кафедри став 60-річний доктор наук (К. Термена), а не молодий доцент (Ю. Масікевич), що й породило конфлікт, а згодом і звільнення. Дехто з кореспондентів дивився глибше і вважав, що претензії до ректора через згадане звільнення – це лише зачіпка, зв'язана з початком передвиборчої кампанії, бо контракт С. Костишина мав закінчуватися у 1997 р., і «багатьом хотілося б зайняти цю посаду. А Ю. Масікевич – лише розмінна монета у боротьбі за «вищі цілі». Або ж таке твердження газети: комусь прагнеться сьогодні чиймись руками звільнити ректорське крісло²⁵.

Для С. Костишина ця колотнеча закінчилася підтримкою колективу і новим призначенням на посаду ректора 1998 р. Інформація про його діяльність продовжувала з'являтися у пресі. Наприклад, у газеті «Час»²⁶ С. Костишин спростував чутки про можливе перетворення Чернівецького університету в полікультурний ВНЗ з німецькою, румунською та єврейською мовами викладання.

Особливо багатим на «газетний урожай» про ректора С. Костишина був 2000-й рік, зокрема, у зв'язку з визнанням ректора «Людиною 2000 – 2001 року» в номінації «Науковець». З цієї нагоди він дав широкі інтерв'ю про свої наукові здобутки, про співпрацю

ЧНУ з 12 зарубіжними ВНЗ, про присвоєння йому почесного доктора права Саскачеванського університету, почесного громадянина м. Лок-Хейвен (США), про кадрове зростання ЧНУ (працює 90 докторів і 470 кандидатів наук), під його керівництвом захищено 2 докторські і 15 кандидатських дисертацій. Номінант стверджував, що він добре знає життя університету, а тому йому легко керується цим освітнім закладом²⁷.

У квітні 2000 р. ректор С. Костишин підписав угоду про співпрацю з ректором Аугсбурзького університету Р. Блюмом²⁸.

У червні 2000 р. ректор дав велике інтерв'ю для газети «Буковина», звернувши увагу на актуальні питання розвитку вищої школи: необхідність чіткого державного визначення освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», «магістр», потребу подальшого введення нових спеціальностей і навіть факультетів, прищеплення студентській молоді національних ідеалів і культури, етики вихованої людини, заохочення до участі в наукових дослідженнях²⁹.

У вересні – жовтні 2000 р. шпальти крайових газет зарясніли матеріалами про 125 – річчя Чернівецького уже національного університету, ректор одне за одним давав газетам інтерв'ю з приводу нового статусу ВНЗ. Пояснював, що для цього професорсько-викладацький склад повинен був складатися не менше з 12% докторів наук і 75% канд. наук (це було досягнуто), усі кафедри повинні очолювати доктори наук (інакше кафедра не може випускати магістрів) і працювати ефективно. Університет дістає ширші права, зокрема у використанні зароблених коштів³⁰.

На прохання газет «Час»³¹ і «Буковинське віче»³² ректор подав коротку історію університету, згадав, зокрема, що українські студенти у часи Австрії і Румунії боролися за національні права в освіті, проти румунізації, а в часи горбачовської перебудови – проти русифікації, у наш час університет підтримує дружні зв'язки і співпрацює з багатьма вишами світу.

Про саме урочисте засідання вченої ради, яке відкрив і вів ректор С. Костишин 4 жовтня 2000 р., подала репортажі більшість газет краю³³. Повідомлено також, що у зв'язку з цим ювілеєм університету ректора нагороджено орденом «За заслуги» II ступеня і орденом святого князя Володимира I ступеня.

Надалі преса повідомляла про участь ректора у різних заходах: у кінці травня 2001 р.

відкрив в університеті міжнародну конференцію «Охорона історичних місць, досвід і перспективи»³⁴; у липні 2001 р. дав інтерв'ю газеті «Буковинське віче»³⁵ про новачки у наступній вступній кампанії, про те, що статус національного дав університету можливість підвищити зарплату викладачів на 40%, як також і стипендії. Відповів ректор і на питання про перспективи майбутнього його перебування на посаді. «Думаю, що колектив оцінив належно роботу ректорату і ректора, безумовно, прийняв відповідне рішення. Тож будемо працювати разом»³⁶. Із цих слів випливає, що ректор був упевнений у наступному перебуванні й призначенні на посаду на певний термін. Така надійна підтримка була і від вченої ради, яка проголосувала за те, щоб рекомендувати міністру призначити С. Костишину ректором на наступний термін. Однак міністр-соціал-демократ (а соціал-демократи були тоді у фаворі) зігнував волевиявлення вченої ради університету (бл. 60 голосів проти 16) і прийняв суто політичне рішення.

Тож уже в одному з наступних номерів молодіжки³⁷ уже колишній ректор С. Костишин у зв'язку зі своїм 70-річчям відповідає під час інтерв'ю: «Переконаний, що нове керівництво буде йти саме... шляхом зміцнення авторитету університету... посилення його ролі як науково-освітнього і культурного центру нашого краю... Почуваю себе добре... Керую новою кафедрою... Я член ректорату... член вченої ради... У мене немає ні на кого образ. Тим більше, що мій учень, з яким я пропрацював 14 років, пішов на моє місце». Можливо, й так. Але така відповідь була продиктована уже іншими обставинами.

Незважаючи на відхід керівництва університетом (так чи інакше це мало відбутися), крайова преса не забувала про ректора С. Костишину і час від часу подавала ту чи іншу інформацію про його життя і діяльність.

Отже, понад 60 років Чернівецьким університетом керували три згадані у статті ректори. Як це відбито на сторінках преси, вони працювали в різних умовах, були досить відмінними один від одного за характером, стилем керівництва, навіть за ідеологією. Та будучи людьми, глибоко відданими благородній справі підготовки науково-педагогічних кадрів, багато зробили для зростання, зміцнення і розвитку університету, піднесення його престижу.

- ¹ Radyanska Bukovyna. – 1965. – 17 lystopada.
² Bukovyna. – 2003. – 18 sichnya.
³ Radyanska Bukovyna. – 1975. – 14 zhovtnya.
⁴ Radyanska Bukovyna. – 1979. – 2 chervnya.
⁵ Radyanska Bukovyna. – 1980. – 30 lystopada.
⁶ Radyanska Bukovyna. – 1981. – 2 veresnya.
⁷ Radyanska Bukovyna. – 1984. – 1 chervnya.
⁸ Molodyy bukovynets. – 1999. – 4 chervnya.
⁹ Bukovynske viche. – 1999. – 5 chervnya.
¹⁰ Bukovyna. – 2002. – 4 zhovtnya.
¹¹ Bukovyna. – 2002. – 4 zhovtnya.
¹² Bukovynske viche. – 2004. – 2 chervnya.
¹³ Bukovyna. – 2009. – 9 chervnya.
¹⁴ Radyanska Bukovyna. – 1989. – 22 veresnya.
¹⁵ Radyanska Bukovyna. – 1989. – 7 zhovtnya.
¹⁶ Radyanska Bukovyna. – 1991. – 19 sichnya.
¹⁷ Molodyy bukovynets. – 1991. – # 1.
¹⁸ Bukovyna. – 1992. – 6 lyutoho; Bukovynske viche. – 1992. – 6 lyutoho.
¹⁹ Bukovyna. – 1992. – 18 chervnya.
²⁰ Molodyy bukovynets. – 1995. – # 1; Nova bukovynska hazeta. – 1995. – 29 veresnya.
²¹ Bukovyna. – 1995. – 4 zhovtnya.
²² Molodyy bukovynets. – 1995. – 6 zhovtnya; Bukovynske viche. – 1995. – 7 zhovtnya.
²³ Bukovyna. – 1995. – 20 hrudnya; Molodyy bukovynets. – 1995. – 10 hrudnya.
²⁴ Bukovynske viche. – 2000. – 12 kvitnya.
²⁵ Molodyy bukovynets. – 1996. – 13, 20 hrudnya; Bukovyna. – 1996. – 21 hrudnya; Posered zhyttya. – 1996. – 18 hrudnya.
²⁶ Chas. – 1999. – 12 bereznya.
²⁷ Molodyy bukovynets. – 1999. – 31 hrudnya; 2000. – 6 sichnya; Bukovyna. – 2000. – 12 sichnya.
²⁸ Bukovynske viche. – 2000. – 28 chervnya.
²⁹ Bukovyna. – 2000. – 28 chervnya.
³⁰ Molodyy bukovynets. – 2000. – 15 – 21 veresnya.
³¹ Chas. – 2000. – 29 veresnya.
³² Bukovynske viche. – 2000. – 4 zhovtnya.
³³ Bukovyna. – 2000. – 6 zhovtnya; Molodyy bukovynets. – 2000. – 6 zhovtnya; Bukovynske viche. – 2000. – 14 zhovtnya.
³⁴ Chernivtsi. – 2001. – 1 chervnya.
³⁵ Bukovynske viche. – 2001. – 21 lypnya.
³⁶ Tam samo.
³⁷ Molodyy bukovynets. – 2002. – 13 lyutoho.

УДК 94 477.4 «17/18»

© Альона Богуцька

(Кам'янець-Подільський)

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ
ЗМІНИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ:
ЧИННИКИ, ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ
(1795–1858 рр.)**

У статті зроблено спробу здійснити аналіз державно-політичних, військових, економічних та станових чинників, які мали значний вплив на со-

ціально-демографічний розвиток Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. З'ясовано, яким саме чином вищевказані чинники вплинули на етнонаціональний розвиток правобережного регіону та дати коротку характеристику обставин, які їх зумовлювали. Простежено реалізацію російським самодержавством заходів впливу на мешканців Правобережної України, які мали своїм наслідком зміни в демографічному та етнонаціональному складі населення Правобережжя. Охарактеризовано особливості імперської політики щодо Правобережної України протягом XVIII – першої половини XIX ст., спрямованої на деукраїнізацію мешканців міст і містечок та посилення російського чинника в його суспільному житті.

Ключові слова: Правобережна Україна, російське самодержавство, соціально-демографічний розвиток, нація, уніатство, рекрутська повинність.

А. Богуцькая

(Каменец-Подольський)

**ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ
В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ:
ФАКТОРЫ, ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ
(1795–1858 гг.)**

В статье сделано попытку проанализировать государственно-политические, военные, экономические и сословные факторы, оказывающие значительное влияние на социально-демографическое развитие Правобережной Украины конца XVIII – первой половины XIX века. Выяснено, какое влияние они оказывали на этнонациональные изменения правобережного региона и кратко раскрыто предпосылки, которые их обусловили. Прослежено реализацию российским самодержавием мер воздействия на жителей Правобережья, которые вызвали изменения в демографическом и этнонациональном составе его населения. Охарактеризованы особенности имперской политики в отношении юго-западной окраины в течение XVIII – первой половины XIX ст., направленной на деукраинизацию жителей городов и местечек и усиление российского фактора в его общественной жизни.

Ключевые слова: Правобережная Украина, российское самодержавие, социально-демографическое развитие, нация, уніатство, рекрутская повинность.

A. Bogutska

(Kamianets-Podilskyi)

**DEMOGRAPHIC AND ETHNIC CHANGES
IN THE POPULATION OF RIGHT-BANK
UKRAINE: FACTORS, FEATURES AND
TRENDS (1795–1858)**

Dynamic processes of statehood establishing in Ukraine; development of national consciousness of the Ukrainians; determining major trends of our state's

walks of life throughout decades cause a growing interest in learning the national bygone history. This is largely stipulated by the recent emergence of vast historical scientific research, based on a new methodology and the achievements of domestic and foreign historical science. The article gives the coverage of many previously unknown or little-known course of history of Ukraine, including the fate of the Right Bank Ukraine after its being incorporated into the Russian Empire. Moreover, the author made a significant step towards the objective of disclosing this important period for the Ukrainian region, as well as the question of socio-demographic development, particularly the influence of different factors, Right-bank Ukraine in early 21st century in the scientific literature hasn't been highlighted so far.

Modern historical science stipulates increased interest in regional issues, including socio-demographic transformations in right-bank region after its accession to the Russian Empire, but there is a lack of substantial works and generalizations about these processes implemented in pursuing the autocracy policy. Ukrainian historians, unfortunately, had to concentrate its efforts on defense, defense and defense of individual fragments of the national past and because of objective scientific analysis underlying phenomena among the population of the Right Bank, recognize, reflect the dominant tendencies of all socio-demographic horizon large region of Ukraine and make a comprehensive assessment of the relevant discourse.

With sufficiently large body of scientific literature it is difficult to ensure that the whole policy of Russian Tsars in the region from the beginning to the end relied on the army. Autocracy, not only by force of arms joined Bank Ukraine. It is organized with the help of regional management and development of all areas of his social life. There were new leaders made, no less aggressively Russian imperial orders introduced in Right-bank Ukraine. Through indulgence Paul I and Alexander I to the Poles and loyalty to their tendencies are concentrated in the hands of all administrative and judicial authorities also launched their common oppression and enslavement of the indigenous inhabitants of the Orthodox people. The emperor, showing commitment to the Poles gave them greater rights and privileges as nobles. From their chosen medium dietines, provincial and district marshals, officials and court officials. This objective reflected both the general situation and socio-demographic changes in the region.

Of essential factor is affecting the socio-demographic development Right-bank Ukraine, was related to the tsarist Uniate Church. The issue of religion has become political, because the national question began to be viewed through the prism of religious intolerance.

In order to increase to some extent the share of Russian cities as a part of the Right-bank Ukraine and provide them with their political position, the tsarist government was divided according to the principle of

property, as well as throughout the Russian Empire, their inhabitants into several categories.

This article attempts to analyze the public-political, military, economic and class factors that had a significant impact on the socio-demographic development of Right-Bank Ukraine in late 18th – early 19th century. It is shown to what extent the above mentioned factors influenced the development of ethno-national compound Right Bank Ukraine Region and give a brief description of assumptions that have shaped them. Russian autocracy traced implementing measures for residents of Right-Bank Ukraine, which had the effect of changes in the demographic and ethnic composition of the population of the Right Bank. The features of the imperial policy of Right-Bank Ukraine in late 18th – early 19th century aimed at the cities and towns residents' deukrainization and Russian factor enhancement in the public life.

Keywords: right-Bank Ukraine, the Russian autocracy, socio-demographic development, the nation, the Uniate, recruiting duty.

Відомо, що тривалий час етнічні українські землі перебували у складі більш могутніх сусідніх держав. Більшість із них, у тому числі Правобережна Україна, були в складі Російської імперії з кінця XVIII ст. Це не могло не позначитись на їх національному розвитку та міжнаціональних відносинах. Адже завдання державотворення та формування демократичного суспільства розв'язуються дуже складно, нерідко навіть суперечливо. І не тільки тому, що доводиться мати справу з дуже складними проблемами, а й тому, що вони не вирішувались сотнями років.

Динамічні процеси державотворення в Україні, розвитку національної самосвідомості українського народу, що визначають провідні тенденції життя нашої країни останніх десятиліть, зумовлюють все більшу зацікавленість у вивченні вітчизняного минулого. Цим значною мірою пояснюється поява численної історичної наукової літератури, побудованої на новій методологічній основі та з урахуванням досягнень вітчизняної і зарубіжної історичної науки. В ній знайшли своє висвітлення чимало раніше невідомих або маловідомих сторінок історії України, у тому числі доля Правобережжя після його включення до складу Російської імперії, чим зроблено суттєвий крок у напрямку об'єктивного розкриття цього важливого для українців регіону періоду. Незважаючи на те, що названій проблематиці приділялась увага (М. Бармак, С. Брук, О. Гуржій, В. Кабузан, О. Донік, А. Перковський, Ю. Поліщук, О. Реєнт, В.

Романцов, В. Сарбей, В. Смолій, А. Філінюк, Н. Щербак та ін.), питання про соціально-демографічний розвиток, а особливо вплив різного роду чинників, Правобережної України в першій половині ХІХ ст. в науковій літературі поки що комплексно не розкрито.

Вибір теми дослідження пояснюється тим, що сучасна історична наука вирізняється підвищеним інтересом до регіональних проблем, зокрема соціально-демографічних трансформацій у правобережному регіоні після його приєднання до Російської імперії, проте відзначається відсутністю ґрунтовних праць і узагальнень щодо цих процесів, зумовлених інкорпораційною політикою самодержавства. Українські історики, на жаль, мусили зосереджувати свої зусилля на обороні, захисті та відстоюванні окремих фрагментів вітчизняного минулого і в силу об'єктивного наукового аналізу глибинних явищ у середовищі народонаселення Правобережжя розпізнати, осмислити домінуючі тенденції всього соціально-демографічного горизонту великого регіону України та зробити комплексну оцінку відповідного дискурсу.

Передусім зробимо короткий аналіз тих обставин, які його зумовлювали. На думку деяких вчених, розпочинати характеристику обставин, у яких перебувало Правобережжя і в яких відбувався його соціально-демографічний розвиток, варто не з безпосередньої дати другого поділу Речі Посполитої – січня 1793 р. (догівір Росії з Пруссією про цей поділ був підписаний 12 січня, а 27 березня 1793 р. було оголошено маніфест «Про приєднання польських областей до Росії»¹, за яким воно було анексоване до Російської імперії, а значно раніше. Вважається, що слід брати до уваги участь Росії у придушенні гайдамацького руху, зумовленого соціальним і релігійним гнобленням². Знайомлячись із монографіями академіка В. Смолія^{3; 4}, іншими працями регіону вчених, можна більш глибоко з'ясувати, як російське самодержавство ще з часів першого поділу Речі Посполитої намагалося впливати на мешканців Правобережної України під виглядом захисту їх як представників єдиної віри – Православної церкви. Відчутним засобом впливу на її корінне населення були перманентні переходи великих російських військових з'єднань через терени краю до місць військових операцій, у яких вони брали участь, і в зв'язку з цим – тимчасові розміщення російських військ по території регіону. В

часі це збіглося з поселенням на Правобережжі російських розкольників, або як їх називають у літературі – пилипонів. Тікаючи від переслідувань російських цивільних і церковних властей, вони знаходили пристанище, формували окремі поселення в краї з чудовими природно-кліматичними умовами та доброзичливими мешканцями.

Власне, на середину 70-х рр. ХVІІІ ст. припадає заснування у межиріччі Бугу і Дністра окремих польських поселень⁵. Процес заселення Правобережжя поляками тривав і в наступні роки. Вони також поселялися на Волині та Поділлі. Якщо до цього додати, що водночас із цим на теренах регіону поселялись і євреї, то це означає, що внаслідок зазначених демографічних процесів великий український регіон ставав більш поліетнічним. У ньому, крім титульного етносу, дедалі більш вагоме місце посідали поляки, євреї та росіяни.

Проте початок системного впливу росіян на соціально-демографічний розвиток Правобережної України треба, очевидно, віднести до середини травня 1792 р., коли на її територію була введена сотисячна армія. Власне, з того часу військові з'єднання імперії вже не покидали Правобережжя. Змінювалися лише конкретні військові підрозділи і навіть армії. Про це чимало разів наголошує в своїх працях київська дослідниця В. Шандра⁶ і до дрібниць описує в своїх багатьох працях, зокрема у монографії, професор А. Філінюк⁷.

Із достатньо великого масиву наукової літератури неважко переконатись, що вся політика російського царизму в регіоні від початку і до кінця спиралась на армію⁸. Самодержавство не тільки приєднало силою зброї Правобережну Україну. Воно з її допомогою організувало управління регіоном і освоєння усіх сфер його суспільного життя. Адже на чолі приєднаних земель імператриця Катерина ІІ поставила спочатку генерала М. Кречетникова, а після його смерті – іншого посадовця генерала Т. Тутолміна, який очолював російську адміністрацію з 19 травня 1793 по грудень 1796 р.⁹

Тоді на Правобережжі з'явилися нові керівники, що не менш наполегливо запроваджували російські імперські порядки¹⁰. Завдяки поблажливості Павла І та Олександра І до поляків і лояльності до їх тенденцій, вони зосередили у своїх руках всю адміністративну і судову владу й почали свої звичайні справи

пригноблення корінних мешканців і поневолення православного народу¹¹. Імператор, виявляючи прихильність до поляків, надав їм великі права і привілеї як дворянам. З їх середовища обирали сеймики, губернських і повітових маршалів, урядовців і чиновників судів¹². Це об'єктивно відбилось як на загальному становищі, так і соціально-демографічних змінах регіону.

На місцях також влада була зосереджена в руках військових губернаторів, яким були підпорядковані не тільки дислоковані на підлеглий їм території війська, а й цивільні губернатори та створення водночас із визначенням територій губерній губернських правлінь¹³. Військова присутність росіян на території Правобережної України вирішувала одночасно виконання кількох взаємопов'язаних функцій. По-перше, відігравала роль чинника державного облаштування, здійснення управління, забезпечення стабільності, запобігання можливих соціальних незадовольень, конфліктів. По-друге, царський двір убачав в українцях головну небезпеку державної цілості. Виходячи з цього, воєнно-політичне забезпечення, як і вся інкорпораційна політика, було покликане гарантувати збереження статусу великої держави в новій геополітичній ситуації і мало передусім чітко виразну антиукраїнську спрямованість. Така спрямованість військового чинника повністю відповідала характеру системи адміністративного устрою імперії, який росіяни насаджували з перших днів свого перебування у регіоні. По-третє, російські війська своєю присутністю слугували цивільним властям опорою у подоланні відмінностей, якими вирізнялося місцеве населення, і тим самим сприяли інтеграції Правобережжя з ядром імперії. По-четверте, присутність російських військ виступала засобом подальшої експансії Росії і утвердження її могутності в південно-західному та південному напрямках¹⁴.

Не можна не підкреслити і того факту, що військові частини та їх підрозділи були розміщені в регіоні не окремими військовими містечками, а безпосередньо у господарствах і будівлях селян та міщан. А це, закономірно, виступало як засобом контролю за суспільним життям корінних мешканців, так і чинником впливу на соціально-демографічні процеси в їх середовищі.

Чи не найбільший вплив військової чинник справляв на соціально-демографічний

розвиток Правобережжя не тільки в першій половині XIX ст., але й аж до 1874 р. через виконання рекрутської повинності. Майже щорічні рекрутські набори, яким спочатку підлягали українські селяни та міщани, а з 1827 р. і євреї, за першу половину XIX ст. забрали з регіону сотні тисяч чоловіків. Це спричинило сповільнення темпів приросту і зумовлювало зменшення загальної питомої ваги українців у чисельності населення. Тобто рекрутська повинність була одним із найбільш важливих чинників гальмування природного приросту населення регіону.

Зміни почалися з того, що внаслідок другого (1793 р.) поділу Речі Посполитої, проведеного з ретельним збереженням балансу сил між основними європейськими державами, до Росії були приєднані Київське, Брацлавське, Подільське та східна частина Волинського воєводства¹⁵.

Царський уряд менше всього турбувало питання про етнічну приналежність населення Правобережної України. Причиною було те, що змінити етнонаціональну приналежність корінних мешканців йому було не під силу. Можна було вплинути лише на етнонаціональну панораму міст й містечок. Засобом до цього стало адміністративно-територіальне облаштування регіону, на основі якого ключове місце посіли офіційні міста – губернські і повітові, в яких концентрувалися російські чиновники та військові. Здійснюючи адміністративно-територіальні перетворення, самодержавство прагнуло, щоб якнайскоріше навести лад із облаштування устрою задля перенесення на нього системи російського оподаткування та організації поповнення додатковими надходженнями державної казни. Нерідко посилення значущості і впливовості посади в державі, визначення взаємин центру та провінції під час різних етапів інтеграції краю у складі Російської держави залежали від політичних переконань, ділових якостей, енергійності, переймання регіональними потребами цих високопосадовців, уміння кожного з них впливати на імператора та виконувати царське оточення. Це, в свою чергу, зумовлювало своєрідність форм входження правобережного регіону України до імперії і відповідно справляло вплив на його соціально-демографічні та етнонаціональні трансформації.

Союзниками росіян проти українців виступали поляки, до яких вони ставилися з при-

хильністю та симпатією і на яких вони спиралися, здійснюючи політичний курс. Їх альянс, зрозуміло, був нетривким, але важливим і необхідним для обох сторін. Бо, кооптувавши польських магнатів і шляхту в російське дворянство, царизм заручився не стільки союзом із ними, скільки домогся їх нейтралізації до царської влади й цим самим унеможливив об'єднання з українцями. Таким чином, росіяни і поляки, головним чином магнати і шляхта, виступали більше союзниками, ніж суперниками. У спольщеному регіоні надовго запанували польські порядки і польська культура, а царизм отримав можливість спиратися на польське дворянство, зберігаючи більшість його традиційних привілеїв. Але в російсько-польсько-українському трикутнику українці, з свого боку, більше вигравали від протиріч, які мали місце в стосунках росіян і поляків¹⁶. Самодержавство створювало певні законодавчі, соціально-станові та економічні переваги представників неукраїнського населення, ставлячи тим самим у найгірше становище корінних мешканців. На відміну від ставлення до українців, царські власті надавали великі пільги іноземцям, котрі 10 років могли не платити податі, звільнялися від військової повинності і військових постой, отримували гроші на проїзд до місць поселення, наділялися землею до 30 десятин на душу, а згодом – по 60 десятин на сім'ю. Формально царизм визнавав всіх православних своїми єдиновірними. Насправді царська влада і одержавлена церква спрямовували свою діяльність на те, щоб абсолютна більшість кріпосного селянства, незалежно від віри сповідання, покійно підкорялася своїм власникам¹⁷. Утверджуючи російську державність на Правобережжі силою зброї, самодержавство, як її виразник, виходило з того, що росіяни представляли панівну націю, якій належала влада та управління, і які керувалися переважно насильницькими, воєнними методами, роль і значення котрих посилювалися у міру поглиблення інкорпораційних процесів. У всіх сферах суспільного життя росіяни ставились до українців з великодержавних позицій, демонструючи свою силу та зверхність. За їх підневільну працю росіяни платили презирством, неповагою. Тому стосунки між ними дедалі напружувалися й розвивалися у напрямку конфліктності та міжетнічної ворожнечі.

У прагненні посилити російський вплив у Південно-Західному краї на противагу поля-

кам, царизм зробив ставку на православну церкву. Невід'ємним чинником, який впливав на соціально-демографічний розвиток Правобережної України, було ставлення царизму до уніатської церкви. Питання віросповідання набуло політичного характеру¹⁸, оскільки на національне питання стали дивитися крізь призму релігійної нетерпимості.

На межі XVIII – XIX ст. царизм рішуче обмежив діяльність уніатів, вимагаючи приєднання уніатських громад до російської православної церкви¹⁹. До всіх інших релігійних конфесій на території правобережного регіону, в тому числі протестантських та іудейських, царизм поставився порівняно лояльно, хоча проявляв недовіру і не визнавав їх рівноправними. Але це не перешкоджало їм безболісно функціонувати, опікуватися канонічно належними сферами суспільного життя.

Регіон стали активно наповнювати представники російського духовенства або русифіковане українське духовенство з Лівобережної України й тим самим цілеспрямовано впливати на вірування та культуру корінних мешканців²⁰. Насправді існування уніатської церкви було на заваді остаточного злиття всієї Правобережної України з Російською імперією. Але ліквідувати конфесію одним ударом було неможливо. Тому самодержавство робило це цілеспрямовано і методично. І за правління Миколи I уніатство не тільки опинилося поза законом, а й було, врешті-решт, заборонене в 1839 р., а уніати змушені були переходити в православ'я.

Росіяни утверджували владу на Правобережній Україні на кріпосницько-деспотичних засадах, які визначили сутність правління Миколи I²¹, у двох паралельних напрямках: з одного боку, обмежували польський вплив, з другого – здійснювали асиміляцію, перебудовували існуючий суспільно-політичний лад відповідно до загальних імперських норм. Уся поведінка росіян, як і поляків, особливо так званих представників вищого класу, свідчила про виразні колонізаторські позиції. Російський колоніалізм був справжньою війною проти корінного населення – українського селянства. Як, зокрема, зазначав, М. Любавський, «колонізація російського народу, яка продовжувалась аж до кінця XIX ст., справляла найбільш рішучий вплив як на соціально-демографічний, так і на інші сфери розвитку регіону». [Любавский М. К. Обзор истории русской

колонізації с древнейших времён и до XX века / М. К. Любавский. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 688 с.].

З тим, щоб дещо збільшити частку росіян у складі міст Правобережжя і забезпечити в них свої політичні позиції, царизм поділив на основі майнового принципу, як і в усій Російській імперії, їх мешканців на 6 розрядів²². До 1-го розряду віднесли «справжніх міських обивателів», які мали в містах будинки чи іншу нерухомість, тобто власників нерухомості в межах міста. Зрозуміло, що до цієї категорії потрапила незначна частина українців. 2-й розряд склали купці 1-ї, 2-ї та 3-ї гільдій. У ньому українців було ще менше. До 3-го розряду увійшли записані в цехи ремісники, де корінного етносу було значно більше. 4-й розряд був представлений іноземними та іногородніми купцями, 5-й розряд – іменитими громадянами (капіталістами і банкірами з капіталом більше 50-ти тис. руб., оптовими торговцями, судновласниками, художниками, музикантами). В цій категорії українці були, скоріше, як виняток. До останнього розряду входило інше посадське населення. Приналежність до міського стану закріплювалась внесенням у міську обивательську книгу. Проте основна маса українців, яка займалася головним чином сільськогосподарським виробництвом, була позбавлена юридичного статусу міщан.

Права міщанського стану зводились до наступного. По-перше, за його представниками закріпили виключне право на заняття ремеслом і торгівлею. По-друге, вони наділялись корпоративним правом щодо створення об'єднань та органів самоуправління. По-третє, їм гарантувалося право недоторканості особи аж до завершення судового слідства і захисту в суді. По-четверте, особисті права міщан включали право на охорону честі та гідності особи і життя, право на переміщення й виїзд за кордон. По-п'яте, міщани були наділені правом власності на майно (придбання, користування, спадщина), правом володіння промислами, підприємствами та ведення торгівлі²³.

Таким чином, внаслідок впливу вищезазначених чинників і відповідних умов на Правобережній Україні відбулись істотні демографічні та етнонаціональні зміни у складі населення. Ключовими з них були сповільнення темпів і зменшення частки українців, напов-

нення регіону потоком росіян, поляків, євреїв, інших іноземних колоністів і переміщення представників корінного етносу на найнижчу сходинку соціально-станової ієрархії. Імперська держава виявилася чужою для місцевих селян, які так і не змогли примиритись із черговим поневоленням й тим, що поляки в соціальному, економічному та культурному сенсі залишилися визначальною верствою в регіоні, а євреї та інші іноземці отримали від росіян значні привілеї. Політика царизму спричинила як асиміляцію, так і захисну контрмобілізацію корінних мешканців, яка виливалася у відкритий відчайдушний опір, а загалом у все більшу консолідацію українців між собою та відмежування від поляків і росіян. Відтак Правобережжя продовжувало відрізнятися соціально-господарським і культурним укладом, що пояснюється у значній мірі етнічною строкатістю та конфесійним складом населення, неоднаковими правами та привілеями місцевих еліт.

¹ Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii. – Spb.: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Kantselyarii Ego Imperatorskogo Velichestva, 1830. – Т. 23. – # 17108. – S. 410-412.

² Kohut Z. Rosiyskyy tsentralizm i ukraiyinska avtonomiya. Likvidatsiya Hetmanshchyny 1760–1830 / Zenon Kohut. – K.: Osnovy, 1996. – 318 s.

³ Smoliy V. A. Vozzyednannya Pravoberezhnoyi Ukrayiny z Rosiyeyu / V. A. Smoliy. – K.: Nauk. dumka, 1978. – 191 s.

⁴ Smoliy V. A. Formuvannya sotsialnoyi svidomosti narodnykh mas Ukrayiny v khodi klasovoyi borotby: druha polovyna XVII – XVIII st. / V. A. Smoliy. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 264 s.

⁵ Etnohrafiya Ukrayiny: navch. posib. / Za red. S.A. Makarchuka. – L'viv: Svit, 1994. – 520 s.

⁶ Shandra V. S. Heneral-hubernatorstva v Ukrayini: XIX – poch. XX st. / V. S. Shandra. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2005. – 427 s.

⁷ Filinyuk A. H. Pravoberezhna Ukrayina naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st.: tendentsiyi rozvytku i sotsialni transformatsiyi: monohrafiya / A. H. Filinyuk. – Kamyanets-Podilskyi: Aksioma, 2010. – 728 s.

⁸ Istoriya Ukrayiny: nove bachennya / V. F. Verstyuk, O. V. Haran, O. I. Hurzhiy ta in.. / Pid red. V. A. Smoliya. – K.: Alternatyvy, 2000. – 464 s.

⁹ Volyin. Istoricheskie sudbyi Yugo-Zapadnogo kraya. S vyisochayshego soizvoleniya izdano pri M-ve vnutr. del P. N. Batyushkovym. – SPb.: Tipografiya t-va «Obschestvennaya polza», 1888. – 288 s.

¹⁰ K stoletiyu vossoedineniya Podolii s Rossiey. Sbornik statey, pechatavshihsya v Podolskih eparhialnyih vedomostyah pod red. svyasch. E. Setsinskogo. – Kamenets-Podolskiy: Tip. Podol. gubern. pravleniya, 1893. – 222 s.

¹¹ Ibid. – S. 18.

¹² Novi studiyi z istoriyi Kyueva V. I. Shcherbyny / V. I. Shcherbyna. – K.: Drukarnya UAN, 1926. – 166 s.

¹³ Ukaz ob otdelenii chasti voysk dlya podderzhaniya porjadka v krae // Sbornik svedeniy o Podolskoy gubernii.

Vyp. II. Izdanie Podolskogo statisticheskogo komiteta. – Kamenets-Podolskiy: Tip. Podol. gubern. pravleniya, 1882. – S. 161-168.

¹⁴ Filinyuk A. H. Zemski povynnosti pid chas viyskovykh postoyiv ta yikh vplyv na hospodarskyy rozvytok Pravoberezhnoyi Ukrayiny na mezhi XVIII – XIX st. / A. H. Filinyuk. // Visnyk Kam-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiyenka: ist. nauky / Redkol: V. S. Stepankov (vidp. red.) ta in. – Kamyanets-Podilskyy: Kam-Podil. nats. un-t im. I. Ohiyenka, 2009. – Vyp. 2. – S. 46-56.

¹⁵ Zashkilnyak L. Istoriya Polshchi: Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dnev / L. Zashkilnyak, M. Krykun. – Lviv: Lviv nats. un-t im. I. Franka, 2002. – 660 s.

¹⁶ Filinyuk A. H. Mizhnatsionalni vidnosyny v Pravoberezhniy Ukrayini na mezhi XVIII – XIX st. u konteksti politychnykh i sotsialno-stanovykh chynnykiv / A. H. Filinyuk // Nauk. pratsi Kam-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiyenka: ist. nauky. – Kamyanets-Podilskyy: Oim, 2010. – Vyp. 19. – S. 158-171.

¹⁷ Ibid. – S. 164-165.

¹⁸ Slobodyanyuk P. Ya. Ukrayinska tserkva: istoriya ruyiny i vidrozhennya. Naukove vydannya, prysvyachene 2000-littyu Rizdva Khrystovoho / P. Ya. Slobodyanyuk. – Khmelnytsky: Podilskе viddilennya IMFE im. M. Rylskoho NAN Ukrayiny, Derzharkhiv Khmelnytskoyi oblasti, 2000. – 266 s.

¹⁹ Ibid. – S. 92.

²⁰ Kohut Z. Korinnya identychnosti. Studiyi z rannomodernoyi ta modernoyi istoriyi Ukrayiny / Zenon Kohut. – K.: Krytyka, 2004. – 351 s.

²¹ Holubenko P. Na sluzhbi imperiyi / P. Holubenko // Ukrayina. Nauka i kultura. – 1993. – Vyp. 36-37. – S. 111-124.

²² Titov Yu. P. Istoriya gosudarstva i prava Rossii / Yu. P. Titov. – M.: Prospekt, 2001. – 544 s.

²³ Titov Yu. P. Istoriya gosudarstva i prava Rossii / Yu. P. Titov. – M.: Prospekt, 2001. – 544 s.

УДК: 94(477): 37.0356: 327.2: 655.06

© Вікторія Волошенко
(Київ)

**МОВА НАСИЛЬСТВА:
ДРУКОВАНЕ СЛОВО В ІМПЕРСЬКОМУ
ВОЄННО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ЗЛАМІ
XIX – XX ст.**

У статті розглядаються види мілітарної друкованої продукції і соціальні практики, які використовувались у нав'язуванні імперських патріотичних цінностей українському селянству Наддніпрянщини. Вказується роль «мови насильства» у спробах мілітаризації селянської свідомості на зламі XIX–XX ст.

Ключові слова: українське селянство, військово-патріотичне виховання, друкована продукція, література для народу, мова насильства.

В. Волошенко
(Київ)

**ЯЗЫК НАСИЛИЯ: ПЕЧАТНОЕ СЛОВО
В ИМПЕРСКОМ ВОЕННО-ПАТРИОТИ-
ЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ УКРАИНСКОГО
КРЕСТЬЯНСТВА НАДДНЕПРЯНЩИНЫ
НА РУБЕЖЕ XIX – XX вв.**

В статье рассматриваются виды военной печатной продукции и социальные практики, использовавшиеся для привития имперских патриотических ценностей украинскому крестьянству Надднестрянщины. Указывается роль «языка насилия» в попытках милитаризации крестьянского сознания на переломе XIX–XX веков.

Ключевые слова: украинское крестьянство, военно-патриотическое воспитание, печатная продукция, литература для народа, язык насилия.

V. Voloshenko
(Kyiv)

**LANGUAGE OF FORCE: THE WRITTEN
WORD IN THE IMPERIAL MILITARY &
PATRIOTIC EDUCATION OF THE
UKRAINIAN PEASANTRY OF
NADDNIPRYANSHCHYNA AT THE TURN
OF 19th – 20th CENTURIES**

Formation of education system, reforms in army and urban expansion tendencies in late 19th – early 20th centuries were considered to be the engine of the modernization processes in Russian Empire; the above influenced the changes in life and consciousness of the peasantry in Dnieper Ukraine. Controlled education opened for the empire regime a new room for centralization of the control system and encouraged mass mobilization. Important role in the patriotic education of the peasantry belonged to the printed periodical editions of military & historical plot. The article reveals the impact of different types of the printed materials & social practices connected with their distribution on transmission of the empire patriotic values to the Ukrainian peasantry at the turn of 19th – 20th centuries. Based on Basilov's «culture of force» term the author will show the attempts of the implementation of «the language of force» in printed publications that could lead to militarization of the peasantry consciousness.

In the empire historical discourse military idea and dynastical history played the key role to reveal the image of the past. Study of Ukrainian peasantry history became possible starting from the latter half of the 19th century. Establishment of the books distribution, extension of school and out-of-school education facilities promoted the above. The government tightly regulated all ways of books distribution among the peasantry.

The basic types of military printed periodical editions were considered to be cheap popular editions and education literature specially developed for people

by the representatives of the educated social strata. Cheap popular editions were mainly distributed in the markets. Education literature for people became available for the peasants who went to schools, people's libraries, reading rooms or for those who became the buyers of the public bookstores. Such education included school books and out-of-school literature; their target was to interpret the state idea of the history to the peasants. The official basis for peasantry education was acknowledgement of combined education, i.e. religious and patriotic one. Outline of the historical events was to promote formation of adherence to the Orthodox Church, «tsar & motherland» among the peasantry. The authors glorified expansion policy, successful battles, famous Russian generals and heroes originated from ordinary people. The wars were to be associated with the victories, territorial expansion and state glory. Love of country was substituted by loyalty to the tsar's family. Patriotism sounded as militarism and etatism. Propaganda campaign started to be intensified during Russo-Japanese War, celebrations of the 100th anniversary of the victory over French army in 1812 and in the beginning of the First World War. Arrangement of the special popular readings, distribution of military literature were right with implementation of festive ceremonies, divine services, school prayer requests, collecting money for army, etc. Starting from Year 1911 it became common to implement practices of the military education among the country youth. Pro-governmental periodical editions became one more channel for transmission of the «language of force».

Some cheap popular editions had pseudo-patriotic character; the above was obviously demonstrated in the illustrative and text content of the military popular pictures of Russo-Japanese and the First World Wars era. On the other hand, the most popular cheap editions showed to the peasantry a fantasy image of war with obligatory horrors, rages, miracles and underlined opposition of good and wicked powers.

All type of military literature encouraged in its own way the popularity of war and Russian military history among Ukrainian peasantry. But one shouldn't overestimate such popularity because of the several factors. The most important ones were as follows: low education level of the peasantry; system of sales management, cultural & educational schools; peculiarities of the History teaching in basic-level schools. At the same time in spite of the constraint system existence, empire regime didn't have monopoly ideological influence on the peasantry. The representatives of Protestant religious organizations preached pacifism. Politicization and radicalization of national and social movement led to appearance of the competitive image of «motherland», «patriotism» and «heroic deed».

Key words: Ukrainian peasantry, military & patriotic education, printed periodical editions, popular literature, language of force.

Заходи з розбудови системи просвіти, сполучені з реформами армії та урбанізаційними тенденціями, на зламі XIX-XX ст. стають рушієм модернізаційних процесів у Російській імперії, впливаючи на свідомість селянства Наддніпрянської України. Для імперської влади контрольована просвіта, з встановленням нагляду за змістом і способами поширення друкованого слова, утворювала нові можливості централізації системи управління, а у сфері реалізації експансіоністської політики – підготовки швидких масових мобілізацій. Особлива роль у патріотичному вихованні селян, прищепленні їм політичної лояльності до «царя та вітчизни» належала друкованим творам з військово-історичними сюжетами.

В історичній літературі переважно розглядається лише один вид мілітарної друкованої продукції для народу – лубочні видання. Критичні огляди початку XX ст.¹ стали основою пізніших досліджень військового лубка, його ролі у витворенні образу чужого² та поняття «патріотичної культури»³. В українській історіографії окремі аспекти видання мілітарної літератури для народу висвітлені в ході вивчення історії книжкової справи⁴. У статті О.В. Лисенка побіжно розглядається питання патріотичного виховання – відзначається негативний вплив на настрої армії суперечностей між вектором міжнародної політики царського уряду під час Великої війни і патріотичним вихованням народу, базованим на подвигах суворовських «чудо-богатирів» та героїв 1812 р. і 1853-1855 рр., які воювали з французами та англійцями⁵. Вказані дослідження переважно стосуються періоду Першої світової війни. Учасник міжнародного колоквиуму у Санкт-Петербурзі у 1998 р. Ю.І. Басилов відзначив, що війна створила «певну культуру насильства: відбулась мілітаризація всіх соціальних та інтелектуальних складових, починаючи з мови»⁶. На наш погляд, спроби мілітаризації суспільної свідомості розпочалися раніше – із масовим поширенням легітимізованих імперською владою друкованих творів військово-історичної спрямованості як специфічної «мови насильства». Можна погодитись із Є.С. Сенявською, що будь-яка війна розпочинається задовго до її оголошення, якому передують ідеологічна і психологічна обробка населення⁷. У цій статті зроблена спроба дослідити роль різних видів друкованої продукції та пов'язаних з їх поширенням соціальних практик у прищепленні українсько-

му селянству імперських патріотичних цінностей на зламі XIX-XX ст.

В імперському історичному дискурсі мілітарна тематика, поряд із династичною історією, посідала чільне місце у розкритті образу минувшини. Ознайомлення селянства з офіційною версією історії уможлиблюється з другої половини XIX ст. – з усвідомленням в освічених колах суспільства здатності селян сприймати історичні відомості, формуванням мережі сільської шкільної і позашкільної освіти та появою просвітницької «інтелігентної народної літератури», спеціально створеної для народу зусиллями приватних видавців і громадських об'єднань на протидію поширюваним ринковими засобами лубочним виданням.

Прямо чи непрямо, але військово-патріотичному вихованню селянства слугували обидва види літератури для народу. Обидва зазнавали і досить суворої державної цензури, яка корегувала висвітлення воєнної історії. Продавати селянам можна було тільки підцензурні друковані твори за спеціальним дозволом губернатора та місцевого поліцейського начальства, наділеного правом припиняти торгівлю «неблагонадійними» виданнями. Кандидатури завідувачів церковними, шкільними і громадськими бібліотеками-читальнями також затверджували губернатори, а діяльність цих установ контролювала поліція. До 1905 р. фонди книгозбірень дозволялось поповнювати лише тими підцензурними виданнями, які були схвалені Вченим комітетом Міністерства народної освіти.

Списки дозволених для селянського читання книг, а відповідно, й каталоги бібліотек, читалень та книжкових складів обов'язково містили видання мілітарної спрямованості⁸. У середньому книжки з історії становили близько 10% змісту таких каталогів. Так, у 1904 р. серед книг, що розпродавались Катеринославським губернським книжковим земським складом, нараховувалось 138 видань з історії, майже третина їх – мілітарного змісту; ще 24 твори цієї тематики були представлені у відділах дитячої літератури і белетристики⁹.

Офіційно визнаною основою освіти селянства було поєднання релігійно-морального та патріотичного виховання у душі вірності царю і вітчизні. Як зазначалося у програмі для церковноприходських шкіл, учнів треба привчати шанувати всіх, хто «працював на благо батьківщини, жертвував за неї своїм

спокоєм, працею і життям». Із загального ходу історії Росії учні мали усвідомити, що «російська земля потерпала від тяжких бідунів і була близька до загибелі» тоді, «коли занепадала свята віра в народі або коли не було сильної єдиної державної влади», як за часів татарської навали і Смутного часу¹⁰. Місцями пам'яті російської військової слави для учнів та дорослих читачів мали стати Куликовська битва, Північна війна, війна 1812 р., Севастопольська оборона. Героїзації експансіонізму слугували пропоновані для засвоєння теми про приєднання до Москви Новгород та «інших уділів»; війна з Литвою «для захисту православних у західній Русі», взяття Казані та Астрахані, «приєднання» України, «завоювання» Сибіру, «підкорення» Кавказу і Туркестану, події російсько-турецьких військових кампаній та російсько-японської війни. У такому ж ключі виклад подій всесвітньої історії підживлювали «героїчними оповіданнями» про «знаменитих завойовників». Головними героями російської історії виступали Александр Невський (1221-1263), Дмитрій Донской (1350-1389), Дмитрій Пожарський (1577-1642), Александр Суворов (1730-1800) та ін. Селяни мали знати і про глорифікованих «маловідомих» героїв з простолюду – виразників народної підтримки «царя і вітчизни» різних часів: для читання пропонували твори про їх подвиги у мирний час і на війні та героїчну смерть декого з них¹¹.

Селянська лектура з російської історії як історії війн, представниками якої виступали царі, полководці і герої, формувала мову насильства, нав'язуючи образ життя країни, яка повсякчас готувалась до війн, провадила війни та долала їх наслідки. Війну фетишизували як нагоду виявити героїзм. Любов до країни підміняли любов'ю до держави, лояльністю до режиму (царської династії), який, видаючи себе за вітчизну, використовував почуття патріотизму як знаряддя насильства. Патріотизм ставав співзвучним мілітаризму та етатизму. Селян привчали не боятися війни, яка мала асоціюватися з перемогами, розширенням територій, славою держави. Міфологізація минулого моделювала уявлення про майбутнє з неминучістю нових конфліктів. Оспівування великих минулих перемог робило їх взірцем для копіювання.

Після пропагандистської кампанії під час російсько-японської війни апофеозом героїзації минулого стали ювілейні заходи на честь

100-ліття війни 1812 р. Київський видавець П.М. Плахов, який спеціалізувався на випуску військово-патріотичної літератури, у т.ч. й для масового читача (напр., «Суворов, или нежданный гость-благодетель» І.М. Булацеля, 1908 р.), ще у 1910 р. видав серію брошур «Отечественная война 1812 г.»¹². У 1911 р. цар затвердив «Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби», в одному з пунктів якого містилася вказівка «розпочати ознайомлення всієї шкільної молоді з найславетнішими подвигами російських військ і російських героїв-воїнів». У тому ж році за програмою підготовки до ювілейних святкувань управління Київського навчального округу провело конкурс на складання нарису на тему війни 1812 р. За розпорядженням адміністрації у заходах щодо торгівлі ювілейною літературою брали участь державні та громадські установи міста, зокрема Управління Південно-Західної залізниці поширювало книжки «Отечественная война» Королькова та «1812 год» Богдановича. Окремими брошурами були видані деякі з промов ювілейних народних читань, влаштованих комітетом Педагогічного музею Київського навчального округу. На початку 1912 р. голова Київської повітової управи придбав у видавництві П.М. Плахова набори картин для 17-ти шкіл повіту, кожен з яких коштував 6 руб. і включав: портрет Олександра І, п'ять картин з історії війни 1812 р., чотири картини з епізодами Кримської, Турецької і Японської воєн, портрети полководця Суворова, російських письменників і 20 зображень святих Києво-Печерської лаври¹³. Зміст набору промовистий і з огляду на пропагування історичної тяглості «традицій російської військової слави», і з точки зору поєднання воєнної та релігійної тематики.

Церковне відомство брало найактивнішу участь у ювілейних святкуваннях. Рада Одеського єпархіального Свято-Андріївського братства склала приблизні програми народних читань не тільки на тему подій 1812 р., а й з усієї історії російської церкви та держави. «Херсонські єпархіальні відомості» повідомляли, що 1912 р. є роком двох ювілеїв – 1612 і 1812 років: «Ці війни – ідейні; вони чужі користі і матеріальним вигодам; але вони підносять народний дух, осмислюють існування держави як єдиного головного організму [...]»¹⁴.

Церква та освітні заклади стали основою масштабних ювілейних заходів, а книжки та

молитви – засобом просвіти селянських дітей. У липні 1912 р. у Харківській губернії були створені губернський і повітові комітети «з ознаменування історичного ювілею». Окрім молебню Св. Синоду, планували провести паради військ, «всенародні молебні» (з обов'язковою присутністю учнів), всеношні, літургії, хресні ходи і панахиди за Олександром І та всіма загиблими героями. 19 і 26 серпня та 11 жовтня мали відбутись народні та шкільні читання з роздаванням ювілейних видань (передплату доручили земствам), а на додаток 11 жовтня – ще й шкільні святкування із скасуванням занять, церковними богослужіннями, пригощаннями та читаннями у супроводі туманних картин (слайдів)¹⁵. Таким чином, призначені для святкового читання книжки мілітарної спрямованості підносили над іншими видами нерелігійного читання.

Акцент на поєднанні патріотичного та релігійно-морального виховання ставав наочним під час воєнних кампаній. У 1904 р. у с. Киселівці Чернігівської губернії учнів привчали збирати гроші на військові потреби, колективно молитись про перемогу, а по закінченні – співати гімн перед портретом імператора¹⁶. У 1914-1915 рр. так само виховували селянських дітей у церковних школах Катеринославської єпархії, паралельно влаштовуючи спеціальні народні читання¹⁷.

У передвоєнні роки поширення мілітарної друкованої продукції поєднували із культивуванням відверто воєнізованих практик виховання. У 1911 р. у 139-ти земських школах Київської губернії (93% від загальної кількості) викладали військову гімнастику, причому у 43% випадків це робили унтер-офіцери запасу¹⁸. У 1913 р. військової ходи і гімнастиці в Єлисаветградському повіті навчали у 46 школах¹⁹, у Київському навчальному окрузі – у 268-ми. При 20 школах округу були створені «потешні роти», забезпечені рушницями, барабанами та іншим військовим приладдям²⁰. Згідно з «Положенням про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби», дозволялось утворювати дружини із неучнівської молоді²¹.

Серед видань, створених для народу «інтелігентними» авторами, були такі, які зазнавали не меншої критики, аніж лубочна література. Нижегородський земський діяч А.І. Лебедев у передмові до п'ятого видання свого покажчика дитячої та народної літератури зауважив, що міністерські обмеження на

придбання книг для шкільних бібліотек призводило до нераціональних витрат коштів на купівлю псевдонаукових та «вузько-патріотичних» книг, таких як «військово-моральні оповідання» Тхоржевського «Красавец-солдат», «Два солдата», «Солдат», «Солдатское горе», «Лихая атака», «По-суворовски» тощо²². Власне, до шкільних та громадських книгозбірень потрапляли і окремі лубочні історії, зокрема написані в ура-патріотичному, шовіністичному дусі, з прославленням ідеалів хоробрості та вірнопідданства, як, приміром, «Битва русских с кабардинцами» чи «Походы русских войск на Хиву». Популярною серед селян була «Сказка о храбром воине прапорщике Портупее», написана колишнім кріпаком І. Кассировим, який розпочав свою літературну діяльність з твору «Приключения русского рядового солдата, возвращающегося с войны». Створену ним «Историю о храбром рыцаре Франкиле Венциане и о прекрасной королеве Рейсе» кількома накладами випустив київський видавець-лубочник Т.О. Губанов. У 1914 р. попитом користувалися видані ним же брошури «Миролюбие русских и злоба немцев», «Европейская война» тощо. Войовничі настрої суспільства підкріплювались виданнями, в яких обґрунтовувалась справедливість участі Росії у майбутній війні²³.

Орієнтована на масові смаки, дешева лубочна література додавала специфічних відтінків сприйняттю селянами героїчної теми, адже найбільш охоче селяни купували видання, які нав'язували казково-фантастичний образ війни – з обов'язковими «пристрастями» (аби «волосся ставало дибом»), авантюристично, дивами у фабулі, підкресленим протиставленням світлих і темних сил²⁴. Церковні діячі жалілись, що «народна релігійно-моральна і патріотична література» мало доступна для простого народу, який, купуючи казки про Єрусланів Лазаревичів²⁵, не розвиває релігійно-морального, патріотичного та літературного смаку: «На книгу дехто з простого народу дивиться тільки як на опис жаків, пристрастей, геройства, відваги і взагалі чогось незвичайного, фантастичного»²⁶.

Справжніми бестселерами серед селян були лубочні картинки – пістряво-нарядні, з мінімумом тексту повчального або жартівливого характеру. Окрім традиційних ілюстрацій до напівказкових перекладних романів із зобра-

женнями коней і вершників, серед них були картинки, присвячені конкретним історичним подіям. Офіційну появу воєнного лубка у Російській імперії пов'язували з розпорядженнями Петра I. У XVIII ст. ілюстрували сюжети билин, літописів, «Синопису» І. Гізеля та газетних матеріалів про російсько-пруську та російсько-турецькі війни. Щодо подій початку XIX ст., головною темою стало зображення перемог над військами Наполеона. Сюжети і образи ворогів та героїв-захисників закріпились і надалі актуалізувались під час війн, коли «мимоволі приходили на пам'ять колишні успіхи російської зброї»²⁷.

За часів російсько-японської та Першої світової війн шалений попит на лубочні картинки різко збільшував їхні накладки. За визнанням сучасників, лубок 1904-1905 рр. був надмірно насичений жорстокістю²⁸. Картинки-ілюстрації Першої світової війни мали ще одну особливість – у них відбилися лише події та подвиги успішних для російської армії кампаній 1914-1915 рр., адже з початком відступу російської армії з Галичини «лубок замовчав». Лубочна картинка відображала лише «сліпу і кріпку віру, яка не припускає думки про невдачі, хоча б і тимчасові»²⁹. Знов-таки частину картинок (із зображенням історичних осіб та урочистих церемоній з приводу воєнних перемог) в агітаційних цілях видавали і поширювали церква та уряд. За спостереженням російської дослідниці Л.В. Родіонової, з початком Великої війни лубочні картинки привертають спеціальну увагу як витвір друку, наділений інформаційною та агітаційною функціями. Наприкінці 1914 р. на московській виставці «Война и печать» експонувалось близько 300 примірників лубочних картинок. Відділ лубочних видань був представлений і на влаштованій Імператорським товариством ревнителів історії Петроградській виставці 1915 р. «Война и наши трофеи»³⁰.

Вл. Денісов у 1916 р. зазначав, що лубочні картинки «немало сприяли популярності війни у народі», бо книжки і газети рідко проникали у «малограмотне село», та й їхній зміст швидко забувався, натомість лубок був «братом» чуток і небилиць. Убираючи в себе тільки-но виниклі легенди, втілював їх у конкретні традиційні форми і повертав селу близькій йому образи, хоча, за способом виготовлення був «літературою для народу», а не «на-

родною літературою». В селянських оселях історичні згадки завдяки лубку набували матеріального втілення: «листки-повісті про подвиги сірих героїв, *своїх* (тут і далі авторський курсив. – В.В.) героїв» подовгу висіли у червоних кутках хат, доки не чорніли від хатньої кіптяви. Але й після цього про них ще довго згадували: ось тут висів Козьма Крючков, Миколай Миколаїч на білому коні, взяття Москви або перехід через Карпати. На думку Вл. Денісова, таке поважне місце воєнний лубок займав не випадково – у народній свідомості війна сприймалася як «світова, космічна подія, як прояв всемогутності Бога, який *послав* війну»³¹. На жаль, у нас немає даних про те, чи відрізнялось ставлення до цих картинок у російських та українських селян.

Через обмеженість фактичних свідчень можна зробити лише обережні припущення, що лубочний образ війни був затребуваним українськими селянами. У виявлених у фонді харківського губернатора клопотаннях торгівців, які хотіли отримати дозвіл на продаж літератури селянам, зазвичай йшлося про всі книги і друковані видання, не заборонені для розносного продажу. З окремих видів друкованої продукції найбільшу зацікавленість викликала «духовно-моральна», але згадувалась і мілітарна. У березні 1893 р. священник Миколаївської церкви Лебединського повіту Л. Прядкін просив дозволу на «продаж книг релігійно-морального і патріотичного змісту»³². У 1902 р. селянин Курської губернії, мешканець м. Суми В. Манжосов «в виду моральної мети» висловлював бажання продавати «твори і картини церков монастирів і зображень воєнних дій, які відбувались з турецькими і китайськими підданими»³³. У січні 1903 р. селяни Чернігівської та Полтавської губерній О. Бабичев, Іг. Федосенко та П. Ткаченко клопотались про отримання дозволу на торгівлю «картинами з видами монастирів, церков та воєнних дій і книгами, дозволеними цензурним комітетом, по ярмарках і базарах у містах і селах Російської імперії»³⁴.

Події російсько-японської війни та революції 1905-1907 рр. сприяли популяризації серед селянства ще одного виду друкованої продукції – періодичних видань, які за оперативністю висвітлення подій беруть гору над «інтелігентними» книжками, що подовгу затверджувалися й випускалися малими накладками. Періодика стає важливим каналом трансля-

ції офіційного бачення сутності патріотизму, формування знань про війну. З'являються спеціальні випуски монархічних видань, присвячені висвітленню військових дій, як, напр., «Иллюстрированная хроника Русско-японской войны», додаток до газети «Русь» (редактор А. Суворін; до 11 лютого 1905 р. вийшло 53 числа), або виданий у Києві редакцією «Двуглавого орла» народний календар «Столетие русской славы. Отечественная война с французами в 1812 году», в якому згадки про «пролиту кров наших предків» за «єдину-неподільну Росію» поєднувались із закликами й далі охороняти «вітвар, царський престол, і батьківщину від ворогів фінляндців, всіляких жидів та їх найманих зрадників російських революціонерів»³⁵.

Ілюстративність матеріалів преси для селян, як і стилізовані образи ворогів та воїнів-захисників, відсилали до лубочної традиції. Так, сторінки московського журналу «Крестьянское дело» за 1912 р. були щедро насичені репродукціями картин на тему війни 1812 р. У листопадовому числі журналу мілітарна тема була підтримана статтею Гр. Перського «Міжнародне становище Росії і Балканська війна», а перша сторінка – прикрашена світлою, на якій болгарські воїни стали на одне коліно перед проїжджаючим повз них царем Фердинандом, що було прозорою алюзією ідеї жертвовної готовності битися за «царя і вітчизну».

Удоступнення періодики для селянства супроводжувалося появою нового способу маніпулювання громадською думкою – проведенням опитувань. У 1905 р. редакція журналу «Пахарь»³⁶ провела таке опитування для з'ясування бажаності продовження війни з Японією. Поряд з іншими підданими імперії, нібито уряд підтримали мешканці всіх українських губерній – 11279 підписантів і 214768 «за довіреністю». Висновок легітимізував великодержавницькі мілітаристські плани: «На підставі цих відповідей можна сміливо стверджувати, що корінне російське населення стоїть *поголовно* за продовження війни, чого б вона не коштувала»³⁷. Зміст наведених листів мав засвідчити масове переконання у тому, що урядовій політиці противились хіба що інтелігенція («мирські захребетники»), революціонери, «зжидовілий Росіянин», «Єврей», «Поляк», «Німець» та «Європа з Америкою». Відповіді унаочнювали і результати патріоти-

чного виховання: серед опитаних селян були ті, хто сподівався на появу «нових Мініна і Пожарського», згадував великі перемоги «наших дідів і прадідів» у 1812 р., 1855 р. та під час 60-річних війн на Кавказі³⁸.

Вплив на українських селян офіційного уславлення героїки постійної військової активності імперії (і повсякчас готових за неї гинути воїнів) корегувався з огляду на загальний рівень освіченості й доступність для них літератури такого змісту в межах тодішньої системи культурно-освітніх закладів. Проблеми були навіть з найбільш доступними для селян учнівськими бібліотеками. Школи були відкриті не у всіх населених пунктах, а бібліотеки – не у всіх школах. Не вистачало книг для позашкільного читання, а наявні не відповідали запитам селян: так, у 1904 р. шкільні бібліотеки трьох повітів Таврійської губернії містили 108278 історичних книг різних найменувань, з них тільки 13,4% були затребувані читачами³⁹. На думку завідувачів шкільних бібліотек Київської губернії, у 1909 р. інтерес відвідувачів знижувався через нестачу газет і журналів, творів сучасних письменників і літератури українською мовою⁴⁰. Бажав кращого й загальний рівень грамотності. На початку 1913 р. у Харківській губернії читачі 775 земських народних бібліотек склали лише 6% селянського населення губернії⁴¹. Давалася ознака й відсутність у селянчитачів базових знань з історії та географії. Напередодні Першої світової війни історія не входила до обов'язкової програми однокласних сільських шкіл; не існувало розробленої методики її викладання у сільських школах – формальне заучування історичних імен і дат швидко щезало з пам'яті учнів. Засвоєнню матеріалу заважала переповненість шкіл учнями і недостатня фахова підготовка вчителів.

Крім того, незважаючи на офіційні обмеження доступу друкованої продукції до селян, імперські органи влади не досягли монопольного ідейного впливу на селянство. Відстоювати офіційну візію «патріотизму» доводилось не тільки у дискусіях з толстовцями і «сектантами», які пропагували пацифістські ідеї⁴². Політизація та радикалізація національних і соціальних рухів супроводжувались урізноманітненням уявлень про «батьківщину» (за яку варто вмирати) та «обов'язок перед народом», а також погляду на те, що вважати героїством – насилля над зовнішнім ворогом або над

представниками державної влади.

Фінський літературознавець Б. Хеллман вважає, що лубочна література становила важливу частину мобілізації свідомості простого народу під час Першої світової війни, але робила це «спонтанно, невміло і навряд чи успішно»⁴³. Виглядає так, що ті ж риси були притаманні поширенню мілітарної літератури і до війни.

У цілому можна висувати, що прищепленню українському селянству імперських патріотичних цінностей сприяло розповсюдження як проурядової «інтелігентської» літератури для народу (включно з матеріалами періодики), так і лубочних видань. Поширення мілітарної друкованої продукції поєднувалось із комеморативними заходами та впровадженням воєнізованих практик виховання селянських дітей. Проведення військових парадів, церковних служб, молитов та пригощань доповнювалось організацією народних читань і роздаванням брошур військово-історичного змісту. В ході цих процесів відбувалось взаємне пристосування: селяни, хоч і вибірково, але потроху ознайомлювались з певним набором фактів і цінностей (хоча б на рівні «без війни не можна»); натомість автори і видавці мали враховувати селянську орієнтацію на ілюстративність і апеляцію до міфологізованого сприйняття світу. Культивування образу війни (з акцентуацією мілітарної лексики, чорно-білим ідеологічним поділом світу та утворенням стереотипних образів ворогів і героїв) для впливу на масову свідомість пізніше було ефективно використане наступниками російської імперської влади.

У подальших дослідженнях здається доцільним вивчення альтернативних імперській версій патріотичного виховання та спроб їх впровадження.

¹ Belokonskiy I.P. Lubochnaya literatura o russko-yaponskoy voynе // *Obrazovanie*. – 1904. – #7. – S.105-112; Denisov V.I. Voyna i lubok. – Pg., 1916. – 36 s. ta in.

² Obolenskaya S.V. Obraz nemtsa v russkoy narodnoy kulture HVIII-НН vv. // *Odissey*. – М., 1991. – S. 160-185; Hellman B. Pervaya mirovaya voyna v lubochnoy literature // *Materialyi Mezhdunarodnogo Nauchnogo kollokviuma 1-5 iyunya 1998*. – SPb., 1999. – S. 303-314; Senyavskaya E.S. Psihologiya voynyi v НН v.: istoricheskiy opyt Rossii. – М., 1999. – 382 s.; Vashik K. Metamorfozyi zla: Obraz vraga v nemetskom i sovetskom istoricheskom plakate // *Rodina*. – 2002. – #10. – S 15-17 ta in.

³ Jahn H.F. «For Tsar and Fatherland»? Russian Popular Culture and the First World War // Frank S.P., Steinberg M.D. (eds.). *Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices and*

Resistance in Late Imperial Russia. – Princeton, NJ, 1994. – P. 131-146; Jahn H.F. Patriotic Culture in Russia during World War I. – Ithaca, NY, 1995. – XIV, 229 p.

⁴ Petrov S.S. Knyzhkova sprava v Kyjevi. – K., 2002. – 344 s.

⁵ Lysenko O.V. Vytoky antypatriotychnykh nastroyiv v rosiyskiy armiyi u roky Velykoyi viyny // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats / NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny; holova redkolehiyi O.P. Reyent. – K., 2014. – Vyp 23. – S. 214-226.

⁶ Materialyi Mezhdunarodnogo Nauchnogo kollokviuma 1-5 iyunya 1998. Vkaz pr. – S. 364.

⁷ Senyavskaya E.S. Vkaz tv. – S. 257.

⁸ Knigi, dopuschenyie M.N.P. v 1901 godu dlya narodnykh chteniy, bibliotek, narodnykh uchilisch i proch. // Zemskiy Sbornik Chernigovskoy gubernii. – 1902. – #9. – S. 31-79; #10. – S. 38-74; Podolskie Eparhialnyie Vedomosti. – 1890. – #33. – S. 624- 630; Hersonskie Eparhialnyie Vedomosti. Otdel neofitsialnyy. – 1912.. – #1. – S.4-16 ta in.

⁹ Ekaterinoslavskogo zemstva. – Ekaterinoslav, 1904. Vestnik Ekaterinoslavskogo zemstva. – Ekaterinoslav, 1904.

¹⁰ Pravila i programmyi dlya tserkovno-prihodskih shkol i shkol gramoty. – Izd. 2, ispr. – SPb, 1894. – S. 16-19, 109-112.

¹¹ Knigi, dopuschenyie M.N.P. v 1901 godu dlya narodnykh chteniy, bibliotek, narodnykh uchilisch i proch. Vkaz pr.

¹² Petrov S.S. Vkaz pr. – S. 190.

¹³ Tam samo. – S. 201 – 202.

¹⁴ Hersonskie Eparhialnyie Vedomosti. Otdel neofitsialnyy – 1912. – #1. – S. 1 – 4.

¹⁵ Zhurnal Kharkivskoho komitetu z oznamenuvannya u Kharkivskiyi huberniyi storichnoho yuvileyu Vitchyznyanoyi viyny 1-ho lypnya 1912 roku. – Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti (dali – DAKhO), f.3. Kantselyariya Kharkivskoho hubernatora, op. 285, od. zb. 267, ark. 26-26 zv.; Vidomstvo Pravoslavnoho virospovidannya Arkhiyepyskopa Kharkivskoho i Akhtyrskoho 13 serpnia 1912 r. – Tam samo, ark. 295-296.; Kopyia. Protokol Kharkivskoho povitovoho komitetu, zasnovanoho dlya urochystoho oznamenuvannya 100-richnoho yuvileyu Vitchyznyanoyi viyny 1912 roku. Zasadnaya 31 lypnya 1912 r. – Tam samo, ark. 203-204.

¹⁶ Pribavlenie k Chernigovskim Eparhialnyim izvestiyam. Chast neofitsialnaya. – 1904. – #6 – S.243 – 244.

¹⁷ Otchet o sostoyanii tserkovnykh shkol Ekaterinoslavskoy Eparhii za 1914-1915 uch. god. – Ekaterinoslav, 1915. – S. 27.

¹⁸ Otchet o zemskikh shkolah i zemskikh vneshkolnykh prosvetitelnykh meropriyatiyah v Kievskoy gubernii za 1911 god. – K., 1913. – S. 49.

¹⁹ Narodnoe obrazovanie v Elisavetgradskom uezde Hersonskoy gub. v 1913 godu. – Elisavetgrad, 1914. – S. 51.

²⁰ Otchet popechitelya Kievskogo uchebnogo okruga o sostoyanii nachalnykh uchilisch za 1912 god. – K., 1913. – S.26 – 29.

²¹ Narodnaya shkola, rukovodstvo dlya uchiteley i uchitel'nits nachalnih narodnih uchilisch. Chast 1. Nastolnaya spravochnaya kniga / Sost. A. Anastasiev. – Izd. 10-e. – M., B.g. – S. 592-594.

²² Lebedev A.I. Detskaya i narodnaya literatura. – 5-e, pererab. izd. – Nizhniy Novgorod, 1908. – S.6.

²³ Petrov S.S. Vkaz pr. – S. 136, 215 – 216.

²⁴ Karoyeva (Solomonova) Tetyana. Ukrayinska lubochna knyha yak riznovyd masovoyi literatury: knyhoznavchyy pohlyad // Visnyk Knyzhkovoyi palaty. – 2014. – #2. – S.1-6; Korepova K.E. Russkaya lubochnaya skazka // Elektronnyy

resurs: <http://www.dissercat.com/content/russkaya-lubochnaya-skazka> – Nazva z ekrana.

²⁵ Yeruslan Lazarevych ta Bova Korolevych – uslavleni chyselnymy voyennymy i lyubovnymy pokhodenkamy heroyi populyarnykh sered selyanstva lubochnykh kazok, shcho byly pererobkamy serednovichnykh yevropeyskykh tvoriv.

²⁶ Kievskie Eparhialnyie Vedomosti. – 1894. – #14. – S.405-411.

²⁷ Snegirev N. Lubochnyie kartinki russkogo naroda v moskovskom mire. – M., 1861. – S. 69-73; Denisov VI. Vkaz pr. – S.7-14.

²⁸ Belokonskiy Y.P. Vkaz. pr.

²⁹ Denysov VI. Vkaz pr. – S. 3, 6.

³⁰ Rodionova L.V. Vyistavki russkogo lubka: ih rol i kommunikativnaya funktsiya v protsesse sotsialno-kulturnogo i nauchnogo priznaniya narodnykh kartinok // Elektronnyy resurs: rumchten.rsl.ru/assets/files/.../1107251841.doc – Nazva z ekrana.

³¹ Denysov VI. Vkaz pr. – S. 2-3.

³² Klopotannya svyashchenyka Mykolayivskoyi tserkvy, slobody Terny Lebedynskoho povitu Leonida Pryadkina.04.03.1893. – DAKhO, f.40 Kharkivska dukhovna konsystoriya, op. 66, od. zb. 1146, ark. 1-1 zv.

³³ Klopotannya selyanyna Kurskoyi huberniyi Vasylya Fedorova Manzhosova.1902. – Tam samo, f.3 Kantselyariya Kharkivskoho hubernatora, op. 283, od.zb. 240, ark. 176-176 zv.

³⁴ Klopotannya selyanyna Chernihivskoyi huberniyi d. Pryvalivky Oleksiya Fedorova Babycheva. 24.01.1903. – Tam samo, od.zb. 356, ark. 14-15 zv.; Klopotannya selyanyna Chernihivskoyi huberniyi d. Ponurivky Ihnata Konstantynova Fedosenka. 24.01.1903. – Tam samo, ark.16-17 zv.; Klopotannya selyanyna Poltavskoyi huberniyi 3-ho Sarskoho khutora Pavla Hryhoryeva Tkachenka. 24.01.1903. – Tam samo, ark.18-20 zv.

³⁵ Stoletie russkoy Slavyi. Otechestvennaya voyna s frantsuzami v 1812 godu. Narodnyy zhiznennyiy kalendar na 1912 god. – K., 1912. – S. 1-3.

³⁶ Zhurnal «Pakhar» – dodatok do moskovskoyi shchotyzhnevoyi pravoslavno-monarkhichnoyi hazety «Russkoe Delo», yaka vydavalas u 1886-1890, 1905-1910 rr. (holovnyy redaktor – S.F. Sharapov). (Serhey Fedorovych Sharapov) // Elektronnyy resurs: http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/sharapov_sf.php – Nazva z ekrana.

³⁷ Narodnyie otvety na zapros redaktsii zhurnala «Pahar» (voevat ili miritsya?). Osoboe besplatnoe prilozhenie k #33 «Russkogo Dela» 1905 g. – M., 1905. – S.3; 135-162.

³⁸ Tam samo. – S. 21, 42, 62-66, 76.

³⁹ Kratkiy obzor polozheniya nachalnogo narodnogo obrazovaniya v Tavricheskoy gubernii za 1904 g. – Simferopol, 1906. – S.42-44.

⁴⁰ Otchet o zemskikh shkolah i vneshkolnykh prosvetitelnykh meropriyatiyah Zemskogo Upravleniya Kievskoy gubernii za 1909 god. – K., 1910. – S.18.

⁴¹ Narodnyie biblioteki Harkovskoy gubernii. Stat. obzor v 1912 godu. – B.m., B.g. – S.47-48.

⁴² Pribavlenie k Chernigovskim Eparhialnyim izvestiyam. Chast neofitsialnaya. – 1904. – #21 – S.746- 757; 1905. – #6 – S. 193-200.

⁴³ Materialyi Mezhdunarodnogo Nauchnogo kollokviuma 1-5 iyunya 1998. Vkaz. pr. – S. 377 – 378.

УДК 94(477.8):323.3-057.4«189/191»

M. Guivaniuk
(Chernivtsi)© Микола Гуйванюк
(Чернівці)**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ОБСТОЮВАННІ
ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ГАЛИЦЬКИХ
ТА БУКОВИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ
(кінець XIX – початок XX ст.)**

У статті розглядається роль українських письменників Галичини й Буковини в захисті економічних інтересів українського населення. Простежується їхня діяльність щодо запровадження справедливого оподаткування селянства. Розкрито внесок українських літераторів у процес парцеляції великої земельної власності. Показано роль представників літературної інтелігенції в організації діяльності українських фахових економічних товариств: «Сільський господар», «Народна торгівля», «Крайовий союз кредитовий», «Крайовий союз ревізійний», «Земельний банк іпотечний», «Селянська каса» тощо. Відображено діяльність українських літераторів з популяризації новинок агрокультури в сільському господарстві серед українського селянства.

Ключові слова: українські письменники, В. Стефанік, О. Барвінський, А. Чайковський, С. Смаль-Стоцький, О. Попович, К. Малицька.

Н. Гуйванюк
(Черновцы)**УКРАИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ОТСТАИВАНИИ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРАВ ГАЛИЦЬКИХ
И БУКОВИНСКИХ УКРАИНЦЕВ
(конец XIX – начало XX в.)**

В статье рассматривается роль украинских писателей Галичины и Буковины в защите экономических интересов украинского населения. Прослеживается их деятельность по внедрению справедливого налогообложения крестьянства. Раскрыто вклад украинских литераторов в процесс парцелляции крупной земельной собственности. Показана роль представителей литературной интеллигенции в организации деятельности украинских профессиональных экономических обществ: «Сельский господарь», «Народная торговля», «Краевой союз кредитный», «Краевой союз ревизионный», «Земельный банк ипотечный», «Крестьянская касса» и др. Отражено деятельность украинских литераторов по популяризации новинок агрокультуры в сельском хозяйстве среди украинского крестьянства.

Ключевые слова: украинские писатели, В. Стефанік, А. Барвінський, А. Чайковський, С. Смаль-Стоцький, Е. Попович, К. Малицька.

**UKRAINIAN LITERARY INTELLIGENTSIA
IN DEFEND OF ECONOMIC RIGHTS
OF GALICIAN AND BUKOVINIAN
UKRAINIANS (LATE 19-TH – EARLY 20-
TH CENTURY)**

The role of Ukrainian writers from Galicia and Bukovina in defend of economic interests of Ukrainian population is considered in this article.

The author stresses that writers supported and defended the idea of tax introduction according to incomes of every citizen. They held dozens of meetings, where petition concerning to establishment of fair taxes were submitted.

The contribution of Ukrainian writers to the process of large land ownership division is revealed. These processes were made public and controlled in benefit of community where division took place. K. Levytskyi, Les Martovych, Marco Cheremshyna and A. Chaykovskyy, who also were professional lawyers especially contributed to this.

The role of literary intelligentsia representatives in organization of such Ukrainian professional economic societies as «Rural Host», «People Trade», «Regional Credit Union», «Regional Auditorial Union», «Land Mortgage Bank», «Peasants Pay Desk». Their main task was an attracting of Ukrainian peasants to the European agriculture, practical assistance and financial support of agricultural business.

The activity of Ukrainian writers in promotion of agricultural innovations among the Ukrainian peasantry is displayed.

Keywords: Ukrainian writers V. Stefanyk, O. Barvinskyi, A. Chaykovskyy, S. Smal-Stocki, O. Popovych, K. Malytska.

Кінець XIX ст. у Галичині та Буковині характеризується не тільки досягненнями в суспільно-політичному та національно-культурному русі українців, але й певним поступом у їхньому економічному та господарському житті. Важлива роль у цих процесах належала українській літературній інтелігенції.

Свого часу окремі аспекти порушеної у статті проблематики висвітлювали історики В. Ботушанський¹, О. Добржанський², І. Андрухів³, а також літературознавці В. Лесин⁴, Ф. Погребенник⁵ та ін. Але окремого ґрунтовного наукового дослідження, яке б стосувалося участі представників літературної інтелігенції в обстоюванні економічних прав галицьких та буковинських українців наприкінці XIX – на початку XX ст., у вітчизняній історіографії ще й досі немає.

Метою пропонованої статті є всебічний аналіз форм і методів участі представників лі-

тературної інтелігенції в обстоюванні економічних прав галицьких та буковинських українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Для досягнення мети автор ставить наступні завдання:

– охарактеризувати діяльність українських письменників, спрямовану на впровадження справедливої податкової системи;

– розкрити участь окремих представників літературної інтелігенції в парцеляції великої земельної власності;

– з'ясувати вплив українських письменників на залучення селянства до участі в нових господарських об'єднаннях та спілках;

– проаналізувати боротьбу українських літераторів за покращення інфраструктури у Східній Галичині та Північній Буковині.

Незважаючи на те, що після революційних подій 1848 р. в Австрійській імперії, поряд з лібералізацією суспільно-політичного життя, з'явилася можливість економічного поступу народів, які її населяли, все ж через певні об'єктивні обставини українці не змогли повною мірою скористатися із наданих їм можливостей. В економічному плані цей регіон залишався одним із найвідсталіших в імперії.

Скасування панщини також не дало сподіваних результатів селянству. Більше половини селян залишилися дрібними землевласниками, що мали менше 5 га землі. Це унеможливило ведення ефективного і прибуткового господарства. Одним із шляхів подолання цих труднощів було банківське іпотечне кредитування. У Галичині й Буковині діяла мережа філій «Австро-Угорського національного банку», «Галицький земельний кредитний банк», «Галицький акціонерний банк торгівлі та промисловості», «Галицький акціонерний іпотечний банк». Вони надавали кредити під 4–7% річних, але здійснювали кредитно-іпотечну діяльність тільки під заставу великої нерухомості. Відповідно, українське селянство автоматично втрачало можливість скористатися їхніми послугами. Спеціально створений для роботи з дрібними власниками «Банк рустикальний» позичав гроші під заставу нерухомого майна або землі під 12%, та це також не вирішувало справи. У зв'язку з низькою агрокультурою прибутки у селянських господарствах були мізерними і не покривали банківських відсотків. Унаслідок цього дрібні селянські господарства замість розвитку – банкрутували. Це призводило до того, що щорічно тисячі селян-

українців потрапляли в кабалу до місцевих лихварів або змушені були емігрувати за океан.

Саме тому пошук шляхів обстоювання економічних прав галицьких і буковинських українців став викликом новому поколінню світської інтелігенції, зокрема письменникам та публіцистам: І.Наумовичу⁶, І.Франку⁷, С.Даниловичу⁸, В.Будзиновському⁹, Є.Олесницькому¹⁰, В.Стефанику¹¹ та ін. Вони у своїх публіцистичних статтях та художніх творах не тільки привертали увагу суспільства до існуючих проблем, але й пропонували своє бачення їх подолання.

Українське населення Галичини й Буковини, виконуючи поставлені конституцією Австрії зобов'язання, брало участь у формуванні казни через сплату податків, різноманітних зборів та акцизів. Враховуючи, що більшість українців краю займалася землеробством, основним для них був поземельний податок, ставка якого у 50 – 60-х рр. ХІХ ст. становила 22,7%¹², тобто майже чверть доходу доводилося віддавати казні. З часом цей податок корегувався у бік збільшення і наприкінці ХІХ ст. був збільшений для Галичини на 21%, а для Буковини на 35%, тоді як для австрійської частини імперії не збільшувався, для Богемії зменшився на 20%, Сілезії – 16%, Каринтії – 3%¹³. Така політика уряду була дискримінаційною щодо окраїн імперії. В результаті, Галичина і Буковина опинилися у гіршому становищі порівняно з іншими провінціями.

Цілком природним було те, що представники інтелігенції, серед яких налічувалося чимало письменників, намагалися цій проблемі надати суспільного розголосу, привернути увагу урядових кіл. На численних народних вічах, що постійно проходили по всьому краї, обов'язково порушувалося питання зменшення податкового навантаження. Літератори підтримали та відстоювали ідею запровадження податків залежно від доходів кожного громадянина. Показовим у цьому плані було народне віче в Коломиї 2 лютого 1891 р. У ньому взяло участь понад 300 осіб Коломийського, Снятинського, Косівського та Городенківського повітів. На вічі один із референтів – публіцист С.Данилович переконував, що «[...] податки не рівномірно розсажені. Податок повинен бути від доходу»¹⁴.

Не стояв осторонь податкових проблем І.Франко, який взяв участь у народному вічі, що відбулося 8 січня 1896 р. в Перемишлі, на

якому зібралось понад 500 осіб. Ним було висунуто пропозиції щодо змін у законодавстві стосовно скасування всіх двірських привілеїв, шарварків (примусових громадських робіт з ремонту доріг, мостів тощо. – М.Г.), а також вимоги, що найбідніші хлопи – халупники і загородники повинні бути увільненні від усіх тягарів на дороги¹⁵. З цього самого приводу І.Франко виступив і на радикальному вічі в Дрогобичі, яке відбулося дещо пізніше, 15 лютого 1896 р. У ньому взяло участь понад 200 селян. «[...] Др. Франко розповів як стоїть справа з зміною закона дорогового»¹⁶.

Відомий український публіцист В.Будзинівський зробив цілком справедливий закид крайовій та центральній владі з приводу того, що вони не докладають ніяких зусиль для покращення умов господарювання селян Східної Галичини тільки через те, що ті – українці. Натомість стверджував, що урядовці роблять усе можливе для сприяння польським землевласникам, щоби вони були економічно сильнішими та конкурентоспроможнішими у боротьбі з українськими хліборобами, констатує, що «[...] польський пан у Східній Галичині податками майже не обтяжений, а ґрунтовий кадастр також сформовано в користь панів»¹⁷. Для уникнення вищеназваних проблем К.Левицький радив «[...] на місці по повітах пильнувати ся, щоби в катастрі було все списано по правді і справедливості. Тай відтак допильнувати: якій буде вимір податку ґрунтового, бо як самі за себе не подбаємо – то дальше будемо платити без рахуби на гіршу біду»¹⁸.

Українські письменники, які намагалися проводити національно-просвітню діяльність серед галицького і буковинського селянства, нерідко стикалися з небажанням останніх вести будь-які дискусії, окрім обговорення економічних проблем. Це засвідчено у листі Н.Кобринської до В.Лукича: «[...] мужик не розбирає питання національного, а займає его лише чисто матеріальний інтерес. Права конституційні, пориви і старання інтелігенції, будять в нім ті поняття, але вкінці все-таки переважає питання економічне»¹⁹.

На нужденне життя галицького і буковинського селянства вказував В.Стефанік у статті «За мужицький харч»: «[...] Наші селяни працюють коло поля, то повинні мати подостатком бодай ростинної поживи. Так би здавалося, а так не єсть. Хліб наші селяни їдять найгірший, а то ячмінний, кукурудзяний з до-

мішкою бараболі, а в найбідніших гірських повітах довольні (вже як хочуть) вівсяними коржами. Житній хліб рідко стоїть на столі селянським. Пшеничний мають хіба багачі на Великдень та на родинних okazіях»²⁰. Це був не тільки правдивий виклад реальних фактів, але насамперед спроба привернути увагу до потреби розв'язання цієї проблеми. На думку письменника, таку нестерпну економічну нужду можливо подолати тільки завдяки сприянню крайової влади українським селянам у придбанні землі через доступне кредитування.

Згадану проблему порушував і І.Франко, не тільки констатує нужденне життя українського селянства, але й вказує на основні причини такого становища: «[...] ліцитації, лихва, банки, податки і додатки, пияцтво і пропінання, роздрібнене ґрунтів, нищень лісів, повені, гради, фабричний пролетаріят і жиди»²¹. І тут же пропонував своє бачення виходу із вищезначених проблем: «[...] нам треба солідарність [...] просвіта [...] руский (тобто український. – М.Г.) банк, народна торгівля...»²². Окрім цього, під час роботи з'їзду Русько-української радикальної партії 19 – 20 вересня 1897 р. І.Франко виголосив реферат про викуп панських ґрунтів для селян,²³ запропонувавши створення української кредитної спілки, яка би без високих лихварських відсотків допомагала українським селянам викуповувати панські землі і господарювати на них.

В.Стефанік виступив із справедливою критикою окремих представників інтелігенції, які «[...] виробили собі якісь гадки про мужиків, часто-густо і не бачачи їх на очі, а мужики наші тепер уже так притиснені, особливо послідніми роками, що їм аби яка така полекша, то будуть вдоволені...»²⁴. А «полегша», на думку Стефаніка, тільки у парцеляції великої земельної власності під жорстким контролем українських національних організацій.

У розглядуваний період парцеляція великої земельної власності стала актуальною суспільною проблемою. На той час чимало колишніх великих землевласників, не витримавши конкуренції в умовах активного розвитку капіталістичних відносин, змушені були через борги продувати землю великими ділянками – від кількох десятків до кількох сотень гектарів. Зазвичай, єдиного покупця не було. Тоді банк або місцева громада викуповували цю ділянку і під певні відсотки невеликими

частками продавали селянам. Але у зв'язку з тим, що місцева адміністрація у Галичині перебувала в руках поляків, а на Буковині в німців, то вони у придбанні парцелій, насамперед, спряли своїм одноплемінникам – польським селянам або німцям-колоністам. У той же час український селянин залишався і далі обділеним. У тодішніх умовах одна селянська родина з п'яти осіб, щоби вижити з рільництва, мусила володіти щонайменше 10-ма моргами²⁵ землі. Станом на 1908 р. 40% українських селян Галичини й Буковини мали у своєму володінні менше 4 моргів; 37% – володіли 4 – 10 моргами; 15% – володіли 10 – 20 моргами, і тільки 1,5% селян мали у своєму володінні від 40 до 200 моргів землі²⁶.

В цих умовах головне завдання української інтелігенції полягало в тому, щоби надавати парцеляційним процесам публічності та сприяти тому, щоби насамперед задовольняти земельні потреби громади, на території якої відбувалася парцеляція. Примітним було й те, що у цій справі спільну позицію з українськими літераторами займали і русофільські письменники. Показовою є позиція Ф.Луцика, який застерігав українську спільноту бути дуже обережною, оскільки «[...] парцеляційні комісії у руках у поляків, то вони намагаються справляти на галицькі землі мазурів і сприяти їм»²⁷. Ним також була подана слушна пропозиція щодо об'єднання зусиль усіх членів громади, незалежно від політичних уподобань, щодо недопущення «чужинців» до скуповування земель на своїй території. Для цього, на його думку, «[...] селяни повинні об'єднуватися в товариства, щоби зібрати необхідні суми»²⁸.

Окрім моніторингу за процесом парцеляції земель, галицькі й буковинські письменники надавали посильну практичну допомогу українським селянам. Особливо до цього спричинилися К.Левицький, Лесь Мартович, Марко Черемшина та А.Чайковський, які ще й були фаховими правниками. Відомо, що 1905 р. Лесь Мартович провів парцеляцію поміщицького маєтку в с. Орелець Снятинського повіту виключно між селянами названого населеного пункту.

Крайовий адвокат і відомий український письменник А.Чайковський розробив і впровадив схему викупу у збанкрутілих землевласників великих земельних масивів, що були під заставою. Для цього ним залучалися українські фінансові організації – страхова компанія

«Дністер» (Львів), «Союз кредитовий» (Львів) та «Українська шадниця» (Перемишль). Вони із своїх капіталів викупували борги у кредиторів, а потім, ставши власником землі, розподіляли її між українськими селянами за помірну ціну, виходячи з їх фінансових можливостей. «[...] При парцеляції заробляється звичайно 15 – 25%. [...] При раціональній парцеляції жодному парцелянтові не можна продати більше землі, як має своєї власної, хіба би крім землі мав ще покладні гроші»,²⁹ – писав Чайковський у листі до М.Грушевського.

Певний внесок в організацію парцеляції великої земельної власності серед галицького селянства зробили й представники літературної інтелігенції русофільського спрямування, діячі, об'єднані в «Товариство ім. М.Качковського». Найактивнішими у цій справі були Б.Дідицький та Ф.Свистун. Вони співпрацювали з банком «Защита землі» (Львів), «Русским Ревізіонним союзом», «Рольнічим союзом» та ін.

Досвід парцеляції великої земельної власності показав, що вона виявилася справою потрібною і принесла чимало користі малоземельним господарям, які отримали шанс збільшити свої земельні наділи та покращити статки. Проте залишалася частина бідного безземельного селянства, яке через неспроможність оплатити придбану землю так і не скористалося можливостями парцеляції. Окрім цього, під парцеляцію потрапляли малоцінні для обробітку землі. Вони здебільшого викупувалися громадою і в подальшому перебували у спільному користуванні.

Характерною рисою другої половини ХІХ ст. було поширення в суспільній думці західноукраїнських земель марксистських ідей. Зокрема, пропагувалася співдружність людей праці, побудована на господарській рівності, встановлення повної громадянської й політичної свободи. Одним із її прихильників на початковому етапі політичної діяльності був І.Франко. У нарисі «Чого хоче галицька робітнича громада»³⁰ ним була висунута ідея спільного обробітку громадою колишніх поміщицьких земель і справедливий поділ доходів між членами громади, залежно від особистого внеску у спільну справу. Йому також належала ідея про доцільність збереження деяких фільварків, перетворивши їх на громадські: «... мені бачиться, що заведення гуртових фільварків поперед усього мало би той до-

брий наслідок, що дало би можливість більшому числу людей працювати на своїм ґрунті»³¹.

Серед слухних господарських порад І.Франка була пропозиція щодо спільного господарювання та управління пасовиськами й іншими землями, що не перебувають в індивідуальному користуванні. «[...] зараз, коли в усьому цивілізованому світі пропагується усупільнення, удержавлення і асоціація, [...] повинні думати не про те, щоб якнайшвидше знищити будь-яку колективну власність, але про засоби якнайкращого упорядкування і поліпшення цієї власності. [...] Але якщо наш селянин ще не дозрів до спільного господарювання, [...] то чому не пускати громадську власність парцелями в оренду (і такі приклади ми вже бачили) для користування окремим членам громади на певний визначений час? Чому конче їх продавати?»³², ? наголошував І.Франко.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. за ініціативи імператора Йосифа II та при фінансовій підтримці уряду в Галичині й Буковині було створено мережу громадських шпихлірів (складів), головне завдання яких полягало у створенні та зберіганні певного запасу продовольчого і насінневого зерна на випадок неврожаю, стихійних лих та як певна протидія громад лихварському визиску. Незважаючи на беззаперечну користь для громади, через фінансові зловживання центральних та місцевих властей станом на кінець XIX ст. вони почали занепадати. Намагаючись привернути увагу суспільства до потреби відродження цих економічних інституцій, І.Франко виступив із статтею «Громадські шпихліри»,³³ у якій показав користь, яку вони принесли суспільству, та закликав «[...] послів, скоро тільки зберуться на сейм, виступити до уряду з питанням, що сталося з тим фондом, і жадати його звороту для утворення постійного запомогового фонду для галицького селянства».³⁴

Незважаючи на те, що літератори не були великими фахівцями у сільському господарстві, все ж вони мали можливість стежити за новинками у цій галузі, аналізувати досягнення сусідів та пропагувати їх серед українців. Це насамперед стосується Ю.Бачинського, який, перебуваючи в Канаді, вивчив особливості ведення господарства тамтешніми фермерами. Свої враження від побаченого він передав у статті «Управа ріллі в Канаді»³⁵, де дав слухні поради, як можна отримувати високі врожаї пшениці.

Письменник і публіцист русофільського спрямування І.Наумович радив власникам дрібних селянських господарств запроваджувати досконаліші сільськогосподарські машини та нові сорти насіння. На його думку, необхідно було б створити спеціальний земельний банк під контролем держави, який би надавав селянам кредити на вигідних умовах³⁶. Тож ним була висунута пропозиція для розширення обсягу орних земель окультурювати неужитки та осушувати болота.

Певну позитивну роль у піднесенні господарства галицьких і буковинських українців відігравали сільськогосподарські фахові товариства, головне завдання яких полягало у прилученні українського селянства до тодішньої європейської агрокультури та наданні практичної допомоги у веденні господарської діяльності. На Буковині найактивнішими були «Сільськогосподарське товариство герцогства Буковини», «Буковинське товариство вирощення дрібної худоби і птиці», «Товариство пасічників у Чернівцях»³⁷ та ін. З представників літературної інтелігенції з ними співпрацювали С.Смаль-Стоцький, О.Попович та ін. насамперед через газети «Селянин», «Вістник Союзу руских хліборобських спілок на Буковині» «Селянська каса», «Хлібороб» тощо. Письменниця та педагог К.Малицька доволі активно працювала у кредитній касі «райфайзенці»³⁸.

Публіцист та політичний діяч К.Левицький був не лише теоретиком з економічних питань, але й непоганим практиком. За його посередньої участі було створено низку кредитно-кооперативних закладів. Серед них такі потужні, як «Народна торгівля» (1883 р.), «Крайовий союз кредитовий» (1898 р.), «Крайовий союз ревізійний» (1903 р.), «Земельний банк іпотечний» (1910 р) та інші³⁹. Ним було розроблено практичні поради для організації діяльності сільськогосподарських фахових товариств, у яких пропонував чітку організаційну структуру та засадничі принципи діяльності: «[...] Стоваришення господарські мають бути по всіх повітах судових [...]. А над всіма повітовими стоваришеннями буде стояти краєве стоваришене господарське. [...] Найважливіша річ стоїть у тому, що в заводових стоваришеннях мають бути господарі сільські. З обшарами двірськими належало би творити осібні товариства господарів більшої посілості...»⁴⁰. К.Левицький вважав, що ефективна діяльність подібних об'єднань мо-

жлива лише на добровільній основі, і тільки тоді «[...] рільники стануть разом силою великою [...]»⁴¹.

Ідея організації сільськогосподарських фахових товариств була також підтримана І.Франком, проте у нього погляди на цю справу дещо відрізнялися. Письменник наголошував насамперед на якості роботи цих об'єднань: «[...] Треба конче почати від організації економічної по громадах. Довести до ладу насамперед ті організації, які вже є...»⁴². Адже, як відомо, доволі поширеним явищем було урочисте відкриття товариства, а з часом ентузіазм пропадав, і діяльність припинялася. Іншою важливою заувагою, і як показав досвід, – вельми слушною, було обов'язкове залучення членів товариства до суспільного життя. Адже, на думку письменника, «[...] без надання селянам хоча б перших початків освіти на національній, економічній і політичній ниві, без вказання їм способів захисту від ганебної експлуатації, не можна самими лише лекціями про гній, льон і господарчі машини підняти їхній матеріальний добробут»⁴³.

Грамотно організована робота подібних економічних товариств за безпосередньої участі українських літераторів давала позитивні результати, про що засвідчує фрагмент листа О.Гаморак до В.Стефаніка від 21.03.1899 р. «[...] у Стецеві «Народна спілка», стоїть так, що має вже 190 членів, котрі зложили вже 70 з.р. [...] Той sklep здавалося дурниця, а прцінь (між іншим. – М.Г.) він зробив те, що зв'язав людей в одну громаду і виробив в них якісний дух свободи і братерства. Вам може бути смішно, але в дійсности так воно і є. І що сама читальня того не власть зробити»⁴⁴.

Одним із найпотужніших українських фахових економічних товариств було крайове хліборобське товариство «Сільський господар» (1899 р.), яке в ? р. нараховувало 85 філій та 12500 членів, а у ? р. – 88 філій та 32300 членів⁴⁵. Головні напрямки діяльності товариства, згідно із статутом⁴⁶, полягали у правовому захисті селян перед державною і крайовою владою та самоврядуванням, влаштуванні профільних освітніх курсів і шкіл для селян, поширенні найновіших сільськогосподарських машин і знарядь (зокрема, через спільне користування машинами та реманентом), видавничій діяльності тощо. З представників літературної інтелігенції із зазначеним товариством найактивніше співпрацювали: О.Барвінський – у сфері комунікації з влад-

ними структурами Відня та Львова щодо субвенцій товариству; Є.Олесницький – брав активну участь у розбудові структури товариства на місцях; К.Левицький – забезпечував правовий захист товариства; В.Стефанік – організація діяльності філій на Покутті. Активна діяльність у цьому напрямку В.Стефаніка засвідчена сучасниками: «[...] В.Стефанік славний письменник знаний далеко поза межами нашої України у своєму окрузі займається дуже гарно господарською організацією селянства Снятинщини та Заболотіщини. Під час свого послування урядив багато віч, організовуючи народ економічно і політично»⁴⁷. А на чергових зборах «Сільського господаря», які відбулися 12 травня 1913 р., відзначалося, що дуже добре розвивається Снятинська філія, в якій працює В.Стефанік⁴⁸.

З представників літературної інтелігенції дотичними до страхового товариства «Дністер» у Львові (1892 р.) були К.Левицький, Д.Савчак, Ю.Романчук та А.Чайковський. Головний напрям їхньої діяльності полягав у популяризації товариства та зборі пожертв на його діяльність.

Отже, представники літературної інтелігенції, будучи активними учасникам українського національного руху, здійснили чимало в захисті економічних інтересів українського населення Галичини й Буковини.

Найактивнішими виявилися І.Франко, І.Наумович, С.Данилович, В.Будзиновський, Є.Олесницький, В.Стефанік, Лесь Мартович та А.Чайковський.

Літератори підтримали та відстоювали ідею запровадження податків залежно від доходів кожного громадянина. Ними було проведено десятки народних віч, на яких подавалися петиції до органів влади щодо становлення справедливого оподаткування.

Літератори К.Левицький, Лесь Мартович, Марко Черемшина та А.Чайковський здійснили вагомий внесок у процес парцеляції великої земельної власності. Ними було розроблено і впроваджено таку схему викупу у збанкрутілих землевласників великих земельних масивів, яка дозволила залишити ці землі у власності місцевої громади, а також постійно проводився моніторинг за процесом парцеляції земель.

Українські письменники активно популяризували новинки агрокультури в сільському господарстві, аналізуючи досягнення сусідів та пропагуючи їх серед українців.

¹ Botushanskyy V. Silske hospodarstvo Bukovyny (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / V.Botushanskyy. – Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2000. – 336 s.

² Dobrzhanskyy O. Natsionalnyy rukh ukrayintsiv Bukovyny drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st. – Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1999. – 574 s.

³ Andrukhiv I., Svorak S. Kost Levytskyi: polityk, hromadskyi diyach, pravnyk (1859 – 1941) / I.Andrukhiv, S.Svorak. – Nadvirna: ZAT «Nadvirnyanska drukarnya», 2009. – 104 s.

⁴ Lesyn V. Vasyl Stefanyk. Narys zhyttya i tvorchosti / Vasyl Lesyn. – K.: Dnipro, 1981. – 260; Lesyn V. Les Martovykh. Literaturnyy portret / Vasyl Lesyn. – K.: Vydavnytstvo khudozhnoyi literatury, 1963. – 94 s.

⁵ Pohrebennyk F. Bohdan Lepkyi / F. Pohrebennyk. – K.: Tovarystvo «Znannya» Ukrayiny, 1993. – 64 s.; Pohrebennyk F. Les Martovykh. Zhyttya i tvorchosti / Fedir Pohrebennyk. – K.: Dnipro, 1971. – 196 s.; Pohrebennyk F. Nash Stefanyk / Fedir Pohrebennyk. – K.: Tovarystvo «Ukrayina», 1974. – 44 s.; Pohrebennyk F. Osyp Makovey. Krytyko-bibliohrafichnyy narys / Fedir Pohrebennyk. – K.: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoyi literatury, 1960. – 132 s.

⁶ Naumovych I. Krepkaya volya i neumymyy trud / I.Naumovych. – Lviv, 1878. – 48 s.; Naumovych I. Prymer podrazhannya dostoinny / I. Naumovych // Hospodar y promyshlennyk. – Lviv, 1880. – Ch. 6. – S. 86 – 87.

⁷ Franko I. Hromadski shpykhliry / I.Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv u pyatdesyaty tomakh / za red. Ye.Kyrylyuka. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 44. ? Kn. 2. Ekonomichni pratsi (1888 – 1907). – S. 181 – 182; Franko I. Emihratsiyne bezholova / I.Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv u pyatdesyaty tomakh / za red. Ye.Kyrylyuka. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 44, kn. 2. Ekonomichni pratsi (1888 – 1907). – S. 451 – 454; Franko I. Kilka sliv o proekti filvarkovoyi hospodarky na selyanskykh gruntakh / I.Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv u pyatdesyaty tomakh / za red. Ye.Kyrylyuka. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 44, kn. 2. Ekonomichni pratsi (1888 – 1907). – S. 218 – 221; Franko I. Lykhvarstvo v Halychyni / I.Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv u pyatdesyaty tomakh / za red. Ye.Kyrylyuka. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 44, kn. 2. Ekonomichni pratsi (1888 – 1907). – S. 373 – 391; Franko I. Pan Shchepanovskyy pro propinatsiyu / I.Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv u pyatdesyaty tomakh / za red. Ye.Kyrylyuka. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 44, kn. 2. Ekonomichni pratsi (1888 – 1907). – S. 79 – 94; Franko I. Podilnist chy nepodilnist selyanskykh gruntiv / I.Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv u pyatdesyaty tomakh / za red. Ye.Kyrylyuka. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 44, kn. 2. Ekonomichni pratsi (1888 – 1907). – S. 117 – 126; Franko I. Shche dekilka sliv pro rilnychi spilky v Halychyni / I.Franko // Franko I. Zibrannya tvoriv u pyatdesyaty tomakh / za red. Ye.Kyrylyuka. – K.: Naukova dumka, 1984. – T. 44, kn. 1. Ekonomichni pratsi (1878 – 1887). – S. 420 – 428.

⁸ Danylovych S. V spravi ahrarnykh reform: [Iz nahody proektu ahrarnoyi reformy o. T.Voynarovskoho] / S.Danylovych. – Lviv, 1909. – 138 s.; Danylovych S. Karol Marks / S.Danylovych // Khliborob. – 1893. – # 5. – S. 17 – 21.

⁹ Budzynovskyy V. Ahrarni vidnosyny Halychyny / V.Budzynovskyy. – Lviv: 1894. – 110 s.; Budzynovskyy V. Strayk i boykot / V.Budzynovskyy. – Chernivtsi: Z drukarni «Ruskoyi rady». – 1903. – 32 s.; [Budzynovskyy V.] Khlopska polityka / V.Budzynovskyy. – Lviv: Z drukarni narodovoyi, 1902. – S. 98 s.; Budzynovskyy V. Khlopska posilist / V. Budzynovskyy. – Lviv, 1901. – 124 s.

¹⁰ Olesnytskyy Ye. V oboroni khlopa-khliboroba / Ye.Olesnytskyy. – Lviv, 1911. – 16 s.; Olesnytskyy Ye. Pravo propinatsiyi v Halychyni / Ye.Olesnytskyy. – Lviv, 1889. – 112 s.; Olesnytskyy Ye. Pro sotsialne zabezpechenye / Ye.Olesnytskyy. – Lviv, 1909. – 36 s.

¹¹ Stefanyk V. Zholudky nashykh robitnykh lyudey i chytalni (Zi Snyatynskoho) / Vasyl Stefanyk // Stefanyk V. Povne zibrannya tvoriv u trokh tomakh. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1952. – T. 2. Avtobiohrafichni tvory, poeziyi v prozi, publitsystyka, nezakincheni tvory i pereklady. – S. 51 – 55; Stefanyk V. Kamynnyy khrest // Vasyl Stefanyk. Tvory / Uporyad. V.Lesyn ta F.Pohrebennyk. – K., 1964. – S. 76 – 85; Stefanyk V. Knyzhka za muzhytskyi kharch (Spravozdannya) / Vasyl Stefanyk // Stefanyk V. Povne zibrannya tvoriv u trokh tomakh. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1952. – T. 2. Avtobiohrafichni tvory, poeziyi v prozi, publitsystyka, nezakincheni tvory i pereklady. – S. 62 – 65.

¹² Botushanskyy V. Sils'ke hospodarstvo Bukovyny (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / V.Botushanskyy... – S. 53.

¹³ Botushanskyy V. Sils'ke hospodarstvo Bukovyny (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / V.Botushanskyy... – S. 293 – 294.

¹⁴ Діло (Львів). – 1891. – Ч. 18. – 21 січня (3 лютого). – С. 1.

¹⁵ Hromadskyi holos (Lviv). – 1896. – Ch. 1, 15 sichnya. – S. 12.

¹⁶ Hromadskyi holos (Lviv). – 1896. – Ch. 4, 29 lyutoho. – S. 25.

¹⁷ Hromadskyi holos (Lviv). – 1906. – Ch. 1, 2 sichnya. – S. 2.

¹⁸ Levytskyi K. Pro gruntovyy kataster / Kost Levytskyi. – Lviv: Drukarnya Naukovoho tovarystva Shevchenka, 1895. – S. 20.

¹⁹ VRFiT IL im. T.H. Shevchenka NAN Ukrayiny, f. 61, spr. 549, ark. 1.

²⁰ Stefanyk V. Knyzhka za muzhytskyi kharch (Spravozdannya) / Vasyl Stefanyk // Stefanyk V. Povne zibrannya tvoriv u trokh tomakh. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1952. – T. 2. – S. 62.

²¹ VRFiT IL im. T.H. Shevchenka NAN Ukrayiny, f. 3, spr. 1615, ark. 41.

²² Tam samo.

²³ Ruslan (Lviv). – 1897. – Ch. 206, 12 (24 veresnya). – S. 4.

²⁴ Stefanyk V. Zholudky nashykh robitnykh lyudey i chytalni (Zi Snyatynskoho) / Vasyl Stefanyk // Stefanyk V. Povne zibrannya tvoriv u trokh tomakh. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1952. – T. 2. Avtobiohrafichni tvory, poeziyi v prozi, publitsystyka, nezakincheni tvory i pereklady. – S. 52.

²⁵ 1 morg = 0.57 ha.

²⁶ Hromadskyi holos (Lviv). – 1911. – Ch. 3. – S. 1.

²⁷ Halychanyn (Lviv). – 1901. – Ch. 10, 14 (26) sichnya. – S. 1.

²⁸ Halychanyn (Lviv). – 1901. – Ch. 11, 15 (27) sichnya. – S. 1.

²⁹ Chaykovskyy A. Spohady, lysty, doslidzhennya: u 3-kh tomakh / Andriy Chaykovskyy. – Lviv, 2002. – T. 2. – S. 176.

³⁰ VRFiT IL im. T.H. Shevchenka NAN Ukrayiny, f. 3, spr. 1617, ark. 46.

³¹ Franko I. Kilka sliv o proekti filvarkovoyi hospodarky na selyanskykh gruntakh... T. 44, kn. 2... – S. 219.

³² Franko I. U spravi hromadskykh pasovyshch... T. 44, kn. 2... – S. 76.

³³ Franko I. Hromadski shpykhliry... T. 44, kn. 2... – S. 182.

³⁴ Franko I. Hromadski shpykhliry... T. 44, kn. 2... – S. 182.

³⁵ TsDAVO Ukrayiny, f. 3934, op. 1, spr. 4, ark. 3.

³⁶ Naumovych I. *Krepkaya volya i neutomimyy trud* / I.Naumovych. – Lviv, 1878. – 48 s.; Naumovych I. *Prymer podrazhanyya dostoynyu* / I.Naumovych // *Hospodar u promyshlennyk*. – Lviv, 1880. – Ch. 6. – S. 86 – 87.

³⁷ Botushansky V. *Silke gospodarstvo Bukovyny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* / V.Botushansky... – S. 178.

³⁸ Boyko A. *Pedahohichno-prosvitnytska diyalnist Kostyantyny Malytskoyi / Andriana Boyko // Humanizatsiya navchalno-vykhovnoho protsesu*. – Slovyansk, 2011. – Vyp. LIV. – S. 240.

³⁹ Andrukhiv I. *Kost Levytskyy: polityk, hromadskyi diyach, pravnyk (1859 – 1941)* / Ihor Andrukhiv, Stepan Svorak. – Nadvirna: ZAT «Nadvirnyanska drukarnya», 2009. – S. 17.

⁴⁰ Svoboda (Lviv). – 1897. – Ch. 4, 1 (13 sichnya). – S. 28.

⁴¹ Svoboda (Lviv). – 1897. – Ch. 4, 30 sichnya (11 lyutoho). – S. 34.

⁴² Khliborob (Lviv). – 1891. – Ch. 2, 15 maya. – S. 16.

⁴³ Franko I. *Sheche dekilka sliv pro rilnychi spilky v Halychyni...* T. 44, kn. 1... – S. 428.

⁴⁴ VRFiT IL im. T.H. Shevchenka NAN Ukrayiny, f. 8, spr. 387, ark. 1.

⁴⁵ Silskyi hospodar // *Entsyklopediya Ukrayinoznavstva. Slovykova chastyna / hol. red. V.Kubiyovych*. – Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka u Lvovi, 2000 [perevydannya v Ukrayini]. – T. 8. – S. 2830.

⁴⁶ TsDIAL Ukrayiny, f. 302, op. 1, spr. 2, ark. 1.

⁴⁷ Hromadskyi holos (Lviv). – 1911. – Ch. 29, 8 chervnya. – S. 3.

⁴⁸ Hromadskyi holos (Lviv). – 1913. – Ch. 20, 15 lypnya. – S. 7.

ры анализируются особенности организации еврейскими общественными организациями помощи евреям Галиции, Волыни и Буковины, которые пострадали от последствий боевых действий и политики российской администрации в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: благотворительные общества, евреи, погромы, беженцы, приюты, обустройство.

V. Dotsenko
(Irpen)

RELIEF PROVIDED TO THE JEWISH REFUGEES OF WESTERN AND RIGHT-BANK UKRAINE THROUGHOUT WORLD WAR I

Since the beginning of hostilities, the representatives of different social groups of Russian Jewry were awakened with patriotic feelings, compassion and exercise of the rights of each believer, got in difficulty, in particular in terms of social protection. The conscious populace organized charities, committees and companies with assistance to victims of war almost in every provincial and district town, inhabited by Jews. On the money, raised by the community, there were public canteens, points heating opened, and hospitals, producing drugs and medical equipment; donations of money, food and other things were provided. The help to refugees was carried out jointly by public institutions and NGOs. They worked closely with the established Petrograd Jewish Committee assistance to victims of war. Getting cash they used them to implement health care programs for refugees and deportees. There were also created healings and product groups of the company (with doctors, nutritionists, nurses), were organized clinics, mobile hospitals, disinfecting baths, kitchens, as well as points of distribution between Jewish families of food packages. Relief Committees organized the resettlement of refugees and supplying them with food and employing them. To accommodate refugees there were opened shelters for disabled veterans and hostels for immigrants. Separately Company maintained a network of camps, nurseries, kindergartens and playgrounds for refugee families' children, the disabled, and orphans. Joint campaigns allowed companies to save tens of thousands of Jewish refugees.

In October 1914 Society craft work joined a campaign to help Jewish refugees. Local Jewish committees for victims of war were created, clubs and societies for the collection and distribution of funds to help victims of war. Most organizations operated in the provincial centers and places with a huge number of refugees. Employment of ethnic refugees, among them were Jews, had their problems. First of all, for intellectuals it was difficult to find a job, Jewish residents of evacuated towns – traders and artisans. For Jews there was more complicated situation and the negative attitude of imperial officials and because of search among them traitors and enemies.

УДК 94(477):329.4(=411.16)«185/193»(043.3)

© **Віктор Доценко**
(Ірпінь)

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОПОМОГИ ЄВРЕЙСЬКИМ БІЖЕНЦЯМ ЗАХІДНОЇ ТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі аналізу архівних документів, монографічної та періодичної літератури аналізуються особливості надання єврейськими громадськими організаціями допомоги евреям Галичини, Воліни та Буковини, які постраждали від наслідків бойових дій та політики російської адміністрації у період Першої світової війни.

Ключові слова: благодійні товариства, євреї, погроми, біженці, притулки, облаштування.

В. Доценко
(Ірпень)

ОРГАНИЗАЦИЯ ПОМОЩИ ЕВРЕЙСКИМ БЕЖЕНЦАМ ЗАПАДНОЙ И ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье на основе анализа архивных документов, монографической и периодической литературы

So, in the war onset an active public charity movement aimed to organize the assistance to victims of war and anti-Semitic policy of the Russian imperial authorities to Jewry began between Jewish communities of the Russian Empire began. The movement initially developed erratically and had its own center, which coordinated and supervised the work of local committees, partnerships and other associations. Charity activity of Jewish population of the Russian Empire reached its climax in late 19th – early 20th century. Activation of philanthropy accounts for the extreme periods of the history of Ukrainian and Russian Jews, especially those related to the massacre movement and the First World War. Reaction to Russian statehood manifestations of anti-Semitism played a big role for Jewish public charities. Jewish charities that emerged at the beginning of the war, at first helped evicted from Russian troops occupied Galicia, and from the summer of 1915, after the defeat of the imperial troops, their activity has spread to all provinces at Ukrainian Right Bank. Society took care of deportees, refugees, sick and wounded soldiers: supplying the local Jewish population affected food, medicines. Money to provision were coming from donations and special charges, which organized both among Jews and among the Orthodox population of the Russian Empire. Local organizations provided tangible assistance not only to refugees and deportees and the Jewish soldiers and victims, their families. Already from the beginning of the war they opened and kept mostly at their own expense shelters from recent burns. Such institutions were revealed in the Jewish hospitals and hospices. Separately, the companies helped to employment the disabled in the war people.

Keywords: *benevolent societies, Jewries, massacres, refugees, shelter, arrangement, relief.*

Ми ще до кінця не знаємо, якою величезною трагедією була для як підросійської, так і для Західної України Перша світова війна – і для українців, насамперед, для гуцулів для поляків, євреїв. Єврейські погроми, які відбувалися пізніше, під час революції й громадянської війни, неможливо зрозуміти, не знаючи, що коїлося під час Першої світової війни. Російська імперська політика одразу після початку війни була спрямована на пошук внутрішніх ворогів та вирішення національного питання шляхом виселень, погромів та позбавлення політичних і соціально-економічних прав. Одразу постає ряд питань, які потребують відповіді: які погроми чинила російська армія; як українське єврейство прагнуло допомогти постраждалим від антисемітської російської імперської політики. А ці джерела є. Ми не беремо до уваги літературні джерела, скажімо, твори Степана Васильченка. Візь-

мім, до прикладу, книгу спогадів великого російського філософа Федора Степуна, який відрізняється від когорта інших відомих філософів. Він був артилеристом, воюючи на Галицькому фронті й написав спогади про ці події, розповівши про них правдиво. Або, скажімо, праця Софії Федорченко «Народ на війне», яка вийшла у 1917 році. Її авторка під час Першої світової війни була сестрою милосердя на фронті й ретельно записувала розповіді й розмови поранених солдатів і офіцерів. Книжка має надзвичайну цінність і таких матеріалів багато. Якби оце осмислити, то багато чого стало би зрозумілим у подальших подіях, тому що Перша світова війна, на жаль, визначила все, особливо моральне обличчя ХХ століття.¹

Серед сучасних дослідників питання пов'язані з історією українського єврейства, розглядали у своїх працях В. Сергійчук,² В. Гриневич та Л. Гриневич³ та ін. Автори ввели до наукового обігу велику кількість конкретного матеріалу, що доводить факт залежності єврейських погромів від політики російських владних структур та соціально-економічної ситуації, яка склалась на території України в період на початку ХХ ст. Однак комплексного дослідження, присвяченого історії єврейської громадської благодійності періоду Першої світової війни, немає. Тому метою нашої статті є спроба висвітлити особливості участі єврейських громадських об'єднань підросійської України у організації допомоги єврейському населенню Західної та Правобережної України, яке постраждало від бойових дій та антисемітської політики російської військово-цивільної адміністрації.

З початком воєнних дій представники різних соціальних груп російського єврейства були охоплені патріотичними почуттями, співчуттям до ближнього та усвідомленням права кожного єдиновірця, який опинився у скрутному становищі, на певний соціальний захист. Вони узялися за створення майже в кожному губернському та повітовому місті, де проживали євреї, благодійних організацій, комітетів та товариств з допомоги особам, постраждалим від війни. На кошти громадськості облаштовувались їдальні, пункти обігріву, лазарети, виготовлялися ліки і медичне обладнання; здійснювалися пожертви грошей, продуктів харчування та інших речей.

Після початку бойових дій в Російській імперії активізує свою діяльність Товариство

охорони здоров'я євреїв. 12 вересня 1914 р. комітет товариства прийняв рішення взяти під власний контроль організацію допомоги єврейським біженцям в кордонах межі осілості. В місцях скупчення біженців пропонувалось організувати лікувальні і харчові пункти у формі безкоштовних їдалень, зокрема дитячих, проводити акції з видачі пайків і хліба новоприбулим євреям. Крім того, філії товариства та спеціальні уповноважені мали організувати серед єврейства збір теплового одягу, взуття для допомоги біженцям. Товариство в перший рік своєї діяльності розгорнуло активну роботу зі створення власної мережі філій по всій імперії. Протягом 1915 р. відділення товариства були зареєстровані в Катеринославі, Єлисаветграді, Києві, Полтаві, Проскуріві та інших прифронтових містах. Вони існували на пожертви членів та всіх бажаючих. Зокрема, товариство активно співпрацювало з Пироговським товариством та Всеросійською спілкою міст⁴. У жовтні 1914 р. Товариство охорони здоров'я отримало від Міністерства внутрішніх справ дозвіл на організацію кампаній зі збору пожертв на допомогу постраждалим від війни євреям. Кампанія мала проводитися виключно серед єврейського населення імперії. Однак кошти і теплі речі надавали уповноваженим товариства і представники інших релігійних конфесій. Жертвували переважно продукти харчування і теплі речі. Траплялися випадки жертвувань золотих виробів, медалей та іноземної валюти. Протягом 1915 р. Катеринославський відділ Товариства охорони здоров'я отримав пожертвувань на суму 6 тис. крб.⁵ Подібні кампанії зі збору пожертв у 1915 р. проводились в Одесі та Єлисаветграді. В Єлисаветграді для збору пожертв місцевий рабин В.І. Темкін організував спеціальний тимчасовий комітет зі збору пожертв, що мав проводити їх збір, обходячи квартири місцевих євреїв.⁶

Масове виселення населення, безсистемність їх руху, скупченість і антисанітарія, відсутність нормального харчування та елементарних побутових умов, недостатня кількість лікувальних закладів призвели до спалаху серед біженців епідемій. Взагалі виселенці та біженці являли собою групу населення, особливо вразливу до хвороб. Вони заповнювали всі наявні інфекційні ліжка, а в багатьох випадках і госпіталі для поранених, не говорячи вже про нові, нашвидкуруч відкриті спеціально для них лікарні та бараки. Безсистемність і

невлаштованість руху біженців, тим більше в літній період, призвели до спалаху інфекційних хвороб. У Полтаві в липні 1915 р. зафіксовано появу віспи, тифу та кору. У Чернігові, за повідомленням місцевих лікарів, серед 2 тис. виселенців – 50 хворих на холеру.⁷

Місцеві державні медичні установи не справлялися з випадками інфекційних захворювань, і тому справа допомоги хворим та організація попередніх санітарних обстежень лягала на плечі благодійних товариств. Серед євреїв санітарно-медичну справу організувало Товариство охорони здоров'я з початку війни відкривало Центри здоров'я і харчування, а потім разом з Єврейським комітетом допомоги жертвам війни організувало надання медико-санітарної допомоги і харчування серед єврейських біженців та виселенців. Восени 1914 р. уповноважені товариства організували медичні огляди єврейського населення у прифронтових районах Південно-Західного фронту. Наприкінці 1914 р. у відділеннях товариства в Одесі, Києві, Брест-Литовську, Феодосії та Харкові здійснювали огляди фізичного і психологічного стану здоров'я євреїв міст і містечок відповідного регіону. Так, у грудні 1914 р. уповноваженими товариства відбулася перевірка єврейських дітей північних повітів Волинської губернії.⁸

Допомога біженцям здійснювалась спільно державними інституціями та громадськими організаціями. Зокрема, в Одесі таку допомогу надавали Всеросійська земська спілка, філантропічне товариство Татіанінський комітет, приватні благодійники та відділення Товариства охорони здоров'я євреїв (ОЗЕ). За даними газети «Одеський листок» за 14 листопада 1916 р., в місті перебувало 7 тис. біженців. На їх утримання протягом року було витрачено 350 тис. крб. Відділення ОЗЕ надавали харчування 1770 дітям.⁹

Товариство тісно співпрацювало зі створенням у Петрограді Єврейським комітетом допомоги жертвам війни (ЄКОПО). Отримуючи від комітету грошові кошти, ОЗЕ направляло їх для реалізації медичних програм обслуговування біженців і виселенців. Створювались лікувальні та продуктові загоны товариства (із лікарів, дієтологів, медичних сестер), організувались поліклініки, пересувні лікарні, дезінфекційні лазні, кухні-їдальні, а також пункти розподілу між єврейськими сім'ями продуктових наборів. Так, для обслуговування біженців під час переїзду то-

вариство створило 45 загонів провідників,¹⁰ які супроводжували біженців протягом евакуації з прифронтових районів. На проміжних станціях уповноважені товариства купували виселенцям продовольчі пайки, отримували в харчових пунктах ОЗЕ та ЄКОПО гарячу їжу та сухі пайки, вирішували питання розміщення біженців на пересадочних залізничних пунктах.¹¹ Після прибуття до місць, визначених російським урядом для розселення біженців, уповноважені спільно з місцевими комітетами допомоги організували розселення біженців та їх харчування і працевлаштування. Для розміщення біженців ОЗЕ відкривало будинки інвалідів війни, гуртожитки для переселенців. Окремо товариство утримувало мережу дитячих таборів, ясел, дитсадків та дитячих майданчиків для дітей із сімей біженців, інвалідів, сиріт. Спільні кампанії товариств дозволили врятувати десятки тисяч єврейських життів. В Одесі для потреб біженців у жовтні 1916 р. відділення ОЗЕ організувало медичну амбулаторію та аптеку. Того ж року з метою підготовки доглядальниць та сестер милосердя в училищі Вассермана було відкрито курси догляду за хворими.¹² Група активних слухачів курсів самостійно організувала в Одесі дитячий майданчик при Одеському дитячому будинку на 200-250 дітей. Інші єврейські ентузіасти в училищі Гольд відкрили дитячий майданчик на 550 дітей.¹³

Серед біженців та виселенців було багато дітей-сиріт і тих, які загубили своїх батьків. Завідувачі харчовими пунктами й відряджені співробітники товариства у місцях скупчення біженців відшукували безпритульних дітей і відправляли їх у ясла-притулки, дитячі табори. З 1916 р. ОЗЕ почало створювати літні дитячі табори, в яких відпочивали діти єврейських біженців із прифронтових районів України, єврейські школярі та учні хедерів. Крім того, товариство відкрило 4 літні табори для відпочинку дошкільнят. У таборах для дітей організувалися курси з природознавства, співів, функціонували гуртки з городництва та рукоділля. У дні єврейських свят (наприклад, Шаббат) у таборах виступали дитячі театри, організувалися дитячі вистави та святкові вечори. Всього протягом 1916 року в дитячих таборах відпочило 2515 дітей.¹⁴

У жовтні 1914 р. до кампанії допомоги єврейським біженцям підключилось Товариство ремісничої праці (ТРП). 1 жовтня 1914 р. на загальних зборах керівництва товариства

було прийнято рішення частину коштів направити на допомогу євреям-ремісникам та їх сім'ям, що постраждали від бойових дій.¹⁵ В Одесі місцеве відділення товариства відкрило єврейське бюро праці, яке займалось працевлаштуванням, головним чином, працівників «інтелігентних професій». Досить швидко подібні бюро було відкрито в Харкові та Кременчуці Полтавської губернії. В останньому повітове єврейське бюро праці забезпечило робочими місцями 108 із 444 біженців.¹⁶ У січні 1915 р. при Петроградському комітеті ТРП відкривається Бюро трудової допомоги жертвам війни. Уповноважені бюро мали перевірити становище єврейської людності у прифронтових районах та визначити їх основні потреби. Одночасно в межі осілості мали відкриватись ремісничі майстерні для виконання замовлень товариства. Так, наприклад, у Білій Церкві було організовано взуттєву майстерню.¹⁷

Розгортається благодійна громадська діяльність і на місцях. Створюються місцеві єврейські комітети допомоги жертвам війни, гуртки і товариства по збору і розподілу коштів на допомогу постраждалим. Найбільше організацій діяло в губернських центрах і місцях скупчення біженців. Так, в Одесі, Катеринославі, Києві після появи перших біженців у кінці 1914 р. почали виникати благодійні єврейські товариства допомоги постраждалим від війни.¹⁸

Спочатку біженці та виселенці отримували переважно грошову допомогу. Згодом почала формуватися певна система опіки, яка передбачала надання етапованим медичної допомоги, притулку та харчування. У великих містах євреї-біженці забезпечувалися житлом, особливо ті, хто не мав змоги зупинитися в рідних чи знайомих. Поступово допомогі товариства формують базу вільних вакансій у місцях розміщення біженців та виселенців. На початку січня 1916 року в Житомирі група єврейських біженців за підтримки міської управи почала працювати візниками. В Одесі місцевий єврейський комітет за рахунок коштів, зібраних під час проведення благодійного спектаклю, закупив товари на продаж для єврейських роздрібних торгівців, біженців з прифронтових губерній.¹⁹

Працевлаштування етнічних біженців, а до них можна віднести і євреїв, мало свої проблеми. Перш за все, важко було знайти роботу представникам інтелігенції, частині евакуйованих євреїв, які мали вищу освіту.

ваних жителів єврейських містечок – торговцям і кустарям. Безумовно, моральні потрясіння, які пережили біженці, занурення у незнайоме суспільне, а то й мовне середовище не завжди сприяли працевлаштуванню. Для євреїв ситуацію ускладнювало і негативне ставлення імперських чиновників та пошук серед них зрадників і ворогів. Тому в даній ситуації євреї-біженці мали спиратися майже виключно на власні сили і допомогу з боку національних благодійних товариств і громадських комітетів. 12 січня 1915 р. київським губернатором було затверджено статут товариства для надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від воєнних дій.²⁰ Засновниками товариства стали Д.Г. Левенштейн, М.С. Мазор, Х.С. Рубінчик, Л.Д. Гінзбург, І.А. Маршак, Б.Є. Вайншельбой. Загалом до комітету увійшло 16 осіб і 8 кандидатів, яких обрали Загальні збори комітету.²¹ Згідно зі Статутом, Київський комітет мав усіляко сприяти покращенню матеріального становища бідних євреїв як у місцевостях, що прямо чи опосередковано постраждали від війни, так і в інших регіонах, в яких перебували біженці із постраждалих від війни районах, які потребують допомоги.²² Статут визначав основні райони діяльності товариства: Бессарабську, Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Таврійську (крім Ялти і Севастополя), Херсонську (крім Миколаєва) та Чернігівську губернії.²³ Одразу після реєстрації статуту при товаристві було відкрито комісію догляду за дітьми, яка мала організувати для єврейських дітей-біженців притулки в Києві та містах Правобережної України. У лютому 1915 р. було відкрито Уманське відділення товариства, а в березні місцеві відділення Київського комітету допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій, працювали у Вінниці, Проскуріві.²⁴ Загалом до 1 листопада 1915 року Київський комітет відкрив 40 відділень, спеціально призначених для допомоги єврейському населенню Правобережної України.²⁵ Якщо на початку діяльності Київський комітет надавав допомогу переважно польським євреям, то пізніше основним завданням стала допомога єврейському населенню окупованої Галичини, для чого було організовано «Львівський комітет допомоги». Восени 1915 р. діяльність комітету зосередилась переважно на Волині і Поділлі, де виникла необхідність екстреної допомоги жителям районів, що були прилеглі безпосередньо до

театру воєнних дій, і в Галичині, де брак допомоги вкрай загострився з настанням зими.²⁶

Аналогічні єврейські комітети допомоги біженцям з прифронтових територій у 1915 р. були відкриті в Катеринославі, Полтаві і Кременчуці та інших містах України. Справами таких відділень керували місцеві комісії у складі 3 осіб, дані про яких надсилались Київському губернатору.²⁷ У деяких комітетах керівні посади зайняли учасники сіоністського руху. Так, в Катеринославі комітетом керував місцевий сіоніст Л. Ротенберг.²⁸ Головною метою допомогівих товариств визначалась організація збору коштів для покращення матеріального становища євреїв, які постраждали від війни і втратили всі засоби до існування, а також євреям-біженцям із місць активних бойових дій. Комітети допомагали потерпілим одягом, взуттям, паливом, продуктами харчування, надавали безкоштовну медичну допомогу, допомагали сиротам, старцям та бідним євреям. Окрім надання матеріальної допомоги нужденним, комітет здійснював безкоштовну юридичну і медичну допомогу. Зокрема, київські юристи на прохання членів правління надавали допомогу всім бажаючим, а лікарі влаштовували прийом хворих удома. Ліки усім членам родин, якими опікувався комітет, видавалися безкоштовно, при цьому в аптеках, де власниками були євреї, біженцям надавалась знижка на ліки. Окрім того, комітет направляв до притулків сиріт і дітей мобілізованих до війська безкоштовно або за символічну плату. Місцеві товариства відкривали дешеві їдальні, лікарні, притулки, бюро пошуку роботи та інші соціальні установи. Так, Київський комітет зібрав для допомоги євреям Царства Польського 10 тис. крб., організував у Вінниці та Проскуріві дитячі сиротинці для дітей польських євреїв.²⁹

Допомагав Київський комітет і євреям Східної Галичини та Буковини. 8 квітня 1915 р. за ініціативи члена Петроградського комітету Д.Ф. Фейнберга було створено Єврейський рятунковий комітет, до складу якого увійшли 20 чоловік, у тому числі один представник Київського відділення ЄКОПО. При комітеті діяло 8 секцій: фінансова, допомоги місцевим жителям, допомоги біженцям та іноземцям, провінційна, продовольча, речова (одягу та взуття), догляду за дітьми, медична. Бюджет комітету формувався із надходжень Петербурзького, Київського й Одеського комітетів і складав 100 тис. крб на 4 місяці 1915 р. Комі-

тет організував допомогу єврейським заручникам, виселенцям та біженцям регіону. Так, секція з проблем Перемишля у травні 1915 р. допомогла євреям міста знайти житло у Львові. Комітет подбав про розміщення біженців та розподіл харчів. Для перемишлянських євреїв була створена окрема (шоста) єврейська кухня, яка надавала дешеві обіди.³⁰ Рятунковий комітет продовжив свою діяльність і після відступу російських військ із Східної Галичини в червні 1915 р.

Отже, на початку війни серед єврейської громади Російської імперії розпочався активний громадський благодійний рух, спрямований на організацію допомоги постраждалому від війни та антисемітської політики імперських властей єврейству. Рух на початковому етапі розвивався хаотично і не мав власного центру, який координував і керував би роботою місцевих допомогівих комітетів, товариств та інших громадських об'єднань.

Благодійна діяльність єврейського населення Російської імперії досягла найвищого рівня на початку ХХ ст. Активізація благодійництва припадає на екстремальні періоди історії українського та російського єврейства, особливо на ті, що пов'язані з погромними рухами та Першою світовою війною. Реакцією на прояви державницького російського антисемітизму стало зростання ролі єврейських громадських благодійних об'єднань. Єврейські благодійні товариства, які виникли на початку війни, попервах допомагали виселенцям із окупованої російськими військами Галичини, а з літа 1915 р., після поразок імперських військ, їх діяльність поширилась на всі правобережні українські губернії. Товариства опікувалися виселенцями, біженцями, хворими і пораненими воїнами: постачали постраждалому місцевому єврейському населенню продукти харчування, ліки. Кошти на забезпечення їх діяльності надходили з фондів пожертвувань і спеціальних зборів, які організовувались як серед євреїв, так і серед православного населення Російської імперії. Громадські організації надавали відчутну допомогу не тільки біженцям і виселенцям, а й постраждалим єврейським солдатам та їх сім'ям. Уже з початком війни вони відкривали й утримували переважно на власні кошти притулки з опіки останніх. Особливо багато таких установ відкривались при єврейських лікарнях та богадільнях. Окремо товариства допомагали працевлаштуванню військових інвалідів.

¹ *Istorychna pamyat yak pole zmahan za identychnist: materialy «kruhloho stolu»*, 22 kvit. 2008 r. / za zah. red. Yu.O. Zerniy. – K.: NISD, 2008. – 68 s. – S.47.

² *Serhiychuk V. Usya pravda pro yevreyski pohromy / V. Serhiychuk. – K., 1996. – 163 s; Serhiychuk V. Pohromy v Ukrayini: 1914-1920. Vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoyi pravdy, prykhovuvanoyi v radyanskykh arkhivakh / V. Serhiychuk. – K., 1998. – 247 s.*

³ *Hrynevych V., Hrynevych L. Natsionalne viyskove pytannya v diyalnosti Soyuzu yevreyiv-voyiniv KVO (lypen 1917 – sichen 1918 r.) / V. Hrynevych, L. Hrynevych. – K., 2001. – 150 s.*

⁴ *Kievskaya mysl. 9 oktyabrya 1914 goda.*

⁵ *Tsentrálny derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny v m. Kyievi. F. 442. – Op. 864. – Od. zb. 83. – Ark.76.*

⁶ *Novyy voshod. 30 yanvarya 1915 goda.*

⁷ *Zagrebel'na H. Velika v'ina: ukrayinstvo i blagodiynist' (1914–1917 pp.) H. Zagrebel'na. – K., 2006. – S. 167.*

⁸ *Den. 11 dekabrya 1914 goda.*

⁹ *Steshenko O. O deyatelnosti v Odesse obschestva ohraneniya zdorovya evreev (OZE) 1916-1922 gg./ Olha Steshenko // Yevreyska istoriya ta kultura kintsya XIX – pochatku XX st. (do pershoyi svitovoyi viyny). Zbirnyk naukovykh prats. – K.: Instytut yudayiky, 2003. – S. 352.*

¹⁰ *Derzhavnyy arkhiv Rosiyskoyi Federatsiyi. – F. 9538. – Op. 1. – Od. zb. 2. – Ark. 13zv*

¹¹ *DARF. – 9538. – Op. 1. – Od. zb. 37. – Ark. 3.*

¹² *Steshenko O. O deyatelnosti v Odesse obschestva ohraneniya zdorovya evreev (OZE) 1916-1922 gg./ Olha Steshenko // Yevreyska istoriya ta kultura kintsya XIX – pochatku XX st. (do pershoyi svitovoyi viyny). Zbirnyk naukovykh prats. – K.: Instytut yudayiky, 2003. – S. 352.*

¹³ *Pevzner E. «Tesnaya svyaz kul'tury duha i kul'tury tela» v osnove deyatelnosti Obschestva ohraneniya zdorovya evreyskogo naseleniya (OZE) / E. Pevzner // Tirosh – trudyi po iudaice. Vyip.8. – M., 2007. – S. 197.*

¹⁴ *Shpeyngauz M.M. Letnie detskie kolonii / M.M. Shpeyngauz. – SPb, 1918. – S. 135.*

¹⁵ *Novyy voshod. 15 yanvarya 1915 goda.*

¹⁶ *Zhvanko L.M. Problema pratsevlashtuvannya bizhentsiv Pershoyi svitovoyi viyny v ukraiyinskykh huberniyakh za chasiv Rosiyskoyi imperiyi / L.M. Zhvanko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2013. – #35. – S.94.*

¹⁷ *Zlatina M.A. Problema evreyskogo bezhenstva v period pervoy mirovoy voyni: iyul 1914 – zima 1915-16 gg.: dis. ... k.i.n. / M.A. Zlatina. – SPb, 2010. – S.84.*

¹⁸ *Narysy z istoriyi ta kul'tury yevreyiv Ukrayiny. – K.: Dukh i litera, 2005. – S. 88.*

¹⁹ *Zhvanko L.M. Problema pratsevlashtuvannya bizhentsiv Pershoyi svitovoyi viyny v ukraiyinskykh .... – S.93.*

²⁰ *Yuzhnyy kray. 15 yanvarya 1915 goda.*

²¹ *Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrskoyi oblasti (DAZhO). – F.405. – Op. 1. – Od. zb. 8. – Ark. 9.*

²² *DAZhO. F.405. – Op. 1. – Od. zb. 8. – Ark.7.*

²³ *DAZhO. F.405. – Op. 1. – Od. zb. 8. – Ark.8.*

²⁴ *Kievskaya mysl. 10 marta 1915 goda.*

²⁵ *Serhyeyeva I.A. Semen AN-skyu – pysmennyk, etnohraf, hromadskyy diyach (za dokumentamy periodu Pershoyi svitovoyi viyny z arkhiviv Kyieva ta Moskvyy) / I.A. Serhyeyeva // Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny. – K., 2005. – Vyp. 10. – S. 140.*

²⁶ *Serhyeyeva I.A. Semen AN-skyu – pysmennyk, etnohraf, hromadskyy diyach (za dokumentamy ... – S.140.*

²⁷ DAZhO. – F. 405. – Op. 1. – Od. zb. 8. – Ark.11.

²⁸ Byistryakov A.G. Ocherki istorii sionistskogo dvizheniya v Ekaterinoslave / A.G. Byistryakov. – Dnepropetrovsk, 2008. – S. 126.

²⁹ *Kievskaya myisl*. 10 marta 1915 goda.

³⁰ Bilous L. Dopomoha postrazhdalomu vid viyny yevreyskomu naselennyyu Skhidnoyi Halychyny (1914-1917) // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolyutsiyi 1917-1921 rokiv / L. Bilous. – K., 2011. – Vyp. 6. – S. 98-99.

УДК 94 (477.8) : 329

© Ганна Лесюк,
© Королько Андрій
(Івано-Франківськ)

**ПАРТІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЛЕВА БАЧИНСЬКОГО У 1920-х рр.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПІСУ
«ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС»)**

У статті на основі аналізу часопису українських галицьких радикалів «Громадський голос» розглянуто основні аспекти партійної праці громадсько-політичного діяча Лева Бачинського у 1920-х рр. Розкрито його участь у партійних з'їздах та народних вічах. Простежено його роль у формуванні політичних засад та ідеології УРП–УСРП.

Ключові слова: Лев Бачинський, Українська радикальна партія (УРП), Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), «Громадський голос», Галичина.

А. Лесюк, А. Королько
(Івано-Франківськ)

**ПАРТИЙНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ЛЬВА БАЧИНСКОГО В 1920-х гг.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЖУРНАЛА
«ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС»)**

В статье на основе анализа журнала украинских галицких радикалов «Громадський голос» рассмотрены основные аспекты партийной работы общественно-политического деятеля Льва Бачинского в 1920-х гг. Раскрыто его участие в партийных съездах и народных сходах. Прослежена его роль в формировании политических принципов и идеологии УРП–УСРП.

Ключевые слова: Лев Бачинский, Украинская радикальная партия (УРП), Украинская социалистично-радикальная партия (УСРП), «Громадський голос», Галичина.

A. Lesiuk, A. Korolko
(Ivano-Frankivsk)

**PARTY ACTIVITY OF LEV BACHINSKIY IN
THE 1920's (BASED ON THE MATERIALS
OF NEWSPAPER «PUBLIC VOICE»)**

Social and political activity of L. Bachinskiy (1872-1930) is less explored in Ukrainian historiography. He

actively advocated the idea of becoming independent united Ukraine and social liberation of the Ukrainian peasants and workers. These ideas are very relevant today. A large amount of information on the researched topic contains the magazine URP-USRP 'Public voice' (1895-1939), published to protect the rights and freedoms of the Ukrainian people from the social, national and cultural oppression.

A lot of Ukrainian scientists studied the history of URP-USRP in 1920-1930s. They are F. Pohrebennyk, I. Vasyuta, M. Kuhutyak, I. Solyar, J. Gabriel, M. Mishchuk, M. Klymyuk, V. Yaremchuk and others, but they did not give attention to the study of party activity of L. Bachynskiy in the 1920s.

The objective of the article is to analyze the main aspects of party activity of L. Bachynskiy in the 1920's by the materials of the newspaper 'Public voice'. The achieving of aim involves the following tasks: to reveal its role in the development of Ukrainian Radical Party (URP), and from 1926 – Ukrainian Socialist-Radical Party (USRP); describe the impact of public and political figure in the formation of the ideology of URP-USRP; show L. Bachynskiy contribution in the creation of radical political program.

Lev Bachynskiy was born on July 14, 1872 in the village of Serafyntsi in Horodenka district, Kingdom of Galicia and Lodomeria. He began his public activities when a teenager. He promoted the idea of the struggle for social and national liberation among students and the local intelligentsia, while studying in Kolomyia gymnasium. After graduating the gymnasium he studied at Chernivtsi University, where he continued national educational activities and actively participated in the Youth Sports Society 'Sokil'.

In the period of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) L. Bachynskiy was a vice-president of the Ukrainian National Council, the author of the constitutional law of January 3, 1919 and the law on land reform.

In Western Ukraine in 1920-1930's there were dozens of parties and civil society organizations. The first Ukrainian Radical Party (URP) was established at the end of 1890 in Ukraine, which in 1926 was named the Ukrainian Socialist-Radical Party (USRP), because of association with a group of Volyn Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries (UPSR). Leading leaders of URP-USRP were Ivan Franko, Mikhailo Pavlik, Mykola Lahodynskiy Lev Bachinskiy and Ivan Makuch. The political program of URP rejected any orientations in Poland or Soviet Ukraine, proclaimed a policy of 'own forces' and considered itself the organization of Ukrainian peasants and workers, which is standing on socialist positions.

In the 1920's L. Bachinskiy took an active part in the party life of Galicia. On the basis of materials of 'Public voice' we can conclude that the main aim of his political activity was the struggle for social and national liberation of the Ukrainian people. The politician criticized the activities of the Communist

Party in the USSR, as well as radicals opposed rapprochement with Ukrainian National Democratic Alliance. He regularly delivered speeches at party congresses of URP-USRP and public gatherings. In particular, L. Bachinskiy opposed the polonization of Ukrainian schools at the national council, which was held in 1924 in Stanislaviv.

In his speeches L. Bachinskiy mentioned that the Ukrainian people 'should not glance back neither Moscow nor Warsaw', and they must fight on their forces against the foreign oppression and seek restoration of Cathedral Ukraine. After the unification of URP with UPSR in USRP in 1926 L. Bachinskiy was a chairman of a new party. The program of the party noted that USRP is fighting for the unification of all Ukrainian lands into a unified and independent Ukraine and will pay special attention to social and political reforms.

Official newspaper of the URP-USRP 'Public voice' reveals in detail the main directions of Leo Bachinskiy party in the 1920's. The newspaper described it in detail as a head of USRP. One of the main activities of the policy was to participate in party congresses and people's public meetings, which he used to advocate the restoration of Ukrainian statehood and catholicity of its lands, the need to fight for the social rights of peasants and workers. The periodical 'Public voice' is extremely valuable for the study of party-political situation on the territory of Western Ukraine in the interwar period.

Keywords: *Ukrainian statehood, L. Bachinskiy, party activity, newspaper, struggle for social and national liberation.*

Громадсько-політична діяльність Л. Бачинського (1872–1930) є малодослідженою в українській історіографії. Він активно відстоював ідеї становлення самостійної соборної України та соціального визволення українських селян і робітників. Ці ідеї залишаються досить актуальними і на сьогодні.

Велику кількість інформації з досліджуваної проблеми містить часопис УРП-УСРП «Громадський голос» (1895–1939), що видавався з метою захисту прав і свобод українського народу від соціального і національного гніту. Часопис у 1920-х рр. не лише констатував важке становище українського селянства, а й пропагував «найважливіше зброю в руках галицької маси – страйк і бойкоти»¹.

Чимало українських вчених досліджували історію УРП-УСРП 1920–1930-х рр.: Ф. Погребенник, І. Васюта, М. Кугутяк, І. Соляр, І. Гаврилів, М. Міщук, М. Клим'юк, В. Яремчук, проте особі не звернуто увагу на вивчення партійної діяльності голови партії Л. Бачинського у 1920-х рр.

Мета статті – проаналізувати основні аспекти партійної діяльності Лева Бачинського у 1920-х рр. за матеріалами часопису «Громадський голос». Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: розкрити його роль у розбудові Української радикальної партії (УРП), а з 1926 р. – Української соціалістично-радикальної партії (УСРП); охарактеризувати вплив громадсько-політичного діяча на формування ідеології УРП-УСРП; показати внесок Л. Бачинського у творенні політичної програми радикалів.

Лев Бачинський народився 14 липня 1872 р. в селі Серафинцях Городенківського повіту Королівства Галиції і Лодомерії. Свою активну громадську діяльність він розпочав ще в юнацькі роки. Навчаючись у Коломийській гімназії, пропагував ідеї боротьби за соціальне і національне визволення серед студентської молоді та місцевої інтелігенції². Значний вплив на становлення світогляду Л. Бачинського справив його вчитель Роман Яросевич. Згодом політик написав у своїй автобіографії: «В гімназії під впливом свого учителя Доктора Романа Яросевича, що учив у 4 та 5 класі української мови, я став радикалом»³. Після закінчення Коломийської гімназії навчався у Чернівецькому університеті, де продовжив національно-просвітницьку діяльність та брав активну участь у роботі юнацького спортивного товариства «Сокіл»⁴.

Усе подальше життя Л. Бачинський присвятив боротьбі за виокремлення української нації в єдину державу та її світове визнання. Він був відомим адвокатом і політичним діячем, одним із лідерів УРП в Галичині. В період існування Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) Л. Бачинський обіймав посаду віце-президента Української Національної Ради, був автором конституційного закону від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР і УНР, а також закону про земельну реформу. Із 1918 р. і до смерті був головою УРП (з 1926 р. – УСРП), у 1928–1930 рр. – послом до польського сейму⁵.

На західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. діяли десятки партій та громадських організацій. Першою наприкінці 1890 р. у Львові була створена Українська радикальна партія (УРП), яка у 1926 р. внаслідок об'єднання з волинською групою Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), стала називатися Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП)⁶. Провідними

лідерами УРП–УСРП були Іван Франко, Михайло Павлик, Микола Лагодинський, Лев Бачинський та Іван Макух.

Після розпаду Австро-Угорщини та поразки українських національно-визвольних змагань періоду ЗУНР Галичина за згодою Франції та Великої Британії перейшла під владу Польщі. У липні 1919 р. польські війська повністю окупували територію Галичини, а 14 березня 1923 р. за рішенням Ради послів країн Антанти ці землі остаточно увійшли до складу Другої Речі Посполитої. В нових умовах УРП продовжила активну діяльність на політичній арені краю. Вона виступила захисником інтересів українського селянства і робітництва та, будучи парламентською силою, визначила реформістський шлях до зміни існуючого ладу. Основною ідеєю партії стало пробудження національної та політичної свідомості українських селян і робітників, перетворення їх на вагомую політичну силу. Лідери УРП пропагували ідеї активної боротьби народу за соціальні і національні права, проти полонізації українців. Партія виступала за утворення українського університету у Львові та стала на захист народної освіти і шкільництва.

У 1920-х рр. Л. Бачинський брав активну участь у партійному житті Галичини. Основною метою його політичної діяльності була боротьба за соціальне та національне визволення українського народу⁷.

На першому повоєнному з'їзді УРП, який відбувся 1 квітня 1923 р. у Львові в приміщенні «Української Бесіди», було обрано склад Головної управи, до якої входили: Іван Макух – голова, Лев Бачинський та Микола Рогуцький – заступники голови, Ф. Сологуб – секретар, І. Волошин – скарбник і 20 членів. З'їзд ухвалив тимчасовий організаційний статут партії і резолюції, в яких підкреслювалось, що досягнення соціального визволення українського народу є неможливе без здобуття повної національної самостійності, а також визначив потребу створення спільного фронту для всіх українських соціалістичних партій, які домагаються державної незалежності всього українського народу в боротьбі проти національного, соціального і культурного поневолення⁸. Це означало, що партія радикалів принципово змінювала свою позицію щодо українського державотворення, переходила від регіонально-галицької державницької концепції, яку вона відстоювала після ска-

сування Акта злуки, до загальноукраїнської державно-соборницької доктрини⁹.

Політична програма УРП відкидала будь-які орієнтації на Польщу чи Радянську Україну, проголошувала політику «власних сил» та визнала себе організацією українських селян та робітників, що стоїть на соціалістичних позиціях¹⁰.

На цьому з'їзді Л. Бачинський виголосив промову, в якій детально охарактеризував важке становище українського народу та зазначив, що УРП підтримуватиме українське селянство у боротьбі проти поневолення: «Порив з 1918 і 1919 р. зробив з нас не рабів, але мужів, котрі хоч в окопах, знають свою ціну і честь нації. Наша партія мусить далі працювати, щоби в 40 мільйонних мас викресати енергію і волю стати самостійними». На думку політика, на чужу допомогу немає потреби розраховувати: «вони самі до нас пристануть, коли в нас буде воля і сила». Він закликав «не падати кому-небудь чолом до ніг», а власними силами боротися проти іноземного гніту, польської колонізації, за українізацію системи освіти та за свободу слова і зборів¹¹.

10 червня 1923 р. у Стрию на Львівщині відбувся з'їзд прихильників УРП, на який прибуло близько 400 осіб. Часопис «Громадський голос» інформував про те, що Л. Бачинський виголосив доповідь про політичне становище на західноукраїнських землях. Після його двогодинної промови делегати з'їзду ухвалили ряд резолюцій, за якими постановили боротися проти полонізації та колонізації української землі польськими осадниками¹².

«Громадський голос» за 5 січня 1924 р. повідомляв, що у Станиславові відбулося народне віче, яке скликав міжпартійний комітет у справі українського шкільництва. Л. Бачинський виступив проти полонізації українських шкіл та зазначив, що «переслідування українського шкільництва в Польщі не знищить нашої культури, воно навчить нас належно оцінити тутешні відносини і шукати нового способу ширити просвіту»¹³.

Упродовж міжвоєнного двадцятиліття у Західній Україні досить значною соціальною проблемою було аграрне перенаселення краю. Надлишок робочих рук у західноукраїнському селі становив 1,5 млн осіб. Поглинути таку кількість «зайвого» населення відстала промисловість регіону не могла. Єдиним можливим виходом за таких умов була еміграція¹⁴. У зв'язку з цим на засіданні УРП, яке відбу-

лося 6 квітня 1924 р., керівництво партії закликала українських емігрантів повернутися на Батьківщину, щоб спільними зусиллями добиватися переходу поміщицьких земель у руки селянства. На партійній нараді Лева Бачинського обрано головою партії та затверджено нові резолюції УРП, в яких стверджувалося, що місцева польська влада позбавила український народ права на вільний політичний, економічний та культурний розвиток¹⁵.

Наступного дня відбувся партійний з'їзд, на якому Л. Бачинський у своїй промові детально охарактеризував важке становище українського селянства та ознайомив присутніх з основними напрямками подальшої роботи УРП¹⁶.

24 червня 1924 р. у Коломиї відбувся черговий з'їзд УРП. З ініціативи Л. Бачинського ухвалено ряд резолюцій у політичних, аграрних та освітніх справах. З'їзд закликав усіх членів партії до організації в містах і селах зборів, віч, нарад та конференцій, виступив за проведення земельної реформи¹⁷.

Протягом 1925 р. Л. Бачинський відзначався активною партійно-політичною діяльністю, про що детально інформував часопис «Громадський голос». Зокрема, 1 лютого він був присутній на 27-му з'їзді УРП у Станиславові¹⁸, а 27 вересня 1925 р. політик взяв участь у з'їзді УРП, який відбувся у Коломиї з нагоди 35-ліття існування партії. У своїй промові Л. Бачинський зазначив, що українському народу «немає чого оглядатися ні на Москву ні на Варшаву», а власними силами боротися проти іноземного гніту та добиватися відновлення Соборної України. Також на з'їзді обговорювалося питання зближення УРП з УПСР на Волині та об'єднання цих політичних сил в одну партію¹⁹. Між двома партіями постійно проводилися консультації щодо координації спільної діяльності. 22 січня 1926 р. в Крем'янці на з'їзді волинських есерів вирішено об'єднатися з галицькими радикалами²⁰. Основною передумовою об'єднання двох партій була близькість їх програмних засад, основної мети та способів громадської роботи²¹.

Офіційне об'єднання УРП з УПСР в УСРП відбулося 14 лютого 1926 р. у Львові, в будівлі Музичного товариства ім. Лисенка. Головою новоствореної партії обрано Лева Бачинського, заступниками – Семена Жука та Івана Макуха, а секретарем – Осипа Навроцького²². За вказівкою польського уряду, який

не хотів допустити об'єднання УРП з УПСР, поліція намагалася перешкодити проведенню з'їзду²³. У програмі партії зазначалося, що УСРП бореться за об'єднання усіх українських земель в одну соборну незалежну Україну та буде приділяти особливу увагу соціальним і політичним реформам²⁴.

У часописі «Громадський голос» зазначалося, що на з'їзді керівництво УСРП на чолі з Л. Бачинським підтвердило своє небажання до політичної співпраці з комуністичною партією, оскільки соціал-радикали вважали, що Польська комуністична партія є противником українського соціалістичного руху. Також новоутворена партія закликала відмовитися від співробітництва з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), через відсутність підтримки націонал-демократами соціалістичної ідеології та їх угодовську позицію щодо польського уряду²⁵.

За соціальним складом УСРП була здебільшого селянською партією, а тому ключовим постулатом її програми була вимога про перехід земель поміщиків, держави, церкви та польських колоністів, що оброблялися постійно найманою працею, у приватну власність малоземельним і безземельним селянам²⁶.

Ставши головою УСРП, Л. Бачинський відіграв важливу роль у її політичному розвитку. Брав активну участь у вічах, де виступав із критикою польської урядової політики, та став на захист українських селян і робітників. На вічі УСРП у Тернополі, яке відбулося 26 вересня 1926 р., Л. Бачинський під час двогодинної промови закликав до боротьби за створення соборної самостійної України. У газеті «Громадський голос» було вказано на високий рівень ораторської майстерності лідера соціал-радикалів: «...ніхто так не знає та не вмів змалювати горе українського працюючого чоловіка, зокрема селянина, як Лев Бачинський». Віче одностайно ухвалило резолюції, в яких йшлося про те, що український народ буде продовжувати боротьбу за свої права, добиватиметься звільнення політичних в'язнів та припинення репресій за політичні переконання з боку польської влади²⁷.

У червні 1926 р. у Станиславові відбувся концерт до 10-ліття від смерті Івана Франка. З цієї нагоди Л. Бачинський виголосив промову, в якій вказав на важливе значення створення та поширення в українському суспільстві культу Івана Франка та закликав усіх присутніх підтримувати його ідеї та погляди²⁸.

30 жовтня 1926 р. у Львові відбулося засідання УСРП, яке Л. Бачинський розпочав з вшанування пам'яті українців, загиблих під час революції 1918 р. та подальшої боротьби за незалежність. На засіданні ухвалено резолюції з критикою співпраці націонал-демократів із польським урядом, яка трактувалася як кроки до «фашистської диктатури або монархічного абсолютизму». Л. Бачинський вказав на те, що політика уряду Ю. Пілсудського призвела до обмеження свободи зборів, товариств, преси, виборчого права, а також до ускладнення становища українського народу²⁹.

За його сприяння 31 жовтня 1926 р. в Станиславові було створено партійний осередок УСРП та канцелярію, а також контору юридичного захисту селян³⁰.

26 грудня 1926 р. у Львові відбувся 29-й з'їзд УСРП³¹, який затвердив нові постанови та резолюції. Л. Бачинський прагнув налагодити тісні контакти з міжнародним соціалістичним рухом, зокрема із Соціалістичним Інтернаціоналом. Він бажав удосконалити методи діяльності УСРП шляхом запозичення міжнародного досвіду боротьби за права селян та робітників. З'їзд закликав керівників повітових управ відвідувати щомісячні засідання та раз на два місяці – повітові конференції³².

Згідно з даними резолюцій, почали проводитись регулярні з'їзди та конференції на західноукраїнських землях. «Громадський голос» повідомляв, що Л. Бачинський на повітовій конференції УСРП Станиславівського повіту, яка відбулася 20 березня 1927 р., виступив з доповіддю про громадське самоврядування³³. 10 квітня 1927 р. був присутнім на селянському вічі в Станиславові³⁴.

У травні 1927 р. у Станиславові за ініціативи Л. Бачинського відбулася повітова нарада в справах виборів до громадських рад. Обрано повітовий виборчий комітет на чолі з Л. Бачинським, який заявив, що приділятиме багато уваги проведенню виборів³⁵.

Лев Бачинський брав активну участь у народних зібраннях. Зокрема, у травні 1927 р. він брав участь у народному вічі в селі Тязеві Станиславівського повіту та Марківцях Товмацького повіту³⁶. 19 червня 1927 р. голова УСРП був запрошений на вшанування пам'яті Михайла Драгоманова в селі Купчинці (Тернопільщина). У своїй промові він розкрив становище українського селянства, виокремив

методи та способи його боротьби за соціальне визволення³⁷.

Українські політичні партії краю хотіли завоювати авторитет серед місцевого населення, а тому відносини між ними були досить складними і напруженими. Зокрема, соціал-радикали у грудні 1927 р. намагалися провести народне віче в м. Богородчани у приміщенні місцевої філії «Просвіти». Проте прихильники УНДО, які теж бажали провести тут своє зібрання, заблокували входи до будинку культурно-просвітницької організації та написали листа з погрозами Л. Бачинському. Незважаючи на перепони, членам УСРП таки вдалося провести свої збори³⁸.

1 січня 1928 р. в селі Устя над Прутом відбулася повітова конференція членів УСРП Снятинського повіту. Партійний захід відкрив Василь Стефаник. Доповідь про політичне становище в Галичині та майбутні парламентські вибори виголосив Л. Бачинський. З ініціативи В. Стефаніка конференція односторонньо висунула Л. Бачинського кандидатом у посли до польського парламенту³⁹.

9 січня 1928 р. у Станиславові у приміщенні філії українського молодіжного товариства «Сокіл» відбулося передвиборче віче. У півторагодинній промові Л. Бачинський охарактеризував становище українського народу та просив підтримати національно-патріотичні партії, які мали взяти участь у виборах до польського сейму⁴⁰.

УСРП у березні 1928 р. взяла участь у виборах до парламенту у союзі із соціал-демократами. Блок набрав 268 тисяч голосів, що дало змогу соціал-радикалам провести 7 послів у сейм і 1 – в сенат⁴¹. У парламенті утворився Клуб української соціал-радикальної парламентської репрезентації, який очолив лідер УСРП Л. Бачинський⁴². Українські партії під час виборчої кампанії проводили жорстку міжусобну боротьбу, проте у парламенті УНДО та УСРП змогли знайти спільну мову та об'єдналися в Українську Парламентську Репрезентацію⁴³.

Лев Бачинський, незважаючи на активну посольську діяльність у парламенті, брав участь у партійних з'їздах та всенародних вічах. 17 листопада 1929 р. за його участі в м. Делятині Надвірнянського повіту відбулася велика повітова конференція УСРП⁴⁴. 21 грудня 1929 р. на засіданні проводу УСРП у Львові Л. Бачинський виголосив промову про

непросте становище українського населення у складі СРСР, зумовлене згортанням українізації та початку масових репресій проти національної інтелігенції. Він засудив політику сталінського режиму. З його ініціативи було прийнято рішення всіляко протидіяти радянському тоталітарному режиму в його антиукраїнській політиці⁴⁵.

Щоденна наполеглива праця підірвала здоров'я політика, який після тривалої хвороби помер 10 квітня 1930 р у санаторії Грімменштайн (Австрія). В останню дорогу у м. Станиславові відомого громадсько-політичного діяча провели понад 20 тисяч осіб, що свідчило про високий авторитет Л. Бачинського у суспільстві. Віце-маршалок польського Сейму Руг зауважив: «Видно що той проповідник тішився великою популярністю і мав великий вплив на народні маси», а представник Союзу українських адвокатів із Львова Михайло Волошин над його могилою сказав: «Людина померла! Що велика людина, свідчить цей великий здвиг народу на її похоронах... Він був найкращим представником того стану, який перший по війні взявся гоїти завдані народові рани...»⁴⁶.

Отже, офіційний часопис УРП–УСРП «Громадський голос» детально розкриває основні напрями партійної діяльності Лева Бачинського у 1920-х рр. На сторінках газети його добре охарактеризовано як керівника УСРП. Одним із найважливіших напрямів діяльності політика була участь у партійних з'їздах та народних вічах, на яких він постійно виступав за відновлення української державності та соборності всіх її земель, необхідність боротьби за соціальні права селян і робітників. Матеріали газети «Громадський голос» є надзвичайно цінними для вивчення партійно-політичної ситуації на території Західної України міжвоєнного періоду.

¹ Romanyuk M. M. Ukrayinski chasopysy Lvova 1848-1939 rr.: Istoryko-bibliografichne doslidzhennya / M. M. Romanyuk, M. V. Halushko. – U 3 t. – T. 1. 1848–1900 rr. – Lviv: Svit, 2001. – S. 117–118.

² Klymyuk M. Hromadsko-politychna diyalnist Leva Bachynskoho v Ukrayinskiy Natsionalniy Radi ZUNR / M. Klymyuk // Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoryiya. – 2010. – Vyp. 17. – S. 162.

³ Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv u m. Lvovi, f. 309, op. 1, spr. 2177, ark. 1.

⁴ Pohrebennyk F. Levko Bachynskyy / Fedir Pohrebennyk. – Kolomyia: Vik, 1994. – S. 9.

⁵ Bachynskyy Lev // Entsyklopediya ukrayinoznavstva: v 11 t. / za red. V. Kubyovycha; Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u Lvovi. – Lviv, 1993. – T. 1. – S. 102.

⁶ Mishchuk A. Politychna konsolidatsiya v teorii i ta praktytisi URП–USRP / A. Mishchuk, M. Mishchuk // Halychyna. – 2012. – # 20–21. – 525 s.

⁷ Ostrovskyy O. Levko Bachynskyy. «I neba syn yiyi by prykhylyv» / O. Ostrovskyy // Kray. – 1993. – 30 sichnya. – S. 7.

⁸ Partiyyny zyizd // Hromadskyy holos. – 1923. – Ch. 10. – 7 kvitnya. – S. 3.

⁹ Vasyuta. I. Politychna istoriya Zakhidnoyi Ukrayiny (1918–1939) / I. Vasyuta. – L'viv: Kamenyar, 2006. – S. 142.

¹⁰ Kuhutyak M. Halychyna: storinky istoriyi. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. – 1939 r.) / M. Kuhutyak. – Ivano-Frankivsk, 1993. – S. 174–175.

¹¹ Zvit z partiynoho zyizdu URП // Hromadskyy holos. – 1923. – Ch. 12. – 28 kvitnya. – S. 2–3.

¹² Z partiynoho zhyttya // Hromadskyy holos. – 1923. – Ch. 21. – 30 chervnya. – S. 1–2.

¹³ Narodne viche v Stanyslavovi // Hromadskyy holos. – 1924. – Ch. 1–2. – 5 sichnya. – S. 5.

¹⁴ Kacharaba S. Emihratsiya z Zakhidnoyi Ukrayiny (1919–1939) / S. Kacharaba. – Lviv, 2003. – S. 37.

¹⁵ Sklad Holovnoyi Upravy URП i rezolyutsiyi ukhvaleni na zyizdi URП v 1924 r. // Hromadskyy holos. – 1924. – Ch. 16. – 19 kvitnya. – S. 1.

¹⁶ Zyizd Ukrayinskoyi Radykalnoyi Partiyi // Hromadskyy holos. – 1924. – Ch. 17. – 17–26 kvitnya. – S. 1–2.

¹⁷ Z partiynoho zhyttya // Hromadskyy holos. – 1924. – Ch. 29. – 19 lypnya. – S. 2–3.

¹⁸ Zyizd Ukrayinskoyi Radykalnoyi Partiyi // Hromadskyy holos. – 1925. – Ch. 6. – 7 lyutoho. – S. 1.

¹⁹ Z partiynoho zhyttya // Hromadskyy holos. – 1925. – Ch. 40. – 3 zhovtnya. – S. 3.

²⁰ Havryliv I. Zakhidna Ukrayina u 1921–1941 rokakh. Narys istoriyi borotby za derzhavnist. / I. Havryliv. – Lviv, 2012. – S. 142.

²¹ Solyar I. Sproby obyednannya livotsentrystskykh syl Zakhidnoyi Ukrayiny v seredyni 1912-kh rokiv / I. Solyar // Halychyna. – 2001. – # 5–6. – S. 161.

²² Zyizd Ukrayinskoyi Sotsialistychno-Radykalnoyi Partiyi // Hromadskyy holos. – 1926. – Ch. 7. – 20 lyutoho. – S. 4–5.

²³ Zyizd Ukrayinskoyi Sotsialistychno-Radykalnoyi Partiyi // Dilo. – 1926. – Ch. 34. – 17 lyutoho. – S. 3.

²⁴ Postanovy zyizdu Ukrayinskoyi Sotsialistychno-Radykalnoyi Partiyi // Hromadskyy holos. – 1926. – Ch. 8. – 27 lyutoho. – S. 2.

²⁵ Postanovy zyizdu Ukrayinskoyi Sotsialistychno-Radykalnoyi Partiyi // Hromadskyy holos. – 1926. – 6 bereznya. – S. 2.

²⁶ Vasyuta. I. Politychna istoriya Zakhidnoyi Ukrayiny (1918–1939)... – S. 188.

²⁷ Z vichevoho rukhu // Hromadskyy holos. – 1926. – Ch. 39. – 2 zhovtnya. – S. 4–5.

²⁸ Svyato Franka // Dilo. – 1926. – Ch. 146. – 4 lypnya. – S. 3.

²⁹ Zvit z zasidannya i postanov Holovnoyi Upravy Ukrayinskoyi Sotsialistychno-Radykalnoyi Partiyi // Hromadskyy holos. – 1926. – Ch. 44. – 6 lystopada. – S. 2.

³⁰ Z partiynoho zhyttya // Hromadskyy holos. – 1926. – Ch. 46. – 20 lystopada. – S. 3.

³¹ Zyizd USRP // Hromadskyy holos. – 1927. – Ch. 1–2. – 8 sichnya. – S. 11–12.

³² Rezolyutsiyi 29-ho zyizdu USRP // Hromadskyy holos. – 1927. – Ch. 4. – 22 sichnya. – S. 3–4.

³³ Povitova konferentsiya USRP v Stanyslavovi // Hromadskyy holos. – 1927. – Ch. 13. – 26 bereznya. – S. 3.

- ³⁴ Masovyuy protest Stanyslavivshchyny // Hromadskyuy holos. – 1927. – Ch. 17–18. – 1 travnya. – S. 6–7.
- ³⁵ Derzhavnyy arkhiv Ivano-Frankivskoyi oblasti. – F. 2 sch., op. 1, spr. 549, ark. 36.
- ³⁶ Za volyu hromad // Hromadskyuy holos. – 1927. – Ch. 21. – 21 travnya. – S. 3.
- ³⁷ Za volyu hromad // Hromadskyuy holos. – 1927. – Ch. 28. – 8 lyupnya. – S. 2.
- ³⁸ Z partiynoho zhyttya // Hromadskyuy holos. – 1928. – Ch. 1–2. – 7 sichnya. – S. 10.
- ³⁹ Snyatynshchyna stoyit tverdo pry prapori USPR // Hromadskyuy holos. – 1928. – Ch. 3. – 14 sichnya. – S. 4.
- ⁴⁰ Peredvyborche viche v Stanyslavovi // Hromadskyuy holos. – 1928. – Ch. 5. – 20 sichnya. – S. 5.
- ⁴¹ Havryliv I. Zakhidna Ukrayina u 1921–1941 rokakh... – S. 152.
- ⁴² Ukrayintsi v soyimi // Dilo. – 1918. – Ch. 17. – 28 bereznya. – S. 3.
- ⁴³ Havryliv I. Zakhidna Ukrayina u 1921–1941 rokakh... – S. 152.
- ⁴⁴ Politychnyy rukh po halytskykh selakh i mistakh // Hromadskyuy holos. – 1929. – 28 hrudnya. – S. 3.
- ⁴⁵ Zasadannya Holovnoyi Upravy USRP // Hromadskyuy holos. – 1929. – 28 hrudnya. – S. 3.
- ⁴⁶ Ostannya doroha Pokiynoho Tovarysha Leva Bachynskoho // Hromadskyuy holos. – 1930. – Ch. 17. – 1 travnya. – S. 2–3.

УДК 378.4(477-25)КНУ:930.1-057.87«1991/2015»

© Григорій Казьмирчук,
Марія Казьмирчук
(Київ)

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті аналізується наукова діяльність студентів Київського університету за роки незалежності України, висвітлюється праця студентів у наукових гуртках, їхня участь у конференціях. Наголошується, що студентська наука залежала від суспільно-політичного життя України, від запитів історичної науки, зацікавленості конкретного студента.

Ключові слова: КНУ імені Тараса Шевченка, студентські студії, кафедральні гуртки, конференції, наукові студентські періодичні видання.

Г. Казьмирчук,
М. Казьмирчук
(Київ)

СТУДЕНЧЕСКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАНЯТИЯ В КИЕВСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В статье анализируется научная деятельность студентов Киевского университета в годы независимости Украины, освещается работа студентов

в научных кружках, их участие в конференциях. Основное внимание акцентируется на том, что студенческая наука зависела от социально-политической жизни Украины, от запросов исторической науки, заинтересованности конкретного студента.

Ключевые слова: КНУ имени Тараса Шевченко, студенческие работы, кафедральные кружки, научные студенческие периодические издания.

Г. Казьмирчук,
М. Казьмирчук
(Київ)

STUDENTS' MAJORING IN HISTORICAL STUDIES IN TARAS SHEVCHENKO KYIV NATIONAL UNIVERSITY

The article deals with students' scientific activities in Taras Shevchenko Kyiv National University in times of Ukrainian independence. Students' participation in scientific societies and conferences is covered. The authors give an emphasis on the students' studies dependence of on a socio-political situation in Ukraine, interests of the ruling establishment, a particular student's self-motivation.

The universities encouraged stellar students to the scientific work, to proactive mastering of sciences, including historical ones. In Ukrainian historiography there is scarce information on university students' scientific works. That is the reason to identify and analyze scientific articles and research of History students of Taras Shevchenko Kyiv National University, highlight the features that were characteristic of students' scientific works in the period of independent Ukraine. The students' scientific activities developed in several directions – writing term papers, Bachelor's and Master's theses, participating in thematic groups, delivering reports and participating in conferences, writing scientific articles in academic journals.

Professor G. D. Kazmyrchuk continued bringing together student-researchers during the period of independence of Ukraine. Graduate students joined them and discovered some aspects of the new vision of the Decembrists, which gradually freed from Marxist-Leninist ideology, used various forms and methods of research. Former members of G.D. Kazmyrchuk Decembrists' school fostered interest to this problem in many educational institutions. The scientific capabilities determined and identify by 'The Decembrists' reading' – the conference of different statuses, where most of students performed very actively with the Decembrists' works and examined the various issues of the Decembrists. These conferences had a big social significance because conducted within the festival events in Kyiv region. Conferences findings and acquired skills of research work facilitated of G.D. Kazmyrchuk Decembrist' school students to develop issues in terms of the Decembrist movement.

International Conference of Young Scientists 'Shevchenko Spring' has been hosted by History

Department annually since 2003 and abstracts and materials have been published so far. The number of those, who came to Kyiv to take part in the historical section, is growing. Representatives of Azerbaijan, Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Poland, Russia, Uzbekistan, and 17 regions of Ukraine participated in History Sections of the Shevchenko conference during the five years. The quality of published materials is constantly increasing. If to say, among the first publications of 'Shevchenko Spring' were predominantly students' theses, afterward the number of postgraduate research, building blocks of would-be dissertations increased.

Noteworthy, Andrei Petrovsky is a good representative of the young generation of students. He is a second year postgraduate student of History Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University. Another student's leader today is Maxim Y. Scherbakov. He is also a second year postgraduate student of History Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University. He is actively studying topical problems of the national and World History on the Department of Contemporary History of Ukraine. Alexander Yashchuk works hard on the historical problems. He is a 4th year student of History Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University, the Department of Ancient and Contemporary History of Ukraine.

Though, experiencing financial difficulties and organizational transformation scientific students' life at the KNU, History Department developed rapidly during Independence. Conferences, 'Shevchenko Spring' and 'Decembrists Readings' shape a new generation of scientists and humanitarians, which vividly faces to the challenges of the time, trying impartially and newly covers scientific issues.

Keywords: 'Shevchenko Spring', Decembrists Readings, Taras Shevchenko Kyiv National University, students' scientific work, Independence.

Університетська освіта завжди користувалася попитом у молодого покоління як можливість здобути висококваліфіковану спеціальність і зайняти належну нішу в суспільстві. Університети наvertsали передову частину студентства до наукової праці, до активної пропаганди знань, зокрема історичних. У вітчизняній історіографії практично відсутня інформація про студентські університетські студії. Завдання статті – виявити й проаналізувати наукові статті і наукові дослідження студентів-істориків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, висвітлити характерні риси, які були притаманні студентським науковим працям у період розвитку незалежної України.

Наукова студентська діяльність розвивалася у кількох напрямках – написання курсових,

бакалаврських і магістерських робіт, участь у роботі тематичних гуртків, опрацювання доповідей і повідомлень для наукових конференцій різних типів, написання наукових статей у фахових виданнях.

У роки незалежності України професор Г.Д. Казьмирчук продовжував збирати навколо себе студентів-науковців, серед них: В. Довгопол, О. Дудко, М. Казьмирчук, Р. Конта, В. Логодзінський, Ю. Латиш. До них долучилися аспіранти Г. Д. Казьмирчука – С. Раєвський, І. Мохнаток, О. Ляпіна, В. Дмитрієв, Л. Зубицький, О. Вербовий, С. Власенко, котрі розкривали нове бачення деяких аспектів декабристознавства, яке поступово вивільнялося від марксистсько-ленінської ідеології, з використанням різноманітних форм і методів дослідження. Колишні учасники декабристознавчої школи Г. Д. Казьмирчука привнесли інтерес до цієї проблеми у ті навчальні заклади, де розпочали свою викладацьку діяльність (О. Рафальський, Т. Соловйова, Л. Філоретова або навіть О. Тер-Данилов до м. Тула)¹. Визначальним для виявлення наукових здібностей мали «Декабристські читання» – конференції різних статусів, у яких більшість цих студентів активно виступали з декабристознавчими студіями, досліджуючи різні питання декабризму. Конференції мали суспільне звучання, оскільки проводилися у рамках фестивальних заходів на Київщині. Виникнувши у 80-х роках ХХ ст., вони продовжили свою діяльність на початку ХХІ ст., коли було проведено ще 5 конференцій. Досвід конференцій, отримані навички науково-дослідної роботи спонукували вихованців декабристознавчої школи Г. Д. Казьмирчука продовжувати розробляти актуальні проблеми руху декабристів.

Олег Тер-Данилов, вихованець заочного відділення історичного факультету КДУ, після закінчення навчання, не пориваючи зв'язків з Києвом, продовжив вивчення краєзнавчих сюжетів руху декабристів на Тульщині, зосередивши увагу на житті й пам'ятках минулого, пов'язаних з І. Б. Аврамовим, І. В. Киреевим, В. М. Лихаревим і Н. А. Чижовим, зокрема на будівлі училища, в якому навчалися перераховані майбутні декабристи, про родове село Єгнишівку братів-декабристів П. С. і М. С. Бобрищевих-Пушкіних². Наступне дослідження О. А. Тер-Данилова присвячене дослідженню діяльності декабристів-туляків у Південному товаристві декабристів. Його

монографія, написана на основі матеріалів Державного архіву Тульської області та науково-публіцистичній літературі, дозволила автору всебічно розкрити складне й тернисте життя декабристів³.

Ще один надзвичайно цікавий напрямок роботи О. А. Тер-Данилова – бібліографія літератури, присвячена декабристам-тулякам. До нього включили також матеріали, які публікувалися на шпальтах районних та обласних газет і архівні матеріали ДАТО⁴. Олег прикріпився до кафедри історії СРСР КНУ імені Тараса Шевченка, але захистити дисертацію не встиг, оскільки стосунки між незалежними державами були непередбачувані.

У нових умовах розвитку незалежності Вітчизни активізували наукову роботу студенти історичного факультету. Наукові інтереси студентки першого курсу історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка М. Г. Казьмирчук проявилися ще 20 грудня 2000 р., коли вона вперше взяла участь у відновлених «Декабристських читаннях», виступивши з повідомленням «Декабристи і Шевченко»⁵. Вона звернулася до вивчення складної проблеми, де ще було досить багато дискусійних і недосліджених аспектів. Матеріали конференції, присвяченої 175-річчю з дня повстання декабристів, наступного року були частково опубліковані в III випуску інститутського часопису⁶.

Наступні дослідження з декабристознавчих студій Марія Казьмирчук присвятила аналізу думок соратників Павла Пестеля про лідера декабристського руху. Наголошувалося, що серед декабристів не було одноставної позитивної оцінки автора «Русской правды». Одні учасники руху схвально ставилися до талантів теоретика й організатора-практика таємних товариств, інші – пробачали його бажання підпорядкувати своїх однодумців відсутністю в його характері людяного ставлення до підлеглих (М. В. Басаргін)⁷.

Вивчала Марія Казьмирчук ще один напрямок з історії руху декабристів – релігійні погляди дворянських революціонерів. У радянській історіографії більшість дослідників трактували їхній релігійний світогляд як атеїстичний. Це було не точне тлумачення цього питання. М. Г. Казьмирчук, розглядаючи ставлення «споборників святої волі» до віри, наголошувала, що більшість із них були глибоко віруючими людьми, шанували святі книги, але критично ставилися до церкви як до державного інституту влади⁸.

У цей час розпочинається вивчення Марією Казьмирчук малодослідженої теми «Ломбарди України другої половини XIX – початку XX ст.». Ці фінансові інституції користувалися популярністю ще в першій половині XIX ст. До їх послуг зверталися й декабристи. Саме цей аспект зацікавив дослідницю, яка підготувала кілька повідомлень, виголошених на «Декабристських читаннях», а пізніше опублікованих у спеціальних розвідках. Вона наголошувала, що ломбарди виступали не тільки як фінансові структури російського суспільства, але й як гаранті розв'язання можливих шляхів перетворення Росії⁹.

Проблеми соціально-фінансової діяльності українських ломбардів були обрані темою для бакалаврської роботи. Творча й наполеглива дослідницька робота Марії Казьмирчук дала позитивні результати: шість статей і одна монографія дозволили їй блискуче захистити це студентське дослідження на звання бакалавра історії¹⁰.

Одночасно вона включилася до написання міні-біографічних розвідок, присвячених професорам історичного факультету радянської доби: Анатолію Олександровичу Буравченкову, Юрію Андрійовичу Горбаню, Анатолію Костянтиновичу Мартиненку, В'ячеславу Михайловичу Мордвінцеву, Володимирі Івановичу Сергійчуку, Федору Яковичу Фортинському, Глібу Миколайовичу Цветкову. Відтворюючи наукову біографію, аналізуючи їхні наукові інтереси й напрямки, складала список особистих праць, а також написані раніше роздуми про них, відсилала читача для ознайомлення з доробком автора нарису, щоб можна було створити цілісне уявлення про професора¹¹.

Ще в студентські роки розпочав свої наукові студії доцент Ю.В. Латиш. Навчаючись на другому курсі історичного факультету Київського університету, він долучився до вивчення складної проблеми – формування і розвитку української декабристознавчої школи¹². У своїх дослідженнях молодий історик наголосив на винятковому значенні праць М. Довнар-Запольського для вітчизняного декабристознавства, торкнувся практично не розробленої теми – роль Історико-етнографічного гуртка М. Довнар-Запольського у формуванні київської школи декабристознавців, долучився до дослідження життя і наукової спадщини В. Міяковського¹³.

У наступних працях Юрій Латиш, спираючись на висновки, зроблені Г. Казьмир-

чуком, творчо осмислив саму дефініцію «декабристознавча школа», показав становлення, розвиток і штучне знищення радянською владою у 30-ті роки ХХ ст. особливого історіографічного феномену – української школи декабристознавства, розглянув розвиток вітчизняних студій декабризму через призму трагічної долі українських вчених¹⁴. Брав активну участь у «Декабристських читаннях». У 2002 та 2004 роках Ю. Латиш був переможцем Всеукраїнської студентської олімпіади з історії¹⁵.

У співавторстві з Г. Казьмирчуком було написано перше в Україні спеціальне дослідження, присвячене вивченню декабристського руху в Україні¹⁶. У ньому проаналізовано складний процес розвитку декабристознавства в Україні від середини ХІХ ст., коли на теренах нашої Батьківщини передові діячі української культури захопилися ідеями «провісників свободи», і до сучасності, коли відбувається переоцінка цінностей і у болючих муках народжується нове українське декабристознавство. Особливу увагу приділено періоду зародження і становлення української школи декабристознавства на початку ХХ ст. – у середині 1930-х рр., певний внесок окремих дослідників (М. Довнар-Запольського, В. Маслово, Д. Багалія, С. Єфремова, Л. Добровольського, П. Филиповича) у розвиток вітчизняної декабріани, до наукового обігу залучено потужний пласт архівного матеріалу. Особливо підкреслено роль Імператорського університету Св. Володимира, де зародилась і розвивалась українська школа декабристознавства, виділено характерні риси процесу формування університетської школи, подано життєписи найбільш відомих декабристознавців України – Д. Багалія, В. Базилевича, О. Гермайзе, Л. Добровольського, М. Довнар-Запольського, В. Іконникова, В. Маслово, П. Филиповича.

У 2003–2007 роках Юрій Латиш очолював Наукове товариство студентів та аспірантів (НТСА) історичного факультету, деякий час був заступником голови НТСА Київського університету. В той час на історичному факультеті щорічно проводилася міжнародна наукова конференція молодих учених «Шевченківська весна», публікувалися збірники тез та матеріалів.

Перша «Шевченківська весна» навесні 2003 р. пройшла доволі скромно. Гостями історичного факультету стали студенти До-

нецького та Бакинського державних університетів. Кількість тих, хто приїжджав до Києва, аби взяти участь в історичній секції «Шевченківської весни», щороку зростала. У 2003 р. на історичному факультеті зібралось лише 12 учасників. Наступного року їхня кількість зросла втричі. На цей раз до нас завітали гості з Донецька, Острога, а також з Азербайджану та Росії. Участь у конференції взяли також представники академічних установ української столиці. Надалі зростання кількості учасників відбувалося в геометричній прогресії¹⁷.

За п'ять років проведення Шевченківської конференції участь в її історичній секції брали представники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Польщі, Росії, Узбекистану, а також 17 регіонів України. Учасниками історичної секції шостої «Шевченківської весни» (2008 р.) стали 349 представників із 23 регіонів України та 11 зарубіжних країн: Білорусі, Болгарії, Естонії, Казахстану, Латвії, Молдови, Польщі, Росії, США, Узбекистану, Швейцарії. Серед них були як уже відомі дослідники, так і початкуючі науковці, аспіранти, студенти.

Постійно зростала якість опублікованих матеріалів. Якщо серед перших публікацій «Шевченківської весни» переважали тези студентів, то, починаючи з 2005 р., зросла питома вага аспірантських досліджень, які ставали важливою частиною апробації дисертацій. З 2006 р. постійними учасниками конференції стали професійні вчені – викладачі вищих навчальних закладів та співробітники науково-дослідних установ. Перші випуски збірника включали дослідження з різних наук – від кібернетики до філології¹⁸. У 2005 р. гуманітарні науки вперше були видані окремим томом¹⁹, а з 2006 р. матеріали історичної секції видавались окремим збірником²⁰.

Основну роботу з організації «Шевченківської весни» на історичному факультеті виконували члени НТСА (голова – Ю. Латиш), активісти Студентського парламенту, студенти й аспіранти факультету, зокрема П. Бутурлімов, Я. Гирич, В. Довгалевська, О. Збаржевецький, Д. Кулібаба, О. Лесюк, Р. Малиновський, О. Михайлова, В. Огороднік, А. Пількевич, І. Семеніст, М. Філатов, О. Чернишевич, Т. Шумило, І. Юрочкіна та ін. Багато з них згодом захистили кандидатські дисертації, дехто працює на історичному факультеті чи в інших підрозділах університету.

На сучасному етапі студентські історичні студії досліджують магістри та студенти. Яскравим представником молоді студентської генерації є Андрій Іванович Петровський – студент 2 курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спеціалізується по кафедрі давньої та нової історії України. Науковий керівник-консультант – професор В. І. Сергійчук. А. І. Петровський – член Національної спілки краєзнавців України, голова студентської групи Комісії з топоніміки при історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера його наукових інтересів – історія українського козацтва, краєзнавчі дослідження²¹, історія Університету Св. Володимира²². А. Петровський – автор 17 наукових публікацій, активний учасник низки науково-практичних конференцій²³.

Ще один сьогоднішній лідер студентства, який активно працює над вивченням актуальних проблем вітчизняної та всесвітньої історії, Максим Якович Щербаков – студент 2 курсу ОКР «Магістр» історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка, кафедра новітньої історії України. Активний учасник конкурсів: 16 листопада 2011 року – III місце у фіналі конкурсу «Студент року – 2011» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 18 січня 2012 р. – I місце у номінації «Творчі роботи» у конкурсі «Україна в Європі, Європа в Україні», м. Чернівці. Тема роботи «Мої враження від Західної України». 2013 р. – III місце у Київському регіональному турі VII Всеукраїнського молодіжного конкурсу «Новітній інтелект України». Тема конкурсної роботи «Чому так важко створити механізм енергетичної самодостатності України». Сфера його наукових інтересів: європейські студії, міжнародні відносини²⁴, політичні процеси в Україні та світі, зовнішня політика України, історія України²⁵, етнополітики, формування інформаційного суспільства²⁶. М. Щербаков – автор 18 фахових публікацій.

Наполегливо шурує наукові висоти Олександр Ящук – студент 4 курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедри давньої та нової історії України. Сфера наукових інтересів: історія східноєвропейського пізнього Середньовіччя, історія Великого князівства Литовського, історія ідей. Він автор 2 фахових публікацій²⁷ і учасник наукових конференцій.

Таким чином, наукове студентське життя на історичному факультеті КНУ у роки незалежності, переживаючи фінансові негаразди й реорганізаторські перетворення, стрімко розвивалося. Конференції, у тому числі «Шевченківська весна», «Декабристські читання», об'єднують їхні зусилля, консолідують і спрямовують науковий поступ студентських наукових студій, формують новий тип вченого-гуманітарія, який жваво відгукується на виклики часу, старається неупереджено й по-новому висвітлити наукове питання. Одночасно є й ще великий резерв розвитку студентської історичної науки: збільшення фінансування студентів з метою їх поїздок на державні й зарубіжні конференції, активізувати роботу проблемних кафедральних гуртків, організувати окремі часопис студентських робіт.

¹ *Latysh Yu.* «Dekabrystski chytannya»: bibliografichnyy pokazhchuk // *Dekabrysty v Ukrayini: doslidzhennya y materialy* / Nauk. red. prof. H. D. Kazmyrchuka. – K.: In-t Istoriyi NANU, 2007. – S. 224–255.

² *Ter-Daniilov O. A.* Pamyatnyie mesta dekabristov na Tulschine / O. A. Ter-Daiilov. – K.: V nadzag.: Kiev, un-t, 1993. – 33 s.

³ *Ter-Daniilov O. A.* Dekabristy-tulyaki v Yuzhnom obschestve / O. A. Ter-Daiilov. – Tula, 1994. – 44 s.

⁴ *Ter-Daiilov O. A.* Dekabristy-tulyaki. Bibliograficheskiy ukazatel literatury i materialy GATO (XIX–XX vv.) / O. A. Ter-Daiilov. – Tula, 1992. – 47 s.

⁵ *Kazmyrchuk M.* Dekabrysty i Shevchenko: kilka shtrykhiv do problemy / M. Kazmyrchuk // «Dekabrystski chytannya»: Tezy Mizhnarodnoyi yuvileynoyi naukovoteoretychnoyi konferentsiyi. – K.: Vyd-vo In-tu istoriyi Ukrayiny NANU Ukrayiny, 2000. – Vyp. VI. – S. 24–26.

⁶ *Kazmyrchuk M.* Dekabrysty i Shevchenko / Mariya Kazmyrchuk // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. – Vyp. III. – K.: In-tut Istoriyi Ukrayiny NANU Ukrayiny, 2001. – S. 91–98.

⁷ *Kazmyrchuk M. P. I. Pestel: pohlyad soratnykiv* / Mariya Kazmyrchuk // *Dekabrysty v Ukrayini: doslidzhennya y materialy* / Nauk. red. prof. H. D. Kazmyrchuka. – K.: Vyd-vo In-tu istoriyi Ukrayiny, KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2003. – S. 43–60.

⁸ *Kazmyrchuk M. H.* Do pytannya «Dekabrysty i relihiya» / M. H. Kazmyrchuk // *Druhi Yakovlivski chytannya: Materialy respublikanskoyi naukovoyi konferentsiyi.* – Cherkasy: Cherkas'kyy instytut pravlinnyia ta in., 2002. – S. 25–28.

⁹ *Kazmyrchuk M. H.* Do pytannya «Lombardy u zhytti dekabristiv» / M. Kazmyrchuk // «Dekabrystski chytannya»: Tezy Mizhnarodnoyi naukovoteoretychnoyi konferentsiyi. – K.: Vyd-vo In-tu istoriyi Ukrayiny NANU Ukrayiny, 2004. – Vyp. IKh. – S. 24–26; yiyi zh. Lombardy i dekabristy / M. H. Kazmyrchuk // *Dekabrysty v Ukrayini: doslidzhennya y materialy* / Nauk. red. prof. H. D. Kazmyrchuk. – K.: In-t istoriyi NANU Ukrayiny ta in., 2005. – T. 4. – S. 69–75.

¹⁰ *Kazmyrchuk M. H.* Lombardy Ukrayiny na zlami XIX–XX st. / M. H. Kazmyrchuk. – K., 2004. – 190 s.

¹¹ *Istorychnyy fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule y siohodennya (1834–2004 rr.).* – K.: PRAYM-M, 2004. – S. 164, 181, 245, 256, 285, 307, 308.

¹² *Latysh Yu.* Zarozhennya ukrayinskoj dekabrystoznavchoj shkoly / Yu. Latysh // Dekabrystski chytannya.: Tezy... – Vyp. VI. – K., 2000. – S. 44–45; yoho zh. Ukrayinska shkola dekabrystoznavstva u 1917 – seredyni 1930-kh rokiv // Tam samo. – Vyp. VIII. – K., 2001. – S. 73–76.

¹³ *Latysh Yu.* Diyalnist istoriko-etnohrafichnoho hurtka v Imperatorskomu universyteti sv. Volodymyra: dekabrystoznavchyy aspekt / Yu. Latysh // Dekabrystski chytannya... – Vyp. VII. – K., 2001. – S. 90–94; yoho zh. Dzherela formuvannya ideolohiyi dekabrystiv u pratsyakh M. V. Dovnar-Zapolskoho // Druhi Yakovlivski chytannya... – S. 44–47; yoho zh. Volodymyr Miyakovskyy – doslidnyk istoriyi Ukrayiny XIX st. // Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. stud., asp. ta mol. naukovtsiv «Shevchenkivska vesna. Suchasny stan nauky, dosyahnennya ta perspektyvy rozvytku»: Zb. tez. – [K.], 2003. – S. 194–196.

¹⁴ *Latysh Yu.* Ukrayinska shkola dekabrystoznavstva (pochatok XX st. – seredyna 1930-kh rr.) Yu. V. Latysh // Dekabrysty v Ukrayini: doslidzhennya y materialy. – T. 3. – S. 211–235.

¹⁵ Klio vitaye peremozhstv // Kyivskyy universytet. – 2002. – # 8 (veresen). – S. 2.

¹⁶ *Kazmyrchuk H. D.* Ukrayinske dekabrystoznavstvo / H. D. Kazmyrchuk, Yu. V. Latysh. – K.; Cherkasy, 2002. – 282 s.

¹⁷ *Latysh Yu.* Shevchenkivskiy vesni – 5 rokiv: zdobutky, problemy, perspektyvy // Shevchenkivska vesna: materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi molodykh uchenykh, prysvyachenoyi 90-richchyu Ukrayinskoj revolyutsiyi 1917–1920 rr. – K., 2007. – Vyp. 5, ch. 3: Istoriya. – S. 12–18.

¹⁸ Sektsiya «Istoriya» // Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh «Shevchenkivska vesna. Suchasny stan nauky: dosyahnennya, problemy ta perspektyvy rozvytku»: Zbirnyk tez. – K., [2003]. – S. 180–201; Sektsiya «Istoriya» // Shevchenkivska vesna: Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh, prysvyachenoyi 190-richchyu z dnya narodzhennya Tarasa Shevchenka ta 170-richchyu zasnuvannya Kyivskoho universytetu. – K., 2004. – Vyp. II. – S. 128–221.

¹⁹ Sektsiya «Istoriya» // Shevchenkivska vesna: Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh, prysvyachenoyi 60-richchyu Velykoyi Peremohy. – Vyp. III: U 2-kh chast. Ch. 1. Humanitarni nauky. – K., 2005. – S. 33–167.

²⁰ Shevchenkivska vesna: Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh, prysvyachenoyi 15-y richnytsi nezalezhnosti Ukrayiny. – Vyp. IV: U 3-kh chast. – Ch. 3. Istoriya. – K., 2006. – 500 s.; Shevchenkivska vesna: Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh, prysvyachenoyi 90-richchyu Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1920 rr. – Vyp. V: U 3-kh chast. – Ch. 3. Istoriya. – K., 2007. – 524 s.; Shevchenkivska vesna. Istoriya: Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi molodykh uchenykh. – Vyp. VI: U 2-kh chast. – Ch. 1. Pratsi vchenykh. – K., 2008. – 252 s.; Ch. 2. Pratsi aspirantiv ta studentiv: U 2-kh t. – T. 1. – K., 2008. – 240 s.; Ch. 2. Pratsi aspirantiv ta studentiv: U 2-kh t. – T. 2. – K., 2008. – 248 s.

²¹ *Petrovskyy A. I.* Struktura i terytorialni mezhi Bratslavskoho polku pislya Zborivskoho dohovoru 1649 r. / A. I. Petrovskyy // Materialy VI Volynskoyi vseukrayinskoj istoryko-krajevnavchoj konferentsiyi (studentska sektsiya) (m. Zhytomyr, 15 lystopada 2013 r.). – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2013. – S. 67–69.

²² *Petrovskyy A. I.* Vzayemny Maksyma Berlynskoho ta Mykhayla Maksymovycha (za materialamy epistolyarnoyi spadshchyny) / A. I. Petrovskyy // Kyievoznachchi chytannya: istorychni ta etnokulturni aspekty. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 200-richchyu vid dnya narodzhennya Tarasa Shevchenka ta 250-richchyu vid dnya narodzhennya Maksyma Berlynskoho (Kyiv, 27 bereznya 2014 r.) / Redkol.: O. P. Reyent (holova), V. P. Kapelyushnyy, O. P. Honcharov, N. V. Teres. – K.: PP «Foliant», 2014. – S. 109–115; yoho zh. Naukovo-pedahohichna diyalnist ta tvorchy spadok patriarkha ukrayins'koyi istorychnoyi nauky M. F. Berlynskoho: do 250-richchya vid dnya narodzhennya vydatnoho vchenoho / A. I. Petrovskyy // Sotsial'na istoriya: naukovyy zbirnyk / Za red. prof. H. D. Kazmyrchuka. – K.: PP «KP UkrSICH», 2015. – Vyp. X. – S. 5–10.

²³ *Petrovskyy A. I.* Bratslavskyy kozatskyy polk (1648–1712 rr.): heroyichna storinka istoriyi podil'skoho krayu / A. I. Petrovskyy // Problemy istoriyi ta istoriohrafiyi Ukrayiny. Prohrama i materialy naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Dni nauky istorychnoho fakultetu – 2013» / Nauk. red. prof. Kazmyrchuk H. D. – K.: PP KP «UkrSICH», 2013. – S. 64–66; yoho zh. Dzherela z istoriyi Bratslavskoho kozatskoho polku. / A. I. Petrovskyy // Materialy VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi molodykh uchenykh «Dni nauky istorychnoho fakultetu – 2013». – Vyp. VI: u 8-my chast. / Redkol.: chl.-kor. NANU, prof. V. F. Kolesnyk (holova), dots. O. Yu. Komarenko (zast. holovy), I. V. Semenist (vidp. red.) ta in. – Ch. 1. – K., 2013. – S. 38–39.

²⁴ *Shcherbakov M. Ya.* Evolyutsiya Yevrosoyuzu pid chas svitovoyi ekonomichnoyi kryzy 2008–2010 rr. // Dosyahnennya sotsialno-humanitarnykh nauk v suchasniy Ukrayini. Mater. vseukr. nauk. konfer. – Dnipropetrovsk: TOV «Innovatsiya», 2011. – S. 226–229; yoho zh. Derzhavno-pravove rehulyuvannya etnonatsionalnoyi sytuatsiyi v krayinakh Vyshehradskoyi hrupy ta Ukrayini // Porivnyalnyy dosvid transformatsiy v postsotsialistychnykh krayinakh ta Ukrayini v 1989–2010 rr. Zbirka naukovykh prats peremozhstv konkursu studentskykh naukovo-praktychnykh robot. – Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2011. – S. 137–150; yoho zh. Suchasne stanovyshche YeS: tymchasovi trudnoshchi chy nablyzhennya rozpadu? // Suchasni sotsialno-humanitarni dyskursy. Mater. vseukr. nauk. konfer. – Dnipropetrovsk: TOV «Innovatsiya», 2011. – 188 s. – S. 87–90.

²⁵ *Shcherbakov M. Ya.* Monarkhichna ideya u derzhavotvorchyykh proektakh Bohdana Khmelnytskoho // Shosti Bohdanivski chytannya: materialy Vseukrayinskoj naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. Zb. nauk. prats. – Cherkasy: Vertykal, vydavets PP Kandysh S. H., 2011. – S. 39–42; yoho zh. Pohlyady Vyacheslava Chornovola shchodo zovnishnoyi polityky Ukrayiny // Ukrayinska derzhavnist: istoriya i suchasnist: Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 20-richchyu Vseukrayinskoho referendumu (Kyiv, 1–2 hrudnya 2011 r.) – K., 2012. – S. 133–135.

²⁶ *Shcherbakov M. Ya.* Federalizatsiya yak shlyakh vykhodu YeS iz kryzy u viziyyi yevropeyskykh politychnykh diyachiv // «Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2013», Mizhn. nauk. konf. (2013; Kyiv): [Materialy dopovidey ta vystupiv]. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyivskyy universytet», 2013. – Ch. 7. – S. 203–205; yoho zh. Formuvannya yevropeyskoyi identychnosti v konteksti pohlyblennya yevropeys'koyi intehratsiyi // «Dni nauky filosofskoho fakultetu – 2014», Mizhn. nauk. konf. (2014; Kyiv): [Materialy dopovidey ta vystupiv]. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyivskyy universytet», 2014. – Ch. 8. – S. 199–201.

²⁷ *Yashchuk O.* Uyavlennya pro verkhovnu vladu v pershomu zvodi bilorusko-lytovskoho litopysannya (na prykladi

«Litopystsya velykykh knyaziv lytovskykh») / O. Yashchuk // Ukrayinskyy arkhеоhrafichnyy shchorichnyk. Nova seriya. Vypusk 18. – K.: Ukrayinskyy pismennyk, 2013. – S. 175–195; yoho zh. Uyavlennya pro verkhovnu vladu u pershomu zvodi bilorusko-lytovskoho litopysannya cherez pryzmu spryuynyattya tytulatury pravytelya (na prykladi «Litopystsya velykykh knyaziv lytovskykh») / O. Yashchuk // Materialy VII Mizhnarodnoyi naukovoї konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh «Dni nauky istorychnoho fakultetu, prysvyacheni 180-richchyu zasnuvannya Kyuyivskoho universtyetu». – Redkol.: chl.-kor. NANU, prof. V. F. Kolesnyk (holova), dots. O. Yu. Komarenko (zast. holovy), Ye. S. Braylyan (vidp. red.) ta in. : U 2-kh t. – K.: Lohos. – T. 1 – 2014. – S. 141–145.

УДК 94(477. 8): 262.4 «39/46»

© **Наталія Концур-Карабінович**
(Івано-Франківськ)

**РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ
ВЛАДИ СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОЇ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
ПІСЛЯ СМЕРТІ МИТРОПОЛИТА
АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО**

Наукова стаття є історичним дослідженням, в якому здійснено системний аналіз антиуніонної політики радянських владних органів і органів державної безпеки, спрямованої на забезпечення процесу ліквідації УГКЦ на території Західної України.

Комуністична влада прагнула формально легітимізувати церковну монополію підконтрольної Російської православної церкви на західноукраїнських землях, встановивши таким чином повний ідеологічний контроль над духовним життям західних українців. Проведення псевдособору 1946 року мало завершити ліквідацію УГКЦ як національної релігійної структури, що своїм існуванням перешикоджала утвердження комуністичного режиму. У боротьбі з греко-католиками використовувався широкий арсенал ідеологічних, репресивних та адміністративних методів, головну роль у реалізації політики комуністичного керівництва відіграли органи державної безпеки.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, митрополит, режим.

Н. Концур-Карабінович
(Івано-Франківськ)

**РЕПРЕСИВНЫЕ ДЕЙСТВИЯ
СОВЕТСКИХ ВЛАСТЕЙ ПО ОТНОШЕ-
НИЮ К УКРАИНСКОЙ ГРЕКО-КАТОЛИ-
ЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ ПОСЛЕ СМЕРТИ
МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦКОГО**

Научная статья является историческим исследованием, в котором осуществлен системный анализ антиунионской политики советских государственных органов и органов государственной безопасности,

направленной на обеспечение процесса ликвидации УГКЦ на территории Западной Украины.

Коммунистическая власть стремилась легитимизировать церковную монополию подконтрольной Русской православной церкви на западно-украинских землях, установив подобным образом полный идеологический контроль над духовной жизнью западных украинцев. Его проведение должно было завершить ликвидацию УГКЦ как национальной религиозной структуры, которая своей деятельностью мешала утверждению коммунистического режима. В борьбе с греко-католиками использовался широкий арсенал идеологических, репрессивных и административных методов, главную роль в реализации антиунионской политики коммунистического руководства сыграли органы государственной безопасности.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, митрополит, режим.

N. Kontsur-Karabinovych
(Ivano-Frankivsk)

**AFTER DEATH OF ANDREY SHEPTYTSKY
AS THE HEAD OF THE UKRAINIAN
GREEK-CATHOLIC CHURCH RELATION
WITH THE SOVIET AUTHORITIES**

The thesis is a complex historic research in which on the basis of involving a wide range of archives and published sources is made system analysis of antiunion activity of soviet authority organs and organs of national security, directed to the abolishment of Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) on the territory of West Ukraine during 1939–1949. The historiographic basis is the approaches of contemporary Ukrainian research workers of Greek – Catholic Church History such as I. Andrukhiv, B. Botsyurkiv, V. Voinalovych, M. Gai-kovskiy, O. Lysenko, V. Marchuk, V. Pashchenko, O. Surmach, who established a new approach of explaining this problem.

The dissertation defines character, peculiarities and main tendencies of soviet state policy towards UGCC during the period under investigation, concerning statements of soviet researchers about its antinational activity during WWII. The attempts and events of the church authority directed to preserving of independent church organization under the conditions of reign of two totalitarian regimes are shown.

It is proved that the aim of abolishment of UGCC was the wish of soviet authority to abolish national religious structure which remained the spiritual heart of millions of Ukrainians and with its activity prevented the formation of communist regime on the Western Ukrainian lands. In the struggle against Greek-Catholic they used a wide arsenal of ideological, repressive and administrative methods. The main role in the realization of communist authority plans played national security organs which prepared the plan of abolishing of the church, fulfilled all practical job in terms of its

realization. All the activity of soviet structure had a determined antiunion character that had a defined political line of communist authority directed to the struggle against religion on the whole and Vatican in particular.

The process of abolishment of the church had different forms but its efficiency generally depended on the level of repressive violent acts of soviet special organs. For the generalization of punitive actions the authority used open forged and ideological accusation of the church of the cooperation with the Nazi, provocations and blackmail towards the Greek-Catholic priests and monks. Arrests of the higher authority of UGCC in spring 1945 demonstrated cynicism of the soviet regime concerning civil rights of the Greek-Catholic clergy and readiness to achieve the necessary result at any cost. The declared abolishment of the Brest Union and «directing» of Greek-Catholic people to orthodox belief with the help of manipulation of the initiative group was fully controlled and worked out by the organs of the National Committee of State Security and accompanied by constant administrative and repressive pressure on the clergy and the faithful. Transference to Orthodox religion Greek-Catholic communities was done with administrative – forced methods. Such brutal acts influenced the strained political and religious situation in western regions of the USSR, strengthening of military resistance from the side of the Ukrainian Nationalists Organization and the Ukrainian Rising Rebellion Army.

The Lviv Union in 1946 became one of culmination episodes of the process of the abolishment of UGCC but it couldn't provide definite turn of the Greek-Catholic clergy and the faithful to Orthodox religion. The attempts to give church-canon legacy failed. In the work you can see rupture of the union and the process of «reunion» with Russian Orthodox Church, repressive mechanisms of the state influence on hierarchy, priests and the faithful of UGCC, sacrificial readiness of the Greek-Catholic clergy of Galychyna and Transcarpathia to stand for their belief in spite of official policy of the Soviet regime.

Керівництво митрополією після смерті Андрея Шептицького 1 листопада 1944 р. перейшло до його правонаступника Йосифа Сліпого, який намагався продовжити лінію митрополита на збереження церкви та її адаптацію в нових політичних умовах. Він усвідомлював, що радянське керівництво прагнуло використати вплив та авторитет УГКЦ у боротьбі проти національного руху опору, вимагаючи від ієрархів виступити зі зверненнями про припинення збройної боротьби. Служителі церкви намагалися маневрувати, формально виконуючи вказівки, що межували з формою наказів. Так, станіславський єпископ Г.Хомишин опублікував 13 листопада

1944 р. пастирський лист «Всечесному духовенству і вірним, мир у Господі», в якому закликав вірних жити за християнськими заповідями, засуджував убивства невинних людей, не згадуючи і не тавруючи при цьому учасників збройного підпілля ОУН і УПА, як того вимагали радянські власті²¹.

Посилився тиск і на митрополита Й. Сліпого, від якого як доказу лояльності до радянської влади теж вимагали звернення до учасників Руху Опору. Оскільки передбачалася поїздка делегації УГКЦ до Москви на переговори з головою РСРК І. Полянським, то 23 листопада митрополит змушений був оприлюднити своє пастирське послання «Духовенству і вірним, мир у Господі і благословення». У ньому він звертався до «різних озброєних ватаг-відділів», які «заманюють до себе мирних жителів під позовами патріотичних і суспільних гасел, закликаючи до опору державній владі, а через те стягують на невинних карні експедиції та репресії». У зверненні він нагадував про християнські закони, вказуючи, що людина, яка «проливає невинну кров, навіть свого ворога, політичного противника, стоїть на рівні з чоловіковбивником, що вбиває для грабежу». Хоча у зверненні заявлялося, що «діяльність деяких націоналістичних угруповань має за наслідок те, що тисячі молоді гине марно та пропадає для українського народу. Вони, надія кращого майбутнього, замість позитивної праці і здобутків роблять, навпаки, велику шкоду і народові, і Церкві»²². Митрополит ні разу не вжив назв ОУН і УПА як структур, проти яких нібито спрямоване його послання.

Уповноважена делегація УГКЦ в середині грудня вирушила до Москви. Її маршрут, спосіб пересування та розміщення був під повним контролем органів держбезпеки. Порівняно із запропонованим А. Шептицьким складом делегації відбулися певні зміни. Замість Й. Сліпого, який після смерті А.Шептицького посів місце митрополита, керівником делегації він призначив К. Шептицького. Сам Й. Сліпий пояснював свою відмову від поїздки наступним чином: «Я тепер при нинішніх обставинах їхати в Москву з делегацією не можу. Мене можуть заарештувати, але це пів біди, може статися катастрофа з аеропланом, можуть напасти на поїзд партизани чи може виникнути інше нещастя в дорозі»²³. Окрім К. Шептицького до складу делегації увійшли визначені ще А. Шептицьким священники

Г. Костельник, І. Котів і Г. Будзінський. Забезпечення поїздки та розміщення делегації у Києві і Москві здійснював НКДБ УРСР.

22 грудня 1944 року відбулася зустріч делегації УГКЦ із головою РСРК при РНК СРСР І. Полянським, під час якої члени делегації ознайомили його зі зверненням митрополита Йосифа Сліпого від 23 листопада, передали текст меморандуму, в якому пропонувався статус УГКЦ в умовах радянської дійсності, а також квитанції про перерахування у фонд Червоного Хреста 100 тис. крб.

У меморандумі містилися пропозиції звільнити церковних служителів від військової та інших повинностей; гарантувати недоторканність церков, каплиць і конфесійних цвинтарів; дозволити діяльність Богословської академії, духовних семінарій, монастирів, церковних шкіл, музеїв, садочків, сиротинців, лікарень; допустити церкву до викладання релігії у всіх народних і середніх школах; звільнити від усіх державних і комунальних податків церковні будівлі, а також приміщення духовних семінарій, монастирів, а оподаткування помешкань єпископів, крилошан і парафіяльних священників прирівняти до приміщень державних установ; виділити в Москві та Києві по одній церкві для використання греко-католиками, які там проживають, із правом Львівському митрополитові призначати священників до цих церков²⁴.

Зрозуміло, що подібні прохання не мали великих шансів бути задоволеними, оскільки навіть привілейована РПЦ на такі умови розраховувати не могла. Однак цей меморандум складався ще за часів А. Шептицького, тому його положення можна вважати програмою-максимумом з боку керівництва УГКЦ на переговорах з радянською стороною. Голова РСРК І. Полянський прийняв меморандум для ознайомлення, а під час розмови порушив питання про ставлення церкви до дій українських повстанців, заявивши, що «греко-католицька церква може і повинна сказати своє авторитетне слово, може і повинна спрямувати свої зусилля на найскорішу ліквідацію цього зла»²⁵. Члени делегації намагалися ухилитися від прямих відповідей, вказуючи на неможливість впливу на таких людей шляхом церковних проповідей та пастирських звернень, що, очевидно, не влаштовувало радянських представників. Зрештою, на наполегливе запитання, чи засуджує церква бандерівщину і націоналістичний політичний рух, Г. Кос-

тельник відповів: «Ми засуджуємо цей рух в теорії і на практиці, ми проти гітлеризму і націоналістів, ми за мирне будівництво»²⁶. Загалом зустріч завершилася у спокійній атмосфері, сторони залишилися задоволеними характером переговорів.

Під час другої зустрічі, яка відбулася 27 грудня, І. Полянський у відповідь на прохання, викладені у меморандумі, дипломатично заявив членам делегації, що в Радянському Союзі всі релігійні організації діють у рамках існуючого законодавства про культу і ні для кого, в тому числі й УГКЦ, винятку не буде. Тобто, частина прохань, що виходила за традиційні для радянського способу життя рамки, була відхилена, однак у питаннях здійснення релігійних обрядів УГКЦ отримала позитивну відповідь. На думку Б.Боцюрківа, відповідь Полянського означала відхилення більшості пунктів меморандуму глави УГКЦ, що не узгоджувалися із чинним законодавством про культу. Дослідник вважав, що тогочасні ієрархи церкви, звертаючись до керівництва СРСР з подібними проханнями, навіть не усвідомлювали ступеня неможливості їхнього виконання, а сама увага до церкви з боку радянської сторони диктувалася на той час виключно потужним у Західній Україні рухом опору загонів УПА²⁷. Як аргумент Б. Боцюрків (з посиланням на спогади Й. Сліпого) навів приклад запрошення членів делегації до Ставки Верховного Головнокомандування, де під час розмови з генералами їм дали зрозуміти, що ставлення до УГКЦ буде залежати від того, яку позицію вона обере щодо боротьби проти УПА²⁸.

Насправді про це свідчать стенограма та доповідні учасників цієї зустрічі з радянської сторони: делегація перебувала у приміщенні НКВС СРСР і мала зустріч не з керівниками Політичного управління Червоної армії (як вони вважали), а з генералами НКВС й НКДБ Федотовим, Леонтьєвим і Судоплатовим, які назвалися іншими іменами. Під час розмови члени делегації намагалися переконати радянських генералів у необхідності врахування специфіки національного та політичного розвитку західноукраїнських земель, пояснити недовіру галичан до комуністичного режиму, неодноразово твердили що збройний бандерівський рух був створений для боротьби з німцями і не мав спеціального спрямування проти радянської сторони²⁹.

Опубліковані документи спецслужб, у тому числі й матеріали прослуховування, про зміст і характер розмов членів делегацій між собою та на зустрічах з представниками влади у Києві і Москві вказують на особливу увагу представників каральних структур до з'ясування позиції церкви щодо бандерівського руху. Характерним був епізод, який вразив членів делегації, – спілкування генералом-українцем (цим генералом був П. Судоплатов) хорошою українською мовою³⁰. Пізніше саме П. Судоплатов буде безпосереднім куратором підготовки і проведення Львівського собору, а також організатором фізичного усунення закарпатського єпископа Т. Ромжі.

Підсумком цієї зустрічі стала домовленість сторін про сприяння з боку церкви в організації зустрічі для переговорів між представниками радянської сторони та керівництвом УПА, а також обіцянка релігійних представників спробувати переконати збройне підпілля скласти зброю в обмін на державну гарантію амністії учасникам національно-визвольних змагань.

Оцінюючи хід переговорів та їхні наслідки, можна припустити, що радянські каральні органи ще не мали на той час достатніх сил і ресурсів, щоб знищити повстанський рух, тому намагалися використати у боротьбі з ним авторитет і вплив греко-католицьких священників. Що ж до долі самої церкви, то на думку І. Біласа: «Його (Сталіна) кінцеві наміри були однозначними: знищення Греко-католицької церкви, яка на противагу РПЦ, насмілилася його застерігати, – мовляв, необхідно брати до уваги особливості Західної України і «переміни робити обережно». До того ж, церква ця відстоювала ідеї національної державності, сприяла створенню військових формувань на окупованій ворогом території. Такого Сталін не прощав нікому»³¹.

Питання оперативної розробки УГКЦ залишалося на постійному контролі у місцевих управліннях НКВС та НКДБ. Так, у директиві Львівського УНКДБ районним відділам від 27 січня 1945 року відзначалося, що «багато священників уніатської церкви нині надають активну допомогу бандформуванням УПА, переходять нелегалів-бандитів, забезпечують їх продовольством, а також інформують їх про обстановку в селах. Окремі священники, беручи активну участь в діяльності підпілля ОУН, надають свої квартири для нелегальних зібрань націоналістів, влаштовую-

ють явки «провідників» ОУН»³². Тож ставилися завдання посилити контроль та агентурну роботу щодо представників УГКЦ з метою виявлення та нейтралізації противників влади.

У тогочасних директивах НКДБ УРСР про активізацію роботи щодо уніатів вказувалося на недоліки у роботі органів держбезпеки на місцях. Нарком держбезпеки УРСР Савченко наказував начальникам обласних УНКДБ взяти роботу четвертих відділів, за якими була закріплена робота по релігійних організаціях, під свій особистий контроль провадити «вигідну для нас» церковну лінію, особливу увагу звернути на придбання агентури з числа прихильників приєднання до РПЦ. Пропонувалися також і радикальніші заходи – скористатися арештами уніатів для збору матеріалів для компрометації УГКЦ³³.

Упродовж зими 1945 року керівництво місцевих органів НКДБ продовжувало вимагати від митрополита УГКЦ схилити керівництво УПА до переговорів про умови припинення збройного опору. Зусиллями архімандрита К. Шептицького Головний штаб УПА нарешті погодився на переговори, які відбулися в ніч з 28 лютого на 1 березня 1945 року. Уповноважений РСРК у Львівській області С. Карін від імені уряду УРСР пообіцяв не переслідувати офіцерів і бійців УПА, якщо вони добровільно складуть зброю. Представники УПА погодилися передати радянські пропозиції командувачеві УПА Р. Шухевичу, однак, небезпідставно не вірячи у правдивість обіцянок С.Каріна, його пропозиції так і залишились без відповіді³⁴. Головна мета радянської сторони – використання авторитету церкви у процесі нейтралізації бандерівського партизанського руху досягнута не була. Тому частина уніатських священників усе частіше потрапляла в поле зору місцевих органів НКДБ із звинуваченнями у зв'язках та підтримці повстанців.

Взимку 1945 року відбулися важливі зміни зовнішньополітичного характеру, що вплинули на настрої мешканців західноукраїнських територій. На Ялтинській конференції 1945 року глави провідних держав – учасників антигітлерівської коаліції остаточно вирішили питання кордонів повоєнної Польщі. Сподівання значної частини вірних УГКЦ на те, що Галичина залишиться у межах довоєнних кордонів Польщі, не виправдалися. Згідно з радянсько-польськими домовленостями 1944

року, з прикордонних земель активно проходив процес взаємної депортації польського й українського населення, що позбавляло УГКЦ відчутної соціальної бази. У засобах масової інформації активно проводилася антикатолицька кампанія, до якої долучилася й РПЦ на чолі з новообраним патріархом Алексієм.

Радянське керівництво в особі Й. Сталіна і В. Молотова на початку 1945 року ініціювало заходи, скеровані на підвищення ролі Російської православної церкви у боротьбі з католицизмом і повернення її вірних у православ'я. Рада у справах РПЦ спільно з партійними органами вирішувала практично всі кадрові питання церкви, включно з призначеннями її ієрархів. Органи держбезпеки широко засиляли своїх людей у церковні структури й, за висловом І. Біласа, «використовували одержавлену РПЦ як інструмент впливу на свідомість народу з метою централізації і зміцнення імперії в дусі тоталітаризму, навернення всіх конфесій у лоно Російської Православної Церкви»³⁵.

На початку лютого нарком НКДБ УРСР С. Савченко затвердив план оперативних заходів стосовно УГКЦ, який мав широкий комплексний характер, спрямований на фактичну ліквідацію церкви. Пунктами плану визначалися заходи по дискредитації та компрометації вищих ієрархів УГКЦ, арешти священників, причетних до повстанського руху, інші оперативні методи. Та особливої уваги заслуговують організаційні заходи, якими передбачалося: виявити греко-католицьких священників, схильних до возз'єднання з РПЦ; організувати ініціативну групу греко-католиків, через яку провести кампанію за возз'єднання; «обробити» Г. Костельника і доручити йому очолити рух за возз'єднання; від імені ініціативної групи організувати делегацію до православного екзарха РПЦ в Україні та в Московську патріархію для вироблення умов возз'єднання³⁶. Щодо ролі Православної церкви в цьому процесі, то передбачалося створити у Львові православний єпископат, очолюваний єпископом-українцем з правом місійної діяльності; передати православній громаді один із уніатських кафедральних соборів; підготувати відповідне звернення до віруючих-уніатів із закликком «повернення в лоно православ'я». Те, що частина антиуніатських заходів у розробленому енкадебістами плані відводилася структурам Російської православної церкви, вказувало на повну за-

лежність та підконтрольність цієї церкви радянським спецслужбам. РПЦ, по суті, виступала не союзником чи партнером НКДБ, а знаряддям боротьби радянського режиму проти УГКЦ.

Фактичним автором цього плану був підполковник С. Карін, який підписав його в ранзі заступника начальника четвертого управління НКДБ УРСР. Через два дні після затвердження С. Савченком разом із супровідним листом план був спрямований наркомові НКДБ СРСР В. Меркулову. У листі вказувалося, що головна мета викладених у плані заходів – «відрив греко-католицької уніатської церкви від Ватикану, її ліквідація і возз'єднання з православною церквою», а для забезпечення його виконання передбачалися «арешти уніатського духовенства, причетного до активної діяльності ОУН-УПА, агентури противника чи скомпрометованого антирадянською діяльністю в період німецької окупації»³⁷.

Тому стає зрозумілим наказ Й. Сталіна голові РСРПЦ Г. Карпову у лютому 1945 року розробити детальний план із ліквідації УГКЦ. Уже 1 березня 1945 р., відповідно до пропозицій плану НКДБ УРСР Г. Карпов зобов'язав обласних уповноважених РСРПЦ у західних областях України до 1 травня провести інвентаризацію усіх церков і монастирів, перереєстрацію релігійних громад і священників. Для забезпечення виконання цього доручення уповноважені на місцях повинні були тісно співпрацювати з місцевими відділами НКДБ, здійснюючи збір компрометуючих матеріалів на багатьох священників³⁸.

15 березня 1945 р. Г. Карпов направив Сталіну, Молотову і Берії розроблену ним детальну (на десяти сторінках машинопису) інструкцію з конкретним планом ліквідації УГКЦ, відому ще як «Інструкція №58». Ознайомившись із документом, Сталін 17 березня наклав резолюцію «згідний»³⁹. Аналіз змісту цього документа дозволяє зробити висновок про врахування у ньому практично усіх пунктів плану з ліквідації УГКЦ, розробленого НКДБ УРСР і відправленого на погодження наркомові В. Меркулову в лютому 1945 року. Таким чином, можна констатувати повну співпрацю репресивних органів та органів, покликаних здійснювати державну політику в релігійній сфері, спрямовану на нищення УГКЦ. У вступі документу він зазначав: «Згідно з Вашими вказівками від 2 березня 1945 р., Рада у справах Російської православної церкви при РНК

СРСР здійснила попереднє вивчення питання про взаємовідношення між католицизмом та православ'ям, про зовнішні зв'язки Ватикану і Російської Православної Церкви в минулому і подає при цьому на Ваш розгляд короткі матеріали з тих питань та свої міркування».

Далі у документі, який складався з п'яти розділів, відзначалося, що «Російська православна церква в минулому не докладала достатніх зусиль для боротьби з католицизмом, а в даний час може і повинна відіграти значну роль у боротьбі проти Римо-католицької церкви (і проти уніатства), що стала на шлях захисту фашизму і яка прагне зміцнити свій вплив у повоєнному світі»⁴⁰. Далі йшов детальний виклад пунктів із ліквідації УГКЦ та обмеження впливу Ватикану й Римо-католицької церкви. Реалізувати цей план мали спільно РСРК і РСРПЦ, їхні уповноважені в УРСР і західних областях із допомогою місцевих органів влади, силових структур та окремих ієрархів РПЦ. Тут варто погодитися з думкою багатьох відомих істориків і дослідників церкви, що саме цей документ можна вважати початком широкомасштабної кампанії радянської влади за ліквідацію УГКЦ.

Отже, намагання митрополита А. Шептицького нормалізувати стосунки із комуністичною владою задля збереження церкви стримували радикальні дії радянської влади, але після його смерті ситуація кардинально змінилася. Спроби комуністичного режиму використати вплив УГКЦ для нейтралізації національно-визвольної боротьби на західно-українських землях успіху не досягли. Тому карально-репресивні органи, що проводили значну агентурно-оперативну роботу з виявлення фактів та зв'язків представників церкви з німецьким окупаційним режимом та формуваннями ОУН і УПА, почали активну діяльність з підготовки плану ліквідації церкви. За ініціативою Й. Сталіна до розробки й реалізації плану було залучено державні органи – Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів, та все ж головну роль на цьому етапі відіграли структури НКДБ і НКВС, які безпосередньо й широкомасштабну антиунійну політику щодо Української греко-католицької церкви.

²¹ Andrukhiv I.O. Relihiyne zhyttya na Prykarpatti: 1944-1990 rr. Istoryko-pravovyy analiz / I.O. Andrukhiv. – Ivano-Frankivsk, 2004. – S. 125.

²² Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F.201.– Op. 1r.: spr.122. Pastyrskе poslannya

Mytropolita Yosyfa Slipoha «Dukhovenstvu i virnym myru Hospodi i blahoslovennya» vid 23 lystopada 1944 r. – Ark.3 – 5.

²³ Likvidatsiya UHKTs (1939-1946): dokumenty radnyanskykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky – K.: PP Serhiychuk M.I., 2006. – T.1. – S. 250.

²⁴ Kulturne zhyttya v Ukraini. Zakhidni zemli. – Lviv, 1996. – T.2.: 1953 – 1966. – S. 759.

²⁵ Tam samo. – S. 762.

²⁶ Tam samo. – S. 765.

²⁷ Botsyurkiv B. Ukrayinska Hreko-Katolytska Tserkva i Radyanska derzhava (1939 – 1950) / B. Botsyurkiv. – Lviv: Vyd-vo UKU, 2005. – S. 79.

²⁸ Tam samo. – S. 83.

²⁹ Likvidatsiya UHKTs (1939-1946): dokumenty radnyanskykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky – K.: PP Serhiychuk M.I., 2006. – T.1. – S. 278-285.

³⁰ Tam samo. – S. 292.

³¹ Bilas I., Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953 Suspilno-politychnyy ta polityko-pravovyy analiz / I.Bilas. – K.: Lybid, 1994. – Kn.1. – S. 310.

³² Likvidatsiya UHKTs (1939-1946): dokumenty radnyanskykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky – K.: PP Serhiychuk M.I., 2006. – T.1. – S. 312-313.

³³ Bilas I.H. Represyvno-karalna systema v Ukraini. 1917 – 1953: Suspl'no-politychnyy ta istoryko-pravovyy analiz. Kn.2: Dokumenty i materialy / I.H.Bilas. – K.: Lybid – Viysko Ukrainy, 1994. – S. 118-120.

³⁴ Andrukhiv I.O. Relihiyne zhyttya na Prykarpatti: 1944 – 1990 rr. Istoryko-pravovyy analiz / I.O.Andrukhiv. – Ivano-Frankivsk, 2004. – S. 128.

³⁵ Bilas I. Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953 Suspilno-politychnyy ta polityko-pravovyy analiz / I. Bilas. – K.: Lybid, 1994. Kn.1. – S. 98.

³⁶ Likvidatsiya UHKTs (1939-1946): dokumenty radnyanskykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky – K.: PP Serhiychuk M.I., 2006. – T.1. – S. 355.

³⁷ Tam samo. – S. 358-359.

³⁸ Kontsur N. Stanovyshche Ukrayinskoyi hreko-katolytskoyi tserkvy pislya vidnovlennya radnyanskoyi vlady v zakhidniy Ukraini / Nataliya Kontsur // Mandrivets: Vseukrayinsky naukovyy zhurnal. – Ternopil, 2006. – # 6. – S. 14-17.

³⁹ Bilas I., Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953 Suspilno-politychnyy ta polityko-pravovyy analiz / I.Bilas. – K.: Lybid, 1994. Kn.1. – S. 310-316.

⁴⁰ Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy. – F. 4648. – Op. 1. – Spr. 20. – Ark. 97.

УДК 94(477. 8): 323.12/13

© Богдан Паска

(Івано-Франківськ)

ОСНОВНІ ВІХИ ДИСИДЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ У 1964-1965 РОКАХ

У статті простежуються основні віхи участі українського дисидента Валентина Мороза в національно-визвольному русі протягом 1964-1965 рр. на території Івано-Франківщини. Автор акцентує

увагу на ролі В. Мороза у створенні осередку українського руху опору проти радянського режиму в Івано-Франківську, трансформації світогляду дисидента в даний період. Висвітлюються зв'язки В. Мороза з іншими відомими представниками дисидентського руху.

Ключові слова: Валентин Мороз, Петро Арсенич, самвидав, український дисидентський рух, Гуцульщина.

Б. Паска

(Івано-Франківськ)

ДИССИДЕНТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА НА ИВАНО-ФРАНКОВЩИНЕ В 1964-1965 ГОДАХ

В статье прослеживаются основные вехи участия украинского диссидента Валентина Мороза в национально-освободительном движении на протяжении 1964-1965 гг. на территории Ивано-Франковской области. Автор акцентирует внимание на роли В. Мороза в создании ячейки украинского движения сопротивления против советского режима в Ивано-Франковске, трансформации мировоззрения диссидента в данный период. Освещаются связи В. Мороза с другими известными представителями диссидентского движения.

Ключевые слова: Валентин Мороз, Петр Арсенич, самиздат, украинское диссидентское движение, Гуцульщина.

B. Paska

(Ivano-Frankivsk)

VALENTYN MOROZ'S DISSIDENT ACTIVITIES IN IVANO-FRANKIVSK REGION THROUGHOUT 1964-1965

The late 50's – early 60's of the 20th century were marked by intensification of Ukrainian national movement. Condemnation of 'personality cult' of Stalin at the Twentieth C.P.S.U. Congress and Khrushchov 'thaw' created favorable conditions for the deployment of the movement of the sixties. A new generation of intellectuals, this sought to democratization and to ensure strong national rights to the Ukrainian people. In Western Ukraine Ivano-Frankivsk was one of the most powerful centres of the national liberation movement. The main organizer, ideologist and leader of a local dissident group was historian and teacher, one of the most active and radical members of the Ukrainian resistance movement against the Soviet regime Valentyn Yakovych Moroz.

In September 1964 V. Moroz became a teacher at Ivano-Frankivsk Pedagogical Institute. In Ivano-Frankivsk V. Moroz launched activities on the Ukrainian resistance movement. He quickly formed a group of teachers patriots who became engaged in distribution of published by themselves and other banned literature,

spreading the ideas of Ukrainian nationalism, studying Ukrainian folk culture, popularization of Ukrainian language and literature.

In the first half of 1965 P. Arsenych, I. Kostyniuk, A. Zagoruiko, Ya. Melnychuk, M. Figol, V. Melnyk and I. Kozovyk belonged to Moroz's circle in Ivano-Frankivsk. Members of the group often met at Arsenych's apartment, discussed ways to counter Russification and protect the Ukrainian language and culture, violated the relevant national and socio-political issues, sang songs of Ukrainian insurgents, organized Shevchenko evenings. Teachers also conducted visits to towns and villages in Ivano-Frankivsk region, where the campaign was carried out to promote Ukrainian national idea.

V. Moroz set up channels in Ivano-Frankivsk to get banned literature from Lviv and Kyiv. Due to V. Moroz Lviv dissident environment was the main source of self printed materials for Ivano-Frankivsk academic circle. Dissident actively involved in the proliferation of banned literature among members of the Ivano-Frankivsk academic circle. According to P. Arsenych, Ivano-Frankivsk circle established channels to pass self published literature to Kyiv, Poltava and Sumy.

V. Moroz and members of his circle performed nationally and educational activities for students of History and Philology Department. V. Moroz was a model to follow for students of Ivano-Frankivsk Pedagogical Institute, the moral authority to the youth of Transcarpathia.

In Ivano-Frankivsk period of its activity V. Moroz showed considerable interest in popular culture, customs and folklore of Ukrainian Hutsuls. The historian desired to explore and promote Hutsul culture, preservation and protection of which he considered one of the forms of the struggle for the liberation of Ukraine.

Having moved to Ivano-Frankivsk V. Moroz's views radicalized considerably; he eventually formed a complete theoretical program of his activity. Dissident called to struggle for the overthrow of Soviet power in Ukraine and obtaining independence. In conversations with the like-minded V. Moroz discussed specific steps to prevent the policy of Russification of Ukrainian people, which was carried out by the Soviet regime.

V. Moroz's activity on the organization of Ivano-Frankivsk center of Ukrainian anti-Soviet resistance movement provoked tough reaction on the part of the KGB. During the 'first mowing' of Ukrainian dissidents detentions in Sept. 1, 1965 V. Moroz was arrested, and in January 1966 was sentenced to four years in prison. These events resulted in the demise of the Ukrainian branch of the resistance movement in Ivano-Frankivsk.

To conclude, the visit of V. Moroz to Ivano-Frankivsk in September 1964 activated Ukrainian national liberation movement in the city and region.

Keywords: Valentyn Moroz, Petro Arsenych, Samizdat, Ukrainian dissident movement, Hutsulshchyna.

Кінець 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст. ознаменувалися активізацією українського національного руху. Засудження «культу особи» Сталіна на ХХ з'їзді КПРС та хрущовська «відлига» створили сприятливі умови для розгортання руху шістдесятників. З'явилося нове покоління інтелігенції, яке прагнуло демократизації суспільства та дієвого забезпечення національних прав українського народу. У Західній Україні одним із найпотужніших осередків національно-визвольного руху був Івано-Франківськ. Основним організатором, ідеологом та лідером однієї із місцевих дисидентських груп був історик-викладач, один із найбільш активних та радикальних представників українського руху опору проти радянського режиму Валентин Якович Мороз.

Уродженець Волині Валентин Мороз ще під час свого навчання у Львівському університеті отримав репутацію «націоналіста»¹. Впродовж кількох місяців у 1964 р. він працював викладачем Луцького педагогічного інституту. За цей час В. Мороз зумів згуртувати навколо себе національно свідомих представників інтелігенції та студентства – викладача Д. Іващенко, поета К. Шишка, студенток А. Панас, О. Ковальчук, М. Мельничук, М. Герасимович – які увійшли до луцького шістдесятницького гуртка².

У вересні 1964 р. В. Мороз став викладачем Івано-Франківського педагогічного інституту. Він переїхав із сім'єю на постійне проживання до Івано-Франківська та поселився у студентському гуртожитку. Протягом року В. Мороз читав лекції з курсу «Історія новітнього часу» на стаціонарному та заочному відділеннях історико-філологічного факультету³.

В Івано-Франківську В. Мороз розгорнув активну діяльність щодо організації осередку українського руху опору. Йому вдалося досить швидко сформувавши гурток викладачів-патріотів, які стали займатися розповсюдженням самвидаву та іншої забороненої літератури, поширенням ідей українського націоналізму, вивченням української народної культури, популяризацією української мови та літератури. Вже у вересні 1964 р. В. Мороз завів знайомства із молодими викладачами-істориками Петром Арсеничем, Андрієм Загоруйком та Ярославом Мельничуком, які під його впливом стали активними учасниками руху опору. Як пригадує П. Арсенич, «... хоча В. Мороз на кафедрі був наймолодшим, він

скоро став лідером». З ініціативи В. Мороза члени патріотичного гуртка вступали в активні дискусії із викладачами старшого покоління, прихильниками радянської історичної парадигми В. Духнічем, Ю. Патлажаном, І. Васютою⁴.

Досить значний вплив на В. Мороза та його антирадянську діяльність мав прикарпатський краєзнавець П. Арсенич. Сам В. Мороз пізніше згадував: «Як з найближчим товаришем ділився з ним [Арсеничем] думками і давав читати все, що у мене було»⁵. На початку 1965 р. Арсенич познайомив В. Мороза із викладачем німецької мови Івано-Франківського філіалу Львівської політехніки Іваном Костинюком та викладачем Івано-Франківського педінституту, художником Михайлом Фіголем, які також стали активними учасниками Івано-Франківського осередку руху опору⁶. В. Мороз часто одержував від П. Арсенича заборонену літературу, видану в дорадянські часи, – літературні твори Т. Шевченка, Б. Лепкого, А. Чайковського, історичні праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Аркаса, І. Крип'якевича, календарі товариства «Просвіта», газети «Діло», «Неділя», «Літопис Червоної Калини». Завдяки П. Арсеничу В. Мороз познайомився із українським політичним діячем періоду ЗУНР Дмитром Дем'янчуком, який у 1919 р. був редактором газети «Республіканець», а також керівником робітничо-селянського союзу у міжвоєнний період. Між Морозом та Дем'янчуком відбувалися дискусії щодо ролі ЗУНР в історії України⁷.

Протягом зими-літа 1965 р. до гуртка В. Мороза в Івано-Франківську входили П. Арсенич, І. Костинюк, А. Загоруйко, Я. Мельничук, М. Фіголь, викладач історії Івано-Франківського педінституту Василь Мельник та викладач латинської мови в Івано-Франківському медичному інституті Іван Козовик⁸. Члени гуртка досить часто збиралися на квартирі в Арсенича, обговорювали шляхи протидії русифікації та захисту української мови і культури, порушували актуальні національні та суспільно-політичні проблеми, співали пісні українських повстанців, організовували Шевченківські вечори. Також викладачі виїжджали у міста і села Івано-Франківщини, де проводили агітацію з метою поширення української національної ідеї⁹.

В. Мороз здійснював кроки щодо налагодження каналів передачі забороненої літератури до Івано-Франківська із Львова та Києва.

Наприкінці 1964 р. історик близько познайомився із братами Богданом та Михайлом Горинями, лідерами львівського центру українського руху опору¹⁰. Завдяки В. Морозу львівське дисидентське середовище стало основним джерелом самвидавчих матеріалів для івано-франківського викладацького гуртка. Історик прагнув особисто познайомитися із лідерами київського центру національно-визвольного руху – Іваном Дзюбою та Іваном Світличним. Під час поїздки до Києва у травні 1965 р. В. Мороз мав зустрічі із помітними діячами українського руху літературними критиками Євгеном Сверстюком та Романом Корогодським, художницею Аллою Горською, сестрою І. Світличного Надією¹¹. Історик передав для Світличного від івано-франківського художника М. Фіголя декілька журналів «Українське юнацтво», який виходив у Львові в міжвоєнний період, а також книгу голови уряду УНР Ісаака Мазепи «Похід 1920 року»¹².

Дисидент В. Мороз активно займався поширенням самвидаву серед членів івано-франківського викладацького гуртка. Протягом березня-травня 1965 р. він передав статтю «З приводу процесу над Погружальським» П. Арсеничу та І. Костенюку. Її авторами були І. Світличний, Є. Сверстюк та В. Чорновіл, які описали пожежу в Київській публічній науковій бібліотеці Академії наук СРСР 24 травня 1964 р. як цілеспрямовану антиукраїнську акцію; на думку дослідника О. Обертаса, за літературними і публіцистичними якостями цей памфлет був найкращим твором українського самвидаву середини 1960-х рр.¹³ У травні 1965 р. В. Мороз ознайомив із фотокопіями книг «Вивід прав України» та «Братське послання сербському товариству «Зоря» П. Арсенича¹⁴. Того ж місяця ці фотокопії Мороз передав І. Костенюку, який після ознайомлення у серпні 1965 р. передав їх Богдану Гулі, шкільному вчителю в с. Балинці Снятинського району¹⁵. Також у 1965 р. В. Мороз здійснив передачу П. Арсеничу та І. Костенюку статті за підписом робітника-будівельника М. В. Лисенка «За ленінський облік і на ниві культурній!», віршів Сосюри «Два Володьки» та уривок з поеми «Мазепа», віршів І. Драча, М. Вінграновського та тексту виступу І. Дзюби у Спілці письменників України до 30-річчя від дня народження В. Симоненка 16 січня 1965 р.¹⁶. За свідченнями П. Арсенича, івано-франківський гурток налагодив канали передачі самвидаву до Києва, Полтави та Сум¹⁷.

Валентин Мороз намагався залучити до діяльності івано-франківського гуртка також викладачів М. Донченка і В. Полека, проте вони не підтримали діяльність В. Мороза¹⁸. У червні 1965 р. дисидент передав М. Донченку текст виступу І. Дзюби у Спілці письменників України до 30-річчя від дня народження В. Симоненка, а також неопубліковані вірші В. Симоненка та В. Сосюри, намагався переконати його у необхідності поширення української національної ідеї. Але Донченко вступив у дискусію з Морозом, заперечуючи його погляди з прокомуністичної точки зору, та через кілька днів повернув йому самвидавчі матеріали¹⁹.

У розмовах із Донченком В. Мороз негативно оцінював кандидатську дисертацію майбутнього головного ідеолога ЦК КПУ та одного із організаторів «великого погрому» дисидентського руху 70-х років ХХ ст. Валентина Маланчука, яка мала назву «Боротьба робітничої молоді Західної України під керівництвом комуністів за возз'єднання із Радянською Україною (1929-1939)». В. Мороз вказував на значні переколювання та підтасовку фактів, відсутність об'єктивності в роботі Маланчука²⁰.

Основними джерелами забороненої літератури дорадянського періоду для В. Мороза в Івано-Франківську були приватні бібліотеки вдови лікаря Теофіла Грушкевича Меланії та колишнього викладача медичного університету Антона Ульванського. Із цих книгосховищ В. Мороз брав літературу для ознайомлення та нелегального поширення в івано-франківському та луцькому осередках руху опору. У бібліотеці Грушкевичів історик вперше побував під час візиту М. Гориня до Івано-Франківська на початку січня 1965 р.²¹ Із цього книгосховища Мороз у різний час брав книги В. Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля», Д. Донцова «Поетка українського Рісорджименто» (про Лесю Українку), журнал міжвоєнного періоду «Літопис Червоної Калини» тощо²². Із А. Ульванським історик познайомився взимку 1965 р. завдяки викладачу І. Костенюку. В подальшому В. Мороз здійснив кілька візитів на квартиру до Ульванського, розмовляв із ним на антирадянські теми та про український національно-визвольний рух²³. Історик брав із бібліотеки Ульванського книги Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле» (яку згодом передав для ознайомлення І. Костенюку), В. Липинсько-

го «Листи до братів-хліборобів», В. Кубійовича «Географія України»²⁴. Особливо значний вплив на формування політичних поглядів та світогляду В. Мороза справило знайомство із творами Д. Донцова²⁵.

В. Мороз та члени його гуртка проводили національно-просвітницьку діяльність серед студентів історико-філологічного факультету. Через П. Арсенича відбувалась передача самвидаву та іншої забороненої літератури студентам Михайлу Паньківу, Михайлу Максим'юку, Петру Рогожинському²⁶. За спогадами М. Паньківа, В. Мороз був прикладом для наслідування серед студентів Івано-Франківського педінституту, моральним авторитетом для прикарпатської молоді²⁷. Велике зацікавлення викликали його лекції, у яких історик заперечував деякі норми офіційної радянської історіографії, трактував історичні процеси по-своєму²⁸. За свідченнями Я. Мельничука, В. Мороз у своїх лекціях акцентував особливу увагу на висвітленні національного питання²⁹.

У період викладання В. Мороза в Івано-Франківську історик виявив зацікавлення видатними українцями-емігрантами. Зокрема, він захоплювався віршами відомого українського поета Остапа Лапського, який проживав у Польщі. Рецензія В. Мороза на творчість Лапського була надрукована у польській україномовній газеті «Наше слово»³⁰. Також історик цікавився роботами скульптора-кубіста українського походження Олександра Архипенка, який проживав у США, та висловлював бажання популяризувати його творчість в Україні³¹.

В івано-франківський період своєї діяльності В. Мороз проявив значний інтерес до народної культури, звичаїв та фольклору українців-гуцулів. Цьому сприяло близьке знайомство із П. Арсеничем, який був уродженцем Гуцульщини (Косівський район) та першокласним знавцем традицій рідного краю. Арсенич запросив подружжя Морозів у своє село Нижній Березів, де Валентин і Раїса мали змогу спостерігати гуцульське весілля, його звичаї і традиції³². В подальшому територія сучасних Косівського та Верховинського районів стали ареалом активної культурно-просвітницької та дослідницької діяльності В. Мороза. Історик виявив бажання досліджувати та популяризувати гуцульську культуру, збереження та захист якої вважав однією із форм бо-

ротьби за визволення України. Зацікавлення В. Мороза Гуцульщиною згодом проявилось під час написання ним у 1970 р. публіцистичного есею «Хроніка опору»³³, який поряд з іншими есеями дисидента вважається класикою українського самвидаву.

Під час керівництва практикою студентів у школах на території Гуцульщини у листопаді 1964 р. В. Мороз познайомився із вчителем фізкультури в селі Білоберізка (тепер – Верховинський район) Василем Івасюком. Останній був знавцем гуцульської музики, знав коломийки, вмів грати на народних музичних інструментах – козі та дримбі. Під час приїзду В. Івасюка до Івано-Франківська у червні 1965 р. В. Мороз познайомив його із членами івано-франківського гуртка. Відбулося кілька зустрічей за участю Івасюка на квартирах в Мороза, Арсенича, Загоруйка, Фіголя³⁴. Приїзд музиканта сприяв консолідації учасників патріотичного гуртка. А 28 серпня 1965 р., за кілька днів до арешту, В. Мороз із сім'єю їздив до В. Івасюка в с. Білоберізку, щоб побачити гуцульські обряди та звичаї під час відзначення Успіння Пресвятої Богородиці³⁵.

Під час мандрівки В. Мороза та П. Арсенича до карпатського міста Яремча у березні 1965 р. студент заочного відділення Івано-Франківського педагогічного інституту П. Рогожинський передав викладачам зошит із піснями українських повстанців періоду боротьби ОУН і УПА³⁶.

У травні 1965 р. В. Мороз під час поїздки з Косова до с. Білоберізка, де керував практикою студентів, познайомився із молодою письменницею Марією Влад (Ганцяк). У ході бесіди історик розпитував співрозмовницю про гуцульське мистецтво, культуру, літературу; вказував на тиск з боку радянського режиму на самотність гуцулів, зокрема говорив про закриття гуцульських шкіл, звертав увагу на те, що Галичина у 1944 р. була не «визволена», а окупована радянськими військами³⁷. У кінці травня В. Мороз у період свого відрадження до Косова мав ще одну зустріч із М. Влад та передав їй для ознайомлення самвидавську статтю «З приводу процесу над Погружальським», текст виступу І. Дзюби у Спільці письменників України до 30-річчя від дня народження В. Симоненка, заборонені вірші В. Сосюри³⁸. 26 червня 1965 р. В. Мороз під час візиту до Косова записував на ма-

гнітну стрічку гуцульські пісні та музику. Марія Влад познайомила історика із Наталією Семанюк, дружиною покійного прикарпатського письменника Марка Черемшини (Івана Семанюка) та завідувачем літературно-меморіального музею свого чоловіка у м. Снятині³⁹.

Після переїзду В. Мороза до Івано-Франківська його погляди значно радикалізувалися; він остаточно сформував повноцінну теоретичну програму своєї діяльності. Історик вважав політику радянської влади такою, що обмежує національні та культурні права українського народу, а сам режим – зняряддям русифікації українців. Тому дисидент закликав до боротьби за повалення радянської влади в Україні та здобуття незалежності, що стало основною метою і змістом його діяльності. Необхідність відокремлення України від СРСР він пов'язував із процесами успішної антиколоніальної боротьби народів Африки і Азії у 50-60-х рр. ХХ ст. та загальним піднесенням революційних настроїв у світі. Історик розраховував на активну підтримку українського національно-визвольного руху, у тому числі й воєнну, з боку західних держав, у першу чергу США. У майбутній самостійній Україні мала бути встановлена багатопартійна система. Щодо економічної сфери, то, на думку Мороза, велика промисловість мала б бути націоналізована, а дрібна промисловість, торгівля і сільське господарство повинні були б існувати на засадах вільного ринку і приватної власності. Ідеалом економічного устрою майбутньої України історик вважав Об'єднану Арабську Республіку Г. А. Насера або Алжир, а політичного – Велику Британію. Національне питання мало б бути вирішене шляхом депортації за межі країни національностей, «які можуть загрожувати самостійній Україні», тобто росіян і євреїв. В. Мороз допускав використання силових методів та терору для встановлення і підтримання майбутньої української влади за принципом «мета виправдовує засоби». Також історик позитивно оцінював боротьбу ОУН і УПА за незалежність України, бажаючи встановити спадкоємність українських національно-визвольних змагань. Щодо безпосередньої практичної діяльності, в першу чергу, на думку В. Мороза, потрібно було добиватися збільшення кількості однодумців, поширювати ідеї українського націоналізму серед молоді й активно розповсюджувати самвидавчу та іншу заборонену літературу⁴⁰.

У бесідах із однодумцями В. Мороз обговорював конкретні заходи протидії політиці русифікації українського народу, яка здійснювалася радянським режимом. Зокрема, він висловлювався за те, щоб у державних установах справи велися українською мовою⁴¹. Історик заперечував теорію двомовності українського народу та був переконаний, що всі жителі України повинні розмовляти тільки українською мовою. Мороз негативно оцінював тих українців, які посиляли своїх дітей вчитися у російські школи, називаючи їх «малоросами і хохлами». Крім того, В. Мороз переймався долею українців, які проживали за межами УРСР. На думку дисидента, українські школи потрібно було відкрити на території інших радянських республік, зокрема у РРФСР, у місцях компактного проживання українців, а також на цілині⁴² [в Казахстані].

В. Мороз не обмежувався теоретичною розробкою заходів щодо протидії русифікації українського народу. Восени 1964 р. у пресі появилось звернення читачів бібліотеки м. Краснодар на Кубані до громадськості із проханням допомогти створити при бібліотеці відділення української книги. В. Мороз закликав своїх однодумців у Івано-Франківську підтримати цю акцію та сам відправив у Краснодар кубанським українцям колекцію книг класиків української літератури⁴³.

Антирадянська діяльність В. Мороза з кожним місяцем перебування в Івано-Франківську ставала все більш активною і радикальною. За свідченнями П. Арсенича, восени 1964 р. новоприбулий історик цікавився тільки гуцульськими звичаями та фольклором, натомість розповідаючи про народну культуру жителів Волині. Протягом січня-березня 1965 р. Мороз все частіше став порушувати питання про боротьбу за чистоту української мови, русифікацію України як наслідок підтримки російського великодержавного шовінізму, творчість молодих поетів-шістдесятників. Згодом Мороз став поширювати неопубліковані вірші Драча, Вінграновського, Симоненка. А вже у квітні-червні 1965 р. дисидент перейшов до розповсюдження серед свого оточення самвидавських статей, а також фотокопій книги «Вивід прав України»⁴⁴.

В. Мороз прагнув до консолідації діяльності учасників івано-франківського та луцького осередків українського національного руху та їх зближення. Яскравим прикладом цього був приїзд луцьких студенток А. Панас та Л.

Ковальчук у кінці липня 1965 р. до Івано-Франківська на запрошення В. Мороза. Історик організував літературний вечір у себе на квартирі, на якому читали вірші як гості з Луцька, так і івано-франківський викладач А. Загоруйко⁴⁵. Невдовзі В. Мороз, А. Панас та О. Ковальчук поїхали до Косова, де зустрілись із Марією Влад та її чоловіком Дмитром Ганцяком. Дисидент передав подружжю фотокопії книг «Вивід прав України» та «Братське послання сербському товариству «Зоря»⁴⁶. Завдяки В. Морозу та М. Влад луцькі студентки познайомилися із Н. Семанюк. На квартирі в останньої відбулась розмова про творчість Марка Черемшини, а В. Мороз передав дружині письменника статтю «З приводу процесу над Погружальським»⁴⁷. Потім В. Мороз разом із А. Панас, О. Ковальчук, М. Влад та вчителем В. Івасюком здійснив семиденну подорож карпатськими селами, активно займаючись дослідженням гуцульських звичаїв і традицій. Як писала у своїх спогадах про ці події О. Ковальчук, «...Мороз заповзвся підняти нам віру в майбутнє української ідеї, знайомив з художниками, письменниками, влаштував бесіди із селянами-гуцулами на дорогах наших мандрівок і все підкреслював незалежність мислення цих людей, самобутність їхньої культури, менталітету та кепкував із авторів горезвісної теорії злиття націй при соціалізмі»⁴⁸. Перед від'їздом студенток до Луцька В. Мороз передав Д. Іващенку книгу В. Різниченка «Пилип Орлик» (видана у Києві в 1918 р.) про діяльність гетьмана – автора першої української Конституції, та «Книгу буття українського народу» М. Костомарова⁴⁹.

Активна діяльність В. Мороза щодо організації луцького та івано-франківського осередків українського антирадянського руху опору викликала занепокоєння з боку органів КДБ. Протягом 1964-1965 рр. спецслужбами було організовано прослуховування квартири В. Мороза в Івано-Франківську, а також особисте стеження за ним⁵⁰. У серпні 1965 р. працівники міліції не дали змоги В. Морозу взяти участь у відкритті пам'ятника Т. Шевченку в с. Шешори на Косівщині та масштабному мітингу з цього приводу⁵¹. Історик знав про увагу до його антирадянської діяльності зі сторони КДБ, обговорював тактику поведінки під час можливого арешту з Є. Сверстюком, Б. Горинем, А. Панас, О. Ковальчук,

М. Влад⁵². За свідченнями сучасників, В. Мороз не сприймав серйозно загрозу можливої розправи з боку режиму, сподіваючись на імовірний тиск міжнародної спільноти на СРСР⁵³. Проте у кінці серпня – на початку вересня 1965 р. працівники КДБ провели першу масштабну хвилю арештів серед представників української інтелігенції, які були активними учасниками національно-визвольного руху. Арешт В. Мороза 1 вересня 1965 р. поклав кінець першому періоду його дисидентської діяльності та мав своїм наслідком припинення існування українського осередку руху опору в Івано-Франківську.

Отже, приїзд В. Мороза у вересні 1964 р. до Івано-Франківська спричинився до активізації в місті та області українського національно-визвольного руху. Протягом короткого проміжку часу історик вдалося створити потужний осередок українського руху опору в Івано-Франківську у формі гуртка викладачів-патріотів. Під час перебування на Прикарпатті в результаті спілкування В. Мороза із галицькою інтелігенцією та його активним зацікавленням гуцульською культурою погляди дисидента значно радикалізуються, а антирадянська діяльність набуває значних масштабів. Мороз формулює цілісну систему поглядів та програму діяльності, основною метою якої було досягнення самостійності України, а змістом – поширення української національної ідеї серед інтелігенції, молодого покоління та широких народних мас, боротьба проти русифікації українського народу. Основними формами боротьби Валентина Мороза проти радянського режиму були проведення просвітницьких бесід, популяризація творчості українських поетів-шістдесятників, гуцульської народної культури, поширення матеріалів самвидаву та іншої забороненої літератури. Дисиденту вдалося налагодити канали передачі самвидавчих матеріалів із Львова до Івано-Франківська, пов'язати діяльність івано-франківського гуртка із київським, львівським та луцьким центрами дисидентського руху. Однак дисидентський рух того періоду був ще розрізненим і не мав досвіду протидії спецслужбам радянської держави. Тому КДБ СРСР вдалося порівняно швидко нейтралізувати івано-франківський осередок дисидентства, який проводив свою діяльність під керівництвом історика, викладача Валентина Мороза.

¹ Moroz R. Protvy vitru. Spohady druzhyny ukrayinskoho polityvyaznya / R. Moroz. – Lviv: Svichado, 2005. – С. 50.

² Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 231.

³ Intervyu B. Pasky z M. Pankivym, m. Ivano-Frankivsk. 28.05.2015 r.

⁴ Arsenych P. Neznamny lider rukhu oporu / P. Arsenych // Universytet. – 2011. – # 29. – С. 6.

⁵ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 42.

⁶ Tam samo. – Ark. 42, 66.

⁷ Arsenych P. Neznamny lider rukhu oporu / P. Arsenych // Universytet. – 2011. – # 29. – С. 6-7; Burnashov H. Merydianamy doli: («dysydentskyi») tyahar Valentyna Moroza) / H. Burnashov // Zakhidnyy kuryer. – 1991. – # 83, 86, 88.

⁸ Arsenych P. Neznamny lider rukhu oporu / P. Arsenych // Universytet. – 2011. – # 29. – С. 6.

⁹ Arsenych P. Neznamny borets / P. Arsenych // Halytska Prosvita. – 2011. – # 16.

¹⁰ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 52-53.

¹¹ Tam samo. – Ark. 90-102.

¹² Tam samo. – Ark. 90-91.

¹³ Obertas O. Ukrayinskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv) / O. Ober-tas. – K.: Smoloskyp, 2010. – С. 104.

¹⁴ Tam samo. – Ark. 116, 124.

¹⁵ Arkhiv upravlinnya Sluzhby bezpeky v Ivano-Frankiv-skiy oblasti. – Spr. 57049-FP. – Т. 1, ark. 130.

¹⁶ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 115-124.

¹⁷ Burnashov H. Merydianamy doli: («dysydentskyi») tyahar Valentyna Moroza) / H. Burnashov // Zakhidnyy kuryer. – 1991. # 83, 86, 88.

¹⁸ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 81.

¹⁹ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 4, ark. 60-61.

²⁰ Tam samo. – Ark. 59.

²¹ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 167.

²² Moroz R. Protvy vitru. Spohady druzhyny ukrayinskoho polityvyaznya / R. Moroz. – Lviv: Svichado, 2005. – С. 53.

²³ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 128-129.

²⁴ Tam samo. – Ark. 138-139.

²⁵ Moroz R. Protvy vitru. Spohady druzhyny ukrayinskoho polityvyaznya / R. Moroz. – Lviv: Svichado, 2005. – С. 53.

²⁶ Arsenych P. Neznamny lider rukhu oporu / P. Arsenych // Universytet. – 2011. – # 29. – С. 6.

²⁷ Intervyu B. Pasky z M. Pankivym, m. Ivano-Frankivsk. 28.05.2015 r.

²⁸ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 31.

²⁹ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 4, ark. 70.

³⁰ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 31.

³¹ Tam samo. – Ark. 49.

³² Moroz R. Protvy vitru. Spohady druzhyny ukrayins'koho polityvyaznya / R. Moroz. – L'viv: Svichado, 2005. – С. 51.

³³ Moroz V. Eseyi, lysty y dokumenty / V. Moroz. – Myunkhen: Suchasnist, 1975. – С. 102-134.

³⁴ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 4, ark. 37-38.

³⁵ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 133-136.

³⁶ Tam samo. – Ark. 119.

³⁷ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 4, ark. 11-12.

³⁸ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 59.

³⁹ Tam samo. – Ark. 136-137.

⁴⁰ Tam samo. – Ark. 78-80.

⁴¹ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 4, ark. 22.

⁴² Tam samo. – Ark. 60.

⁴³ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 2, ark. 270-271.

⁴⁴ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 4, ark. 21-27.

⁴⁵ Burnashov H. Merydianamy doli: («dysydentskyi») tyahar Valentyna Moroza) / H. Burnashov // Zakhidnyy kuryer. – 1991. – # 83, 86, 88.

⁴⁶ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 4, ark. 6-7.

⁴⁷ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 137, 161.

⁴⁸ Kovalchuk O. Nas bulo semero / O. Kovalchuk // Reabi-litovani istoriyeyu. Volynska oblast. Knyha persha. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnya», 2010. – С. 522.

⁴⁹ HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 272-273.

⁵⁰ Kovalchuk O. Nas bulo semero / O. Kovalchuk // Reabilitovani istoriyeyu. Volynska oblast. Knyha persha. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnya», 2010. – С. 522-523; Moroz R. Protvy vitru. Spohady druzhyny ukrayinskoho polityvyaznya / R. Moroz. – Lviv: Svichado, 2005. – С. 50.

⁵¹ Hel I. Vyklyk systemi: ukrayinskyi vyzvolnyy rukh druhoi polovyny KhKh stolittya / Red. ta upor. I. Yezerska; Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. – Lviv: Chasopys, 2013. – С. 202.

⁵² HDA SBU. – F. 6, spr. 75128-FP. – Т. 1, ark. 97-98.

⁵³ Kovalchuk O. Nas bulo semero / O. Kovalchuk // Rea-bilitovani istoriyeyu. Volynska oblast. Knyha persha. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnya», 2010. – С. 522.

УДК 94(477):930:342.4 «1918/1920»

© Андрій Пижик
(Київ)

РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДУМКИ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР: СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті здійснено огляд та аналіз праць українських дослідників, присвячених вивченню розвитку вітчизняної конституційної думки в добу Директорії УНР. Визначено основні напрямки сучасних наукових досліджень, у яких висвітлюються конституційні проекти С. Барана, О. Ейхельмана, О. Копцюха, Т. Галіпа, комісії А. Ніковського.

Ключові слова: історіографія, конституція, конституційний процес, конституційний проект, Директорія УНР.

А. Пижик
(Київ)

РАЗВИТИЕ КОНСТИТУЦИОННОЙ МЫСЛИ ВО ВРЕМЕНА ДИРЕКТОРИИ УНР: СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье осуществлен обзор и анализ работ украинских ученых, посвященных изучению развития отечественной конституционной мысли во времена Директории УНР. Определены основные направления современных научных исследований, в которых освещаются конституционные проекты С. Барана, О. Ейхельмана, О. Копцюха, Т. Галіпа, комиссии А. Ніковського.

Ключевые слова: историография, конституция, конституционный процесс, конституционный проект, Директория УНР.

A. Pyzhyk
(Kyiv)

THE EVOLUTION OF THE CONSTITUTIONAL REVIEW TROUGHTOUT UPR DIRECTORY: THE CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

The solution to many problems of contemporary Ukraine can be found in the history of the Ukrainian constitutionalism. One of the most productive periods within evolution of Ukrainian constitutional opinion fell on the times of Ukrainian revolution.

Constitutional projects and constitutional acts that have emerged in 1917-1921, suggested a variety of state power's structure, preserved the system of checks and balances between different branches of government, regulated the interrelation between the central government and local authorities, outlined the rights and freedoms of citizens, guarantees of their rights by the state. The most long-termed period of Ukrainian revolution is connected with the activities of Directory of UPR, so it is expected the largest number of completed constitutional projects of various approaches to the state-building had appeared at the times of Directory of UPR's struggle for the Ukrainian state. Consideration of important theoretical experience of Directory of UPR's constitutional evolution permits to offer conceptual solutions to contemporary issues related to the reform of the Ukrainian Constitution.

At present, the legacy of Ukrainian constitutionalists of revolutionary period is thoroughly analyzed in works of historians, legists, political researchers. Directory of UPR's constitutional acts and projects became the point of interest to wide range of researchers. Many works that emerged at present period of Ukrainian historiography's evolution, deal with analysis of constitutional works throughout 1918-1921.

The purpose of this study is to present modern Ukrainian researchers' works about Directory of UPR's constitutional projects. Current researches describe characteristic features of constitutional projects of S. Baran, O. Koptsyukh, O. Eichelmann, T. Galip and A. Nikovskyi's Commission; analyze its contents and payment to Ukrainian constitutional opinion. Nevertheless, the independent and summarizing work about Directory of UPR's constitutional projects does not exist yet.

Many theses, monographs, brochures and articles have appeared since Directory of UPR's constitutional projects had been reinstated. Current summarizing researches among description of characteristic features of constitutional process pay attention to constitutional projects of 1919-1921 too.

Constitutional process at the times of Directory of UPR made an evolution from the labor-based principle of creation the authorities to democratic approaches to the formation of the state power. Directory of UPR's constitutional projects testified a high level of Ukrainian constitutional opinion's evolution, matched up with tendencies of European constitutionalism of that time and served a purpose of creating an independent Ukrainian state.

In conclusion, in late 20th – early 21st centuries Ukrainian historians, legists, political researchers have found and studied the unjustly forgotten legacy of Ukrainian constitutionalists. Researchers analyzed the circumstances of the occurrence of certain constitutional projects, revealed its meaning, identified achievements and shortcomings. Nevertheless, despite vast researches of various aspects of constitutional evolution in 1917-1921, the independent evaluation of UPR Directory's constitutional projects is an urgent issue of current Ukrainian historiography.

Keywords: *historiography, Constitution, constitutional process, constitutional project, Directory of UPR.*

Сучасні зміни до Конституції України, зумовлені необхідністю запровадження реальної децентралізації, викликали не тільки політичні дискусії, а й призвели до відкритого протистояння в суспільстві. За 24 роки після відновлення незалежності українці усвідомили значення Основного Закону для розвитку держави та суспільства. Сьогоднішнє загострення навколо питань конституційних змін ще раз підкреслило важливість норм, що закріплені в Конституції України.

Шляхи вирішення багатьох питань, які стоять перед сучасними реформаторами, можна знайти в історії українського конституціоналізму. Один із найбільш плідних періодів у розвитку вітчизняної конституційної думки випав на роки Української революції. Центральна Рада, гетьманат П.Скоропадського, ЗУНР, Директорія УНР дали різноманітні приклади державного будівництва в екстремальних умовах війни, перманентної економічної, політичної, соціальної кризи. Конституційні проекти та акти конституційного характеру, які з'явилися в 1917-1921 роках, пропонували різні варіанти побудови державної влади, закріплювали систему стримувань і противаг між окремими гілками влади, регулювали взаємовідносини між центральною владою та органами місцевого самоврядуван-

ня, визначали права і свободи громадян, гарантії дотримання їхніх прав з боку держави. Найдовший період Української революції 1917-1921 рр. пов'язаний із діяльністю Директорії УНР, тому закономірно, що в роки її активної боротьби за створення української держави з'явилася найбільша кількість завершених конституційних проектів, які моделювали різноманітні підходи до державотворення. Врахування значного теоретичного досвіду конституційного будівництва в добу Директорії УНР дозволить на концептуальному рівні запропонувати вирішення сучасних питань, пов'язаних із реформуванням української Конституції.

На сьогодні доробок вітчизняних конституціоналістів революційного періоду знайшов ґрунтовний аналіз у роботах істориків, правознавців, політологів. Конституційні акти та проекти, які з'явилися в період Директорії УНР, зацікавили широке коло дослідників. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії з'явилася значна кількість наукових праць, в яких різнобічно аналізуються конституційні напрацювання 1918-1921 років.

Оскільки конституційна практика та теорія в добу Директорії УНР надзвичайно строката, різні аспекти конституційного будівництва знайшли широке відображення в науковій літературі, охопити весь спектр сучасних напрацювань вітчизняних вчених у межах однієї статті не уявляється можливим. Метою даної роботи є аналіз праць сучасних українських науковців, які присвячені дослідженню конституційних проектів, що були підготовлені в роки боротьби Директорії УНР за збереження української держави. В наукових дослідженнях, які з'явилися після відновлення незалежності, знайшли відображення особливості появи конституційних проектів Степана Барана, Остапа Копцюха, Отто Ейхельмана, Теодота Галіпа, комісії Андрія Ніковського, аналізується їх зміст, характеризується внесок у розвиток вітчизняної конституційної думки.

У численних докторських та кандидатських дисертаціях істориків та юристів, присвячених вивченню державно-конституційної діяльності в роки Української революції та безпосередньо в добу Директорії УНР, дається загальна характеристика наукових досліджень попередників та аналізується історіографія з окремих аспектів розвитку конституціоналізму в означений період. В узагальнюючих дисертаціях, присвячених питанням

історіографії революційного періоду, наголошується на значному внеску сучасних вітчизняних фахівців у дослідження діяльності Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності, однак вивчення конституційних проектів 1919-1921 рр. в них висвітлюється лише побіжно¹. Окремого узагальнюючого дослідження, в якому б аналізувалися праці, присвячені вивченню конституційних проектів доби Директорії УНР, на сьогодні не існує.

За роки, що минули після повернення чи введення до наукового обігу конституційних проектів доби Директорії УНР, підготовлені дисертації, монографії, брошури, статті, в яких історики, правознавці, політологи висвітлювали різноманітні аспекти, пов'язані з появою та аналізом їх змісту. З'явилися й узагальнюючі праці, в яких автори, висвітлюючи особливості конституційного процесу в роки революції, приділяють значну увагу і конституційним проектам 1919-1921 років.

Ще до публікації конституційних проектів у новітніх виданнях науковці, спираючись на архівні матеріали, праці дослідників з української діаспори, почали вивчати розвиток вітчизняного конституціоналізму періоду Української революції. Так, у 1991 р. Д.Б. Яневський опублікував у серії «Історичні зошити» Інституту історії України Академії наук УРСР брошуру «Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр.»². Випускник історичного факультету Чернівецького університету торкнувся питань складу і роботи конституційної комісії А. Ніковського, а також згадав конституційні проекти, які ця комісія розглядала. Однак у цій фактично першій науковій роботі, присвяченій висвітленню революційного конституціоналізму, практично не аналізується зміст конституційних проектів. У подальших дослідженнях, узагальнюючій монографії та докторській дисертації Д.Б. Яневський продовжив вивчати діяльність комісії А. Ніковського і охарактеризував результати її роботи³. Обставини створення комісії під головуванням А. Ніковського і проект, який вона підготувала, коротко висвітлили А.Г. Слюсаренко та М.В. Томенко у наукових коментарях до публікації проектів у всіх виданнях збірника «Історія української Конституції»⁴.

У першій половині 1990-х рр. інтерес до конституційних проектів революційного періоду проявили політологи, правознавці,

дослідники історії держави і права. Так, політолог В.А. Потульницький у своїх працях стисло проаналізував «Проект Конституції (Основних державних законів) УНР» О. Ейхельмана⁵. О.Л. Копиленко та М.Л. Копиленко, починаючи з 1991 р., опублікували цілу низку статей, присвячених різним аспектам історії держави і права України в 1917-1920 рр.⁶. Наукові пошуки цих авторів були узагальнені в 1997 р. у навчальному посібнику «Держава і право України 1917-1920 рр.»⁷ У своїх роботах науковці проаналізували численні законодавчі акти, в тому числі й конституційні, проте лише поверхово розглянули окремі конституційні проекти, які так і не були реалізовані на практиці.

На початку 2000-х рр. з'явилися узагальнюючі праці, присвячені дослідженню проблем становлення та розвитку сучасного українського конституціоналізму. Так, Н.В. Стецюк у дисертації «Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.)» висвітлює розвиток конституційних ідей та поглядів в Україні в роки революції через зміст конституційного проекту О. Ейхельмана, «Проекту Конституції Української Народної Республіки» доктора права С.Барана, проекту закону «Основні права і обов'язки українських громадян» Т. Галіпа, конституційного проекту урядової комісії А. Ніковського⁸. І.Є. Словська, аналізуючи теоретичні питання сучасного конституціоналізму, також зверталася до практичного досвіду та конституційної теорії 1918-1921 рр.⁹

Окремі аспекти конституційного будівництва в роки Української революції висвітлюються в роботах, присвячених дослідженню створення та діяльності вищих органів державної влади в цей період. У працях науковців аналізуються особливості функціонування голови держави, парламенту, уряду, судових органів, взаємовідносини між органами влади, нормування законодавчого процесу¹⁰. У цих дослідженнях побіжно висвітлюється місце окремих державних інститутів у структурі влади, їх повноваження в конституційних проектах урядової комісії А. Ніковського та О. Ейхельмана.

У 2002 р. доктор філософських наук, професор, дійсний член Української академії політичних наук, член-кореспондент Академії правових наук України, суддя Конституційного Суду України О.М. Мироненко видав

ґрунтовну працю, присвячену українському революційному конституціоналізму.¹¹ В монографії науковець розкрив політико-ідеологічні засади революційного конституціоналізму, розглянув конституційні проекти та акти, які з'явилися в 1917-1921 рр. О.М. Мироненко в своєму дослідженні детально проаналізував зміст проекту «Основного державного закону УНР» комісії А. Ніковського та «Проекту Конституції (Основних державних законів) УНР» О. Ейхельмана.

Зміст цих конституційних проектів також аналізується в дисертації на звання кандидата юридичних наук Н.В. Єфремової.¹² На відміну від О.М. Мироненка, дослідниця розкрила маловідомі факти, пов'язані з розробкою та ухваленням конституційного проекту комісії А. Ніковського, проаналізувала приватний проект Конституції під назвою «Основний Держаний Закон «Про устрій Української Держави» С.Барана, на основі якого й був розроблений і ухвалений комісією проект Конституції УНР. Автор також всебічно висвітлює проект О. Ейхельмана.

Державотворча діяльність Директорії і конституційний процес у період її боротьби за існування незалежної УНР знайшли безпосереднє відображення в роботах як істориків, так і правознавців. В.М. Яблонський, аналізуючи формування засад української державності доби Директорії УНР, значну увагу приділив конституційно-правовому будівництву в 1918-1920 рр. У статтях, кандидатській дисертації, монографії він висвітлює суспільно-політичні передумови виникнення, структуру та зміст конституційних актів Директорії, дослідив роботу урядових конституційних комісій, увів до наукового обігу конституційний проект «Начерк державного законодавства для Української Трудової Республіки», схвалений повстанцями Холодного Яру¹³.

Вивчення конституційного будівництва в УНР часів Директорії стало на певному етапі політичної кар'єри головним пріоритетом наукових пошуків А.Й. Присяжнюка¹⁴. В його кандидатській дисертації подана цілісна картина конституційного процесу в 1918 – на початку 1921 рр., простежено вплив різних об'єктивних і суб'єктивних факторів на розвиток державно-конституційного будівництва. А.Й. Присяжнюк детально проаналізував зміст конституційних проектів, які були створені в період діяльності Директорії УНР, здійснив порівняльно-правовий аналіз цих

проектів та конституційних актів, порівняв їх норми з нормами чинної конституції України. Продовжуючи ще розпочаті в роботах В.М. Яблонського пошуки автора «Начерку державного законодавства для Української Трудової Республіки», А.Й. Присяжнюку вдалося з'ясувати, що цей проект підготував доктор права, командир одного з повстанських загонів у Холодному Яру Остап Копцюх.

Цілий ряд наукових досліджень присвячений аналізу обставин створення, змісту окремих конституційних проектів, які з'явилися в добу Директорії УНР. Дослідники вивчили життєвий шлях авторів конституційних проектів, розкрили питання появи документів, провели аналіз структури та змістових частин проектів.

Практично в усіх дослідженнях, присвячених питанням державного будівництва в добу Директорії УНР, містяться згадки про роботу конституційної комісії А. Ніковського та прийнятий нею узгоджений проект конституції, в основі якого, в свою чергу, лежав проект, підготовлений членом Всеукраїнської національної ради Степаном Бараном. Власне проект конституції, запропонований С. Бараном на розгляд конституційної комісії, детально проаналізував у своїх працях заслужений юрист України Б.Й. Тищик.¹⁵ Автор наголошує, що проект цікавий за своїм змістом, глибоко демократичний та всебічно опрацьований.

О.М. Мироненко у своїй праці «Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр.: теоретико-методологічний аспект» висунув припущення, використавши слово «мабуть», що концептуальною верхівкою юридичної конституції Директорії треба вважати проект Основного державного закону УНР урядової комісії А. Ніковського¹⁶. У роботах М.В. Горбатюка висвітлюється життєвий шлях Андрія Ніковського та розглядається його діяльність на посаді голови урядової конституційної комісії¹⁷. Критична оцінка головою Українського правничого товариства Р. Лашенком проекту, який схвалила комісія А. Ніковського, наводиться у розвідці О. Івасечко¹⁸. Безпосередній учасник революційних подій, відомий юрист Р. Лашенко вважав, що проект потребує доопрацювання. Сучасні дослідники виділяють позитивні сторони урядового проекту Конституції УНР, а також наголошують на недоліках цього документа. Так, А.Й. Присяжнюк підкреслював, що проект урядової конституційної комісії, з

одного боку, мав чітку, виважену і логічно зумовлену структуру, яка використовується і при створенні сучасних конституцій, а з другого – у ньому не відокремлювався правовий статус людини і правовий статус громадянина, надмірна увага приділяється статусу православної церкви у державі. Однак, попри критичні зауваження, в роботах А.Й. Присяжнюка стверджується, що проект комісії А. Ніковського належить до найбільш значущих в історії українського конституційного права і є справжньою пам'яткою політико-правової думки, свідченням того, що попри всі труднощі й суперечності, протиріччя, помилки, вектор державницьких змагань УНР був урешті-решт спрямований до демократичних, загальнолюдських цінностей¹⁹.

Найбільша кількість наукових праць у сучасній українській історіографії конституційного будівництва в роки революції присвячена проекту «Конституції (Основних державних законів) УНР» Отто Ейхельмана. Біографічні роботи висвітлюють життя та багатогранну діяльність О. Ейхельмана, наукові розвідки, в яких під різними кутами зору досліджується його конституційний проект, містять детальний аналіз конституційних ідей вченого. Так, Я.Б. Турчин одним із завдань своєї дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук поставила з'ясувати внесок О. Ейхельмана в розвиток українського конституціоналізму. Науковець у численних статтях, монографії, докторській дисертації детально дослідила еволюцію політичного світогляду О. Ейхельмана, простежила розвиток конституційних ідей ученого та запропоновані ним принципи організації системи державної влади УНР, показала бачення автором конституційного проекту структури влади, виборчої та партійної систем, місцевого самоврядування²⁰. Загальна характеристика конституційного проекту О. Ейхельмана, бачення вченим окремих аспектів конституційного будівництва в УНР знайшли відображення в працях багатьох істориків, дослідників історії держави і права²¹. О.М. Мироненко у своїх працях, аналізуючи концепцію О. Ейхельмана щодо охорони основного закону від можливих порушень з боку органів державної влади, підкреслював видатний внесок ученого в еволюцію вітчизняної конституційної юрисдикції²². До такого висновку також приходять Л.В. Міхневич²³.

Практично всі дослідники наголошують, що основними принципами конституційного

проекту О. Ейхельмана стали демократизм, народний суверенітет (через впровадження прямих і представницьких форм демократії), федералізм, верховенство права, система стримування і протизваг у взаємовідносинах між окремими гілками влади, деталізація конституційних норм. У всіх роботах підкреслюється, що особливістю конституційного бачення О. Ейхельманом втілення повноцінного народоправства став розподіл державної влади не на три класичні, а на п'ять гілок: установчу, законодавчу, виконавчу, судову і фінансово-контрольну. Серед недоліків цього проекту найчастіше називають великий обсяг проекту, який містить 345 параграфів, занадто деталізований виклад конституційних норм. Також підкреслюється в працях Я.Б. Турчин, що деякі положення проекту О. Ейхельмана мали дещо радикальний характер і суперечили принципам особистої свободи, права вільно і відкрито висловлювати свої думки, волю сумління й віри, заборону цензури тощо²⁴. Однак, незважаючи на це, в багатьох роботах сучасних українських дослідників наголошується, що пропозиції вченого щодо шляхів розбудови української державності, вирішення питань конституційного будівництва не втратили актуальності і є важливими не тільки для вивчення історії розвитку вітчизняного конституціоналізму, але й для сьогоденної правової та політичної практики.

Порівняно з проектом О. Ейхельмана, значно менше наукових досліджень присвячено висвітленню змісту конституційних проектів Остапа Копцюха та Теодота Галіпа. Основні положення конституційного проекту О. Копцюха «Начерк державного законодавства для Української Трудової Республіки», схваленого повстанцями Холодного Яру, коротко розглядаються у працях В.М. Яблонського²⁵. Дослідник, який ввів до наукового обігу цей проект, наголошує, що варіант конституції, запропонований холодноярівськими повстанцями, передбачав запровадження соціалізму з «українським обличчям», однак не розглядався урядовими конституційними комісіями УНР.

Проект, підготовлений О. Копцюхом, детально проаналізований у кандидатській дисертації А.Й. Присяжнюка та в окремих його статтях²⁶. Автор звертає увагу, що в цьому оригінальному проекті є чимало декларативного, часом утопічного. А.Й. Присяжнюк наголошує, що у проекті були суттєві вади, на-

віть певна міфологічність трактувань, він характеризувався непропрацьованістю. Однак, незважаючи на те, що автор проекту бажав побудувати в Україні трудову республіку, його проект у цілому мав демократичне спрямування. Підсумовуючи зміст проекту О. Копцюха, А.Й. Присяжнюк прийшов до висновку, що він є яскравим явищем у конституційному процесі «другої» УНР, свідченням того, що питаннями конституційного будівництва переймалися не лише політична еліта республіки та наблизена до неї професура.

Різнобічна діяльність одного з лідерів Української радикальної партії на Буковині, депутата Української Національної Ради ЗУНР, активного учасника дипломатичних місій УНР Теодота Галіпа знайшла відображення в багатьох наукових дослідженнях²⁷. Однак більшість авторів практично не приділяли уваги його проекту «Основні права і обов'язки українських громадян». Лише в кількох наукових роботах висвітлюється проект, підготовлений Т. Галіпом. Так, П.Б. Стецюк, який першим у 2000 р. опублікував цей проект, проаналізував обставини його появи, структуру та зміст окремих розділів і норм.²⁸ Дослідник звернув увагу на те, що законопроект Т. Галіпа задумував як проект конституційного закону, а можливо, як складову частину майбутньої Конституції УНР. П.Б. Стецюк підкреслює особливе ставлення автора проекту до питань рівності громадян, соціального захисту, статусу сім'ї в державі та суспільстві, взаємних обов'язків громадян та держави. Підсумовуючи, дослідник наголосив, що проект Т. Галіпа, безперечно, є цікавим документом з історії національної конституційної думки.

Н.В. Єфремова підготувала статтю, в якій детально проаналізувала зміст проекту Т. Галіпа, висунула свою версію часу появи проекту (друга половина 1919 р. та не пізніше 1921 р.), визначила позитивні сторони цього документа, його особливості²⁹. До недоліків проекту науковець віднесла відсутність розподілу прав громадян на блоки та пояснень про право та дієздатність громадян у державі, невизначеність правового статусу іноземців та осіб без громадянства, неврегулювання відповідальності держави перед громадянином за завдання йому шкоди. Та попри те, що Н.В. Єфремова висловила сумнів із приводу визначення праці Т. Галіпа як власне конституційного проекту, вона вважає його яскравим

прикладом розвитку конституційно-правової думки в Україні часів революції 1917-1921 рр.

Таким чином, конституційний процес у добу Директорії УНР мав високу інтенсивність і еволюціонував від декларування трудового принципу побудови влади і до закріплення демократичних підходів до формування державного механізму. Конституційні проекти, які з'явилися в добу Директорії УНР, свідчили про високий рівень розвитку конституційної думки в Україні, відповідали тогочасним тенденціям європейського конституціоналізму та мали за мету створення самостійної української держави.

Підсумовуючи короткий огляд історіографії розвитку вітчизняної конституційної думки в добу Директорії УНР, яка була конкретизована в конституційних проектах, варто підкреслити, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. історики, правознавці, політологи доклали багато зусиль, щоб розшукати і дослідити незаслужено забуту спадщину українських конституціоналістів. Науковці детально проаналізували обставини появи окремих конституційних проектів, розкрили їх зміст, визначили здобутки та прорахунки. Однак, незважаючи на високий рівень наукових досліджень різних аспектів конституційного будівництва в 1917-1921 рр., залишається актуальною потреба у проведенні комплексного узагальнюючого дослідження історії розвитку вітчизняної конституційної думки та практики в добу Директорії УНР та в роки Української революції загалом.

¹ Radchenko L.O. Natsionalno-demokratychna revolyutsiya v Ukraini 1917-1920 rokiv u novitniy vitchiznyany literaturi: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.06 / Kharkivskyy derzh. un-t. – Kh., 1996. – 26 s.; Lytvyn S.Kh. Symon Petlyura u natsionalno-vyzvolniy borotbi ukraïnskoho narodu (1917-1926). Istoriohrafichnyy ta dzhereloznavchyy aspekty: avtoref. dys. d-ra ist. nauk: 07.00.06 / NAN Ukrainy, In-t ukr. arkeohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. – K., 2000. – 35 s.; Kapelyushnyy V.P. Ukrainka natsionalna derzhavnist doby vyzvolnykh zmahan (1917 – 1921 rr.): istoriohrafiya: avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 07.00.06 / Kyiv. nats. un-t im. T.Shevchenka. – K., 2004. – 46 s.; Dmytrushko V.M. Parlamentaryzm v Ukraini druhoi polovyny XIX st. – 1920 r.: istoriohrafiya: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.06 / Kyiv. nats. un-t im. T.Shevchenka. – K., 2007. – 20 s.; Stopchak M.V. Utvorennia i diyalnist Dyrektoriyi Ukrain-skoyi Narodnoyi Respubliki (1918 – 1920 rr.): istoriohrafiya problemy: avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 07.00.06 / NAN Ukrainy, In-t istoriyyi Ukrainy. – K., 2011. – 40 s.

² Yanevskyy D.B. Malovidomi konstytutsiyni akty Ukrainy 1917-1920 rr. – K.: Instytut istoriyyi Ukrainy, 1991. – 68 s.

³ Yanevskyy D.B. Mynule, yake vid nas prykhovaly // Konstytutsiyni akty Ukrainy. 1917 – 1920. Nevidomi konstytutsiyni akty Ukrainy. – K.: Abrys, 1992. – S. 6-37; yoho zh. Politychni systemy Ukrainy 1917 – 1920 rokiv: sprobly tvorennia i prychny porazky. – K.: Dukh i litera, 2003. – 767 s.; yoho zh. Politychni systemy Ukrainy 1917-1920 rr.: sprobly tvorennia i prychny porazky: avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Chernivetskyy natsionalnyy un-t im. Yuriya Fedkovycha. – Chernivtsi, 2008. – 40 s.

⁴ Slyusarenko A.H., Tomenko M.V. Istoriya ukraïnskoyi Konstytutsiyni. – K.: T-vo «Znannya» Ukrainy, 1993. – S. 91 – 93; Istoriya ukraïnskoyi Konstytutsiyni / uporyad. A. H. Slyusarenko, M. V. Tomenko; Ukrainka pravnycha fundatsiya. – K.: Pravo, 1997. – S. 121 – 124; Tomenko M.V. Istoriya ukraïnskoyi Konstytutsiyni: navch. posib. – K.: Osvita, 2009. – S. 98 – 100.

⁵ Potulnytskyy V.A. Istoriya ukraïnskoyi politolohiyi (Konseptsiyi derzhavnosti v ukraïnskiy zarubizhniy istoriko-politychniy nauksi). – K.: Lybid, 1992. – 232 s.; Yoho zh. Narysy z ukraïnskoyi politolohiyi (1819-1991). – K.: Lybid, 1994. – 318 s.

⁶ Kopylenko M.L., Kopylenko O.L. Evolyutsiya ukraïnskoho konstytutsionalizmu (z dosvidu konstytutsiynoho budivnytstva UNR ta Ukrainykoyi hetmanskoyi derzhavy) // Pravo Ukrainy. – 1992. – # 6. – S. 36-38, 42; Z dosvidu zakonotvorchosti UNR ta ukraïnskoyi derzhavy // Pravo Ukrainy. – 1995. – # 5/6. – S. 52-55; «Druha» UNR: sprobly istoriko-teoretichnoho analizu // Pravo Ukrainy. – 1996. – # 8. – S. 54-60 ta in.

⁷ Kopylenko O.L., Kopylenko M.L. Derzhava i pravo Ukrainy. 1917-1920: navch. posibnyk. – K.: Lybid, 1997. – 208 s.

⁸ Stetsyuk N.V. Konstytutsionalizm v ukraïnskiy politychniy ta pravoviy dumtsi (seredyna XIX st. – kinets' 80-kh rokiv XX st.): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Kyivskyy natsionalnyy un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2003. – 20 s.

⁹ Slovka I.Ye. Ukrainyky konstytutsionalizm: etapy stanovlennia i rozvytku: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.02 / NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V.M.Koretskoho. – K., 2004. – 20 s.

¹⁰ Ukrainyky parlamentaryzm: mynule i suchasne. / za red. Yu.S. Shemshuchenka. – K.: Parlament. vyd-vo, 1999. – 368 s.; Podkovenko T.O. Stanovlennia systemy zakonodavstva Ukrainy v 1917-1920 rokakh (Ukrayins'ka Tsentralna Rada, Hetmanat P.Skoropadskoho, Dyrektoriya UNR): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Kyivskyy natsionalnyy un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2004. – 21 s.; Blahovisnyy S.H. Orhanizatsiyno-pravovi zasady diyalnosti uryadiu «pershoi» ta «druhoi» UNR: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Nats. un-t vnutr. sprav. – Kh., 2005. – 21 s.; Yefremova N.V., Tyshchuk B.Y., Marchuk V.T. Sud i sudochynstvo v Ukrainyky Narodniy Respublitsi, Ukrainyky Derzhavi, Zakhidno-Ukrayinskiy Narodniy Respublitsi (1917-1920 rr.). – Od., L.: Feniks, 2007. – 280 s.; Holovatenko V.I. Rozvytok instytutu hlavy derzhavy v konstytutsiyniy teorii ta praktitsi Ukrainy 1917 – 1921 rr. // Naukovyy visnyk Chernivetskoho universytetu: zbirnyk nauk. prats. Vyp. 492: Pravoznavstvo. – Chernivtsi: Ruta, 2009. – S. 10 – 15; Hay-Nyzhnyk P.P. Vzayemnyy Dyrektoriyi ta uryadu UNR v period vid yikhnoho prybuttya do Kamyantsya-Podilskoho i do ostatochnoho vykhodu na chuzhynu (berezen 1919 – lystopad 1920 rr.) // Kamyants-Podilskyy – ostanna stolitsya Ukrainykoyi Narodnoyi Respubliki: materialy Vseukraïnskoyi naukovoyi konferentsiyyi, Kamyants-Podilskyy, 6-7 zhovtnya 2009 r. – Kamyants-Podilskyy: Oiyum, 2009. – S. 162-183; Myronenko O.M. Konstytutsiynyy Sud Ukrainy: istoriya i suchasnist, doktryna i praktyka. – K.: Vydavnytstvo «Kyivska

pravda», 2010. – 910 s.; Dzeyko Zh.O. Vidrozhennya natsionalnogo dosvidu zastosuvannya zakonodavchoyi tekhniki v Ukrayinskiy Narodniy Respublitsi, Ukrayinskiy derzhavi ta Zakhidno-Ukrayinskiy Narodniy Respublitsi // Pravo i hromadyanske suspilstvo. – 2013. – #1. – S. 4–48 ta in.

¹¹ Myronenko O.M. Vytoky ukrajinskoho revolyutsiyynoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr.: teoretyko-metodolohichnyy aspekt / NAN Ukrayiny; Instytut derzhavy i prava im. V.M.Koretskoho / I.B. Usenko (vidp.red.). – K., 2002. – 260 s.

¹² Yefremova N.V. Rozvytok konstytutsiyynoho zakonodavstva v Ukrayini (1917–1920): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Odes. nats. yuryd. akad. – Od., 2002. – 20 s.

¹³ Yablonskyy V.M. Dyrektoriya UNR: formuvannya zasad ukrajinskoyi derzhavnosti v 1918–1920 rr.: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kyivskyy un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 1998. – 20 s.; Yablonskyy V.M. Dyrektoriya UNR: tvorennya konstytutsiyyno-pravovykh zasad ukrajinskoyi derzhavnosti // Symon Petlyura u konteksti ukrajinskykh natsionalno-vyzvolnykh zmahan. zbirnyk naukovykh prats. – Fastiv: Polifast, 1999. – S. 98–118; Yablonskyy V.M. Vid vlady pyatokh do dyktatury odnoho: istoryko-politychnyy analiz Dyrektoriyi UNR. – K.: Al'terpres, 2001. – 160 s.

¹⁴ Prsyazhnyuk A.Y. Konstytutsiyini proekty v Ukrayinskiy Narodniy Respublitsi doby Dyrektoriyi // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. In-t mizhnarod. vidnosyn. – 2000. – Vyp.18, ch.1. – S.121–135; Prsyazhnyuk A.Y. Konstytutsiyne budivnytstvo v Ukrayinskiy Narodniy Respublitsi doby Dyrektoriyi (lystopad 1918 – pochatok 1921 rr.): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Natsionalnyy un-t vnurishnykh sprav. – Kh., 2002. – 19 s.

¹⁵ Tyshchik B.Y. Pro malovidomyy proekt Konstytutsiyi Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki (1920 r.) // Problemy derzhavotvorenniya i zakhystu prav lyudyny v Ukrayini: materialy XIX zvitnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi (7–8 lyutoho 2013 r.). – Lviv: Yurydychnyy fakultet Lvivskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Franka, 2013. – S.71–73; yoho zh. Do pytannya pro malovidomyy proekt konstytutsiyi Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki 1920 r. // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna. – 2013. – Vypusk 57. – S. 134 – 145.

¹⁶ Myronenko O.M. Vytoky ukrajinskoho revolyutsiyynoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr.: teoretyko-metodolohichnyy aspekt / NAN Ukrayiny; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho / I.B. Usenko (vidp.red.). – K., 2002. – S. 166.

¹⁷ Horbatiuk M.V. Diyalist A. Nikovskoho na posadi ministra zakordonnykh sprav UNR v uryadi V. Prokopovycha (26 travnya – 14 zhovtnya 1920 r.) // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. M. Kotsyubynskoho. Seriya: Istoryia: zbirnyk naukovykh prats / red. P. S. Hryhorchuk. – Vinnytsya: Vydavnychyy viddil VDPU im. M. Kotsyubynskoho, 2007. – Vyp. XII. – S. 37–43; Yoho zh. Hromadsko-politychna diyalist Andriya Nikovskoho (1885 – 1942 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Zaporiz. nats. un-t. – Zaporizhzhya, 2010. – 20 s.

¹⁸ Ivasechko O. Kontseptualni zasady ukrajinskoho konstytutsionalizmu periodu UNR (za R.Lashchenkom) // Humanitarni ta sotsialni nauky: materialy III Mizhnarodnoyi konferentsiyi molodykh vchenykh HSS–2011, 24–26 lystopada 2011 roku, Lviv, Ukrayina / Ministerstvo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrayiny, Natsionalnyy universytet «Lvivska politehnika». – Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoyi politehniki, 2011. – S. 174 – 175.

¹⁹ Prsyazhnyuk A.Y. Konstytutsiyne budivnytstvo v Ukrayinskiy Narodniy Respublitsi doby Dyrektoriyi (lystopad 1918 – pochatok 1921 rr.): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Natsionalnyy un-t vnurishnykh sprav. – Kh., 2002. – S. 15 – 16.

²⁰ Turchyn Ya. B. Osnovni etapy stanovlennya i rozvytku konstytutsiyynykh idey O. Eykhelmana / Ya. B. Turchyn // Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyy zhurnal. Derzhavne upravlinnya. Politolohiya. – Mykolayiv: Vyd-vo ChDU im. P. Mohyly, 2010. – T. 130, vyp. 117. – S. 103–107; Turchyn Ya. B. Otto Eykhelman: postat na zlami stolit. Politolohichnyy dyskurs: monohrafiya / Ya. B. Turchyn. – Lviv : Vyd-vo Lvivskoyi politehniki, 2010. – 520 s.; Turchyn Ya.B. Derzhavotvorchi ideyi O. Eykhelmana: evolyutsiya instytutsiyynykh vymiriv polityky: avtoref. dys... d-ra polit. nauk : 23.00.01 / Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – L., 2011. – 35 s. ta in.

²¹ Prsyazhnyuk A.Y. Deyaki aspekty derzhavnogo budivnytstva u haluzi zabezpechennya bezposerednoyi demokratiyi za proektom Konstytutsiyi UNR O. Eykhelmana // Uchenyye zapysky Tavrycheskoho natsionalnogo unyversyteta ym. V. Y. Vernadskoho. Seryya «Yurydycheskye nauky». – 2007. – Tom 20 (59), # 1. – S. 51–56; Korolov H. O. Ukrayinska biografiya Otto Eykhelmana: imperska loyalnist ta sluzhinnya «inshiy» abo «svoyiy» natsiyi // Arkhivy Ukrayiny. – 2014. – # 1. – S. 156–167; Shevchyk Yu.V. O. Eykhelman pro pravovi aspekty terytorialnoyi orhanizatsiyi ukrajinskoyi derzhavy // Naukovyy visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnurishnykh sprav. Seriya yurydychna. – 2014. – # 2. – S. 40–48.

²² Myronenko O.M. Vytoky ukrajinskoho revolyutsiyynoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr.: teoretyko-metodolohichnyy aspekt / NAN Ukrayiny; Instytut derzhavy i prava im. V.M.Koretskoho / I.B. Usenko (vidp.red.). – K., 2002. – S. 184 – 187; yoho zh. Konstytutsiyyny sud Ukrayiny: istoryia i suchasnist, doktryna i praktyka. – K.: Vydavnytstvo «Kyivska pravda», 2010. – S. 199 – 202.

²³ Mikhnevych L.V. Pytannya pravovoyi okhorony Konstytutsiyi u konstytutsiyonomu proekti profesora O.O. Eykhelmana // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 2012. – # 2. – S. 5–8.

²⁴ Turchyn Ya.B. Ideya pravovoyi derzhavy v naukovy-teoretychniy spadshchyni Otto Eykhelmana // Ukrayinska natsionalna ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku. – Lviv: Vyd-vo Lvivskoyi politehniki, 2008. – # 20. – S. 28.

²⁵ Yablonskyy V.M. Nevidomyy proekt Konstytutsiyi Ukrayiny // Nova polityka. – 1996. – #1. – S. 55–56; yoho zh. Vid vlady pyatokh do dyktatury odnoho: istoryko-politychnyy analiz Dyrektoriyi UNR. – K.: Alterpres, 2001. – S. 66–67.

²⁶ Prsyazhnyuk A.Y. Konstytutsiyne budivnytstvo v Ukrayinskiy Narodniy Respublitsi doby Dyrektoriyi (lystopad 1918 – pochatok 1921 rr.): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Natsionalnyy un-t vnurishnykh sprav. – Kh., 2002. – S. 13; yoho zh. Konstytutsiyyny proekt O. Koptsyukha ta yoho rol u derzhavnomu budivnytstvi v UNR doby Dyrektoriyi (istoryko-yurydychnyy analiz) // Uchenyye zapysky Tavrycheskoho natsionalnogo unyversyteta ym. V. Y. Vernadskoho. Seryya «Yurydycheskye nauky». – 2007. – Tom 20 (59), # 2. – S. 56–63.

²⁷ Kolodiy O.V. Teodot Halip: zhyttya i tvorchist: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.01.01 / Lviv. nats. un-t im. I.Franka. – L., 2006. – 20 s.; YiYi zh. «I sertsya moho krov pryymy!». Pro Teodota Halipa – pysmennyka, yurysta, diplomata. – Chernivtsi : Kn.–XXI, 2008. – 254 c.; Brytskyy P.P. Pysmennyk Teodot Halip – hromadskyy diyach i diplomat // Brytskyy P., Dobrzhanskyy O., Yuriychuk Ye. Bukovyntsi u borotbi za ukrajinsku derzhavnist (1917–1922 rr.). – Chernivtsi: Zoloti

lytavry, 2007. – S. 345–364; Petriv M. Advokat i pysmennyk Teodot Halip // Yurydychnyy zhurnal. – 2013. – # 5. – S. 130–135 ta in.

²⁸ Stetsyuk P. Konstytutsiynyy proekt Teodota Halipa «Osnovni prava i obovyazky ukrayinskykh hromadyan» // Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriya yurydychna. – 2000. – Yyp. 35. – S. 166–170; yoho zh. Osnovy teoriiy konstytutsiyy ta konstytutsionalizmu. Kurs lektsiy. Chastyna persha. – Lviv: Astrolyabiya, 2003. – S. 92 – 95.

²⁹ Yefremova N.V. Pratsya Teodota Halipa «Osnovni prava i obovyazky ukrayinskykh hromadyan» ta yiyi mistse v istoriyyi ukrayinskoyi konstytutsiyno-pravovoyi dumky // Byuleten Ministerstva yustyttsiyyi Ukrayiny. – 2009. – # 11. – S. 58–62.

УДК 37.015.31:78

© Олександр Залуцький
(м. Чернівці)

РОЛЬ МУЗИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розглядається роль музичного краєзнавства в сучасному освітньому процесі в контексті євроінтеграції на прикладах дослідження творчості буковинських композиторів світового значення.

Ключові слова: К. Мікулі, А. Гржимали, С. Воробкевич, музичне краєзнавство, Буковина.

А. Залуцкий
(Черновцы)

РОЛЬ МУЗЫКАЛЬНОГО КРАЕВЕДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматривается роль музыкального краеведения в современном образовательном процессе в контексте евроинтеграции на примерах изучения творчества буковинских композиторов мирового значения.

Ключевые слова: К. Микули, А. Гржимали, С. Воробкевич, музыкальное краеведение, Буковина.

A. Zalutskii
(Chernivtsi)

THE IMPORTANCE OF MUSIC IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

The subject of 'Music Studies' was launched at the Department of Music at the Faculty of Education in Yurii Fedkovych Chernivtsi National University in 2000. The author of the article is reading now a special course for the third-year students of full-time, short-course and distance learning courses as well as training teachers of Music, periodically organized by Institute of Postgraduate Education, Chernivtsi Oblast.

Permanent objective of the course is a deep study of the formation and development of musical culture in Bukovyna: Music Societies, NGOs, brightest artists in

the creative process generally like. One of the important tasks in lectures and seminars of the subject is fostering knowledge and skills of the students-musicians and their application in the educational process during their pedagogical practice and in further independent educational activities, primarily for educational purposes.

Objective: To analyze and give an objective assessment of the role of music in the study of local history, dedicated to inspiring artistic and academic excellence while preparing students for careers in the music and entertainment industry of the region in the context of modern educational processes.

Bukovyna has been a multi-ethnic cultural region since ancient times. Therefore, the need to review detailed study of its rich artistic heritage is doubtless.

Different peoples, living in Bukovyna, created songs, melodies, poetry, dance, visual items, arts and crafts and other types it reflected the centuries-old culture of its inherent characteristics, household structure, preservation of traditions, faith and so on. The article embodies their views, ideals, and aspirations, range of thoughts, feelings and experiences.

The fact that a century of past wars, oppression, repression for Bukovyna are reflected in a national folk-song, musical creativity of Ukrainians, Romanians, Moldovans, Jews, Poles, and other nationalities, their traditions, customs and desires of the young generation to explore, learn, confirming the high genetic culture of living citizens, because it created praiseworthy creators. Therefore, the study is a thorough investigation of each national culture and spiritual enrichment.

With the integration of Ukraine into the world community it becomes necessary to expand the horizons of knowledge of the cultural values of other nations for spiritual enrichment.

Universal method of knowledge of musical culture of the region in the educational process GEI believe the so-called regional principle in a context where the main lesson material in all its components teacher of music, music and local history knowledge highlights striking examples, comparisons, comparing regional character.

This approach is very efficient and only right, because it does not require any increase in hours allocated to the subject of music in secondary school, or replace existing curriculum.

The acquired theoretical and methodological music and local history knowledge as well as skills and abilities while training future specialist must fix in practice. In order to do the right steps in the further independent work, science, people need sufficient time to work on your profile to gain relevant experience, learn to analyze, experiment.

The most outstanding in the European and global dimensions Bukovyna is an artist, composer, musician, teacher, music and progressive public figure, Armenian by blood father, a German by birth mother, a fan of Polish music culture, which read in studying Chopin in Paris, Romanian – tovaryshuyuchy the famous Bukovynian writer Irakli Porumbesku Karol Mikula

(1821-1897). It has left its mark both in domestic and world musical culture [2].

Fruitful for Chernovtsy and Bukovina were during the entire edge of the presidency of Karl Ritter Umlaufa (1837-1850rr.), who himself had a nice baritone voice was intimately familiar with Franz Schubert and usually first performed his works accompanied by guitar, on which he was accompanied by music.

Invaluable significant contribution to the cultural enrichment of Bukovina and throughout Europe has done graduate of the Prague Conservatory, conductor of the German Regional Theatre of Prague Adalbert Gyrowetz (1842-1908). Of particular importance was the musician, conductor of symphony orchestras in Rotterdam (Netherlands) and Gothenburg (Sweden). September 1874. He became chairman of the «Society of fostering musical life in Bukovina», and in October of the same year – the director of the music school at the same company from which came many talented graduates. Speaking of Eusebius Mandyczewski (1857-1929) elevated the school, and his teacher I Bukovyna.

The indigenous population of Bukovyna represented Adalbert Gyrowetz little effective support for the development of multinational culture in the province. This process helped his students and Mandyczewski Flondor and Ukrainian composer, writer, teacher, artistic and social activist Sidor Vorobkevych. From the beginning of his artistic career, he consistently kept guard purely Ukrainian national interests, beliefs regarding the development of musical culture in the province. Although having a good foreign languages studied with great interest and known at the time of Musicology Dan Loeb, Reich, Krenna, classical music by Bach, Handel, Haydn, Mozart, Beethoven, Rossini, Liszt, Bortniansky, Berezovsky, Vedel, Turchaninova and others.

Creativity musical societies, unions, artists of different nationalities, ages, religion played, play and will play a prominent role in the cultural and educational enrichment of peoples in Bukovina, Ukraine and European countries, and their immortal creations will always shared artistic heritage of the entire world humanity.

Keywords: K. Mikuli, Adalbert Gyrowetz, S. Vorobkevich, a musical study of local lore, Bukovyna.

Предмет «Музичне краєзнавство» започаткований на кафедрі музики педагогічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2000 році автором пропонованої статті. Читається названий спецкурс на третій курс повної, скороченої, денної і заочної форм навчання, а також на курсах підвищення кваліфікації учителів музичного мистецтва, періодично організовуваних Інститутом післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

Незмінною метою курсу є глибинне вивчення процесу становлення та розвитку музич-

ної культури Буковинського краю, діяльності творчих спілок, громадських організацій, яскравих митців у загальнотворчому процесі тощо. Одним із важливих завдань на лекціях і семінарських заняттях з цього предмета є здобуття студентами-музикантами знань, умінь і навичок та застосування їх у навчально-виховному процесі ЗНЗ під час проходження педагогічної практики та у подальшій самостійній педагогічній діяльності, здебільшого з виховною метою.

Мета: проаналізувати та дати об'єктивну оцінку ролі музичного краєзнавства у вивченні студентами-музикантами ВНЗ музичної культури краю у контексті сучасних освітніх процесів.

Буковина з прадавніх часів є багатоетнічним культурним регіоном. Тому необхідність ознайомлення й детального вивчення його багатющої мистецької спадщини ні в кого не викликає сумнівів.

У створених різними етносами, що проживали і проживають на Буковині, піснях, мелодіях, поезіях, танцях, предметах образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та інших його видах відображена багатівікова культура із властивою їй специфікою, побутовим укладом, збереженням традицій, вірою тощо. У творчості втілені їхні погляди, ідеали, прагнення, спектр думок, почуттів, переживань.

Те, що через століття минулих війн, утисків, репресій на Буковині збереглася національна народнопісенна, музична творчість українців, румунів, молдаван, євреїв, поляків, інших народностей, їхні традиції, звичаї, бажання молодого покоління їх досліджувати, вивчати, засвідчує високу генетичну культуру громадян, що тут проживають, адже створювалася вона гідними похвали творцями. Отже, її вивчення – це глибоке пізнання кожної національної культури та духовне збагачення нею.

Саме тому предмет музичного краєзнавства ставить сьогодні за мету отримання студентами знань з історії становлення й розвитку музичної культури усіх етносів, які проживають у краї, а потім передачу цих знань молодшому поколінню в умовах навчання й виховання в загальноосвітніх навчальних закладах. Такий підхід є актуальним і своєчасним, адже він має безпосереднє відношення до сучасних інтеграційних освітніх процесів, які відбуваються як в самій Україні, так і в її послідовних діях і прагненнях щодо європейсь-

кої та світової інтеграції, тобто взаємозближення, взаємозбагачення, утворення взаємовигідних як економічних, так і культурних зв'язків.

Відомо, що в латинській мові слово *integratio* означає відновлення, тобто повернення, а не якийсь абсолютно новий підхід у зближенні національних культур. Інше латинське висловлення *in varietate concordia* означає єдність у різноманітті. Даний вислів є офіційним гаслом Європейського Союзу, згідно з яким усі європейці єдині у спільній праці на користь миру й добробуту, а спільне багате різноманіття культур, традицій і мов Європи є позитивним чинником для усіх учасників цього утворення.

З інтегруванням України у світове співтовариство стає необхідним розширення горизонтів пізнання культурних цінностей інших народів задля духовного взаємозбагачення.

Буковина як культурний осередок уже має у цій царині свої пріоритети. Зокрема, архітектурний ансамбль Чернівецького національного університету, спроектований чеським зодчим Й. Главкою, ухвалою 35 сесії ЮНЕСКО від 28 червня 2011 року внесено до списку пам'яток світової культурної спадщини, що в подальшому уможливить представлення не тільки ландшафтів Буковини як привабливих туристичних об'єктів, а й культурно-мистецьких пам'яток, з якими будуть ознайомлюватися і які будуть вивчати молоді покоління європейців.

Універсальним методом пізнання музичної культури краю в навчально-виховному процесі ЗНЗ вважаємо так званий краєзнавчий принцип, де в контексті основного матеріалу уроку в усіх його компонентах учителем музичного мистецтва вкраплюватимуться музично-краєзнавчі знання, наводитимуться яскраві приклади, порівняння, зіставлення краєзнавчого характеру.

Такий підхід вважаємо ефективним і єдино правильним, адже він не вимагає ні збільшення годин, відведених на предмет музичного мистецтва в загальноосвітній школі, ні заміни існуючих навчальних планів і програм.

Для втілення такого підходу у навчальний процес сьогоднішньому студенту просто немає сенсу тривалий час витратити на отримання готових знань з окремої галузі тієї чи іншої науки, а потрібно навчитися ці знання самостійно здобувати (можливості нині фактично необмежені). Роль педагога, керівника здебільшого повинна зводитися до правильного

спрямування студента у потрібне русло, все решта залежить від його продуктивної самостійної роботи. Тільки за такого підходу він сам у подальшому досягне того, чого прагне у житті.

Здобуті теоретичні й методичні музично-краєзнавчі знання, а також навички й уміння під час навчання майбутній фахівець обов'язково повинен закріплювати на практиці. Для того, щоб робити правильні самостійні кроки в подальшій праці, науці, фахівцеві необхідно працювати достатній період часу за своїм профілем, аби набути відповідного досвіду, навчитися аналізувати, експериментувати.

Педагогів, які пройшли високу фахову й життєву самопідготовку у ВНЗ, повинні запрошувати до співпраці з майбутніми своїми вихованцями, школярами загальноосвітніх шкіл, яких навчатимуть і виховуватимуть на конкретних прикладах служіння своєму народу, його культурі. У даному контексті, на наш погляд, заслуговує на увагу більш широке й ґрунтовне вивчення творчості відомих митців краю.

Найвидатнішим у європейському та й світовому вимірах є буковинський митець, композитор, музикант, педагог, прогресивний музично-громадський діяч, вірменин по крові батька, німець за національністю матері, прихильник польської музичної культури, з якою ознайомився, навчаючись у Ф.Шопена в Парижі, румунської – товаришуючи з відомим буковинським письменником Іраклієм Порумбеску, – Кароль Мікулі (1821-1897 рр.). Він залишив помітний слід як у вітчизняній, так і світовій музичній культурі¹.

Основоположник Львівської фортепіанної школи, засновник однієї з перших у Європі Львівської консерваторії (1858 р.), упорядник й редактор повного зібрання творів Фридерика Шопена в 17-ми томах, що вийшли у Лейпцигу в 1879 році, активний меценат створення першої бібліотеки у Чернівцях (нині діючої наукової бібліотеки ЧНУ імені Юрія Федьковича), засновник фонду стипендій для обдарованих студентів у Чернівецькій гімназії, яку свого часу сам закінчив, першовідкривач таланту Чіпріана Порумбеску, який за неповних прожитих 30 літ написав понад 250 різножанрових музичних творів, став одним з основоположників румунської класичної музики, чие ім'я тепер носить Бухарестська державна консерваторія² [6]. Не менш плідно митець працював і на педагогічній ниві. Кароль Мікулі дав путівку в життя композито-

ру Денису Січинському, ректорам Львівської консерваторії Мечиславу Солтису, Рудольфу Шварцу та багатьом іншим митцям. І це далеко неповний перелік його заслуг і добрих справ, здійснених протягом свого змістовного життя, присвяченого служінню мистецтву.

Різні довідникові видання називають К. Мікулі польським, молдавським, румунським, вірменським композитором. А буковинський вчений, автор-упорядник словника-довідника «Література і мистецтво Буковини в іменах» називає К. Мікулі буковинським композитором, який писав музику на вірші німецьких, французьких, вірменських, румунських, польських буковинських поетів, творив у тісній співпраці з багатьма відомими митцями світу³.

Проживаючи з 1858 р. у м. Львові, Кароль Мікулі майже 30 літ очолював Галицьке музичне товариство, а згодом засновану разом з дружиною Стефанією музичну школу. Однак він ніколи не забував свого рідного міста Чернівці. Часто приїздив сюди з концертами, допомагав чернівецьким музикантам у створенні оркестрів чи хорів. Зазвичай, після їх утворення часто професійно допомагав їм, адже вони переважно склалися із музикантів-аматорів, інколи брав на себе роль диригента цих колективів. У таких добродійних діях Кароля Мікулі простежувалися не тільки просвітительські, але й опікунські тенденції митця.

«Товариство плекання музики на Буковині» (1862 р.), створення якого відбулося не без участі К. Мікулі, дало поштовх відкриттю у 1863 р. румунського товариства («Societate pentru cultura și literatura româna în Bucovina»), а в 1869 р. – першого українського громадсько-культурного товариства «Руська бесіда», що стало передвісником утворення на Буковині багатьох інших українських товариств. Зокрема, «Буковинського Бояна», який ініціював приїзд на Буковину у 1903 і 1904 рр. М.В. Лисенка та відкриття згодом у Чернівцях української музичної школи його імені⁴.

Існує чимало думок, що аргументують доцільність утворення першого німецького музичного товариства на Буковині у 1862 році. Однією з найпоширеніших є безальтернативна впливовість тодішньої владної політики Австрійської (Австро-Угорської) монархії на всі сфери життєдіяльності громадян краю, у тому числі й пропаганда та нав'язування їм німецької культури, з одного боку, а з другого,

кардинально протилежного – формування їхньої культурної освіченості. Але у наш час поза всяким сумнівом залишаються зрозумілими обидві точки зору. Світові мистецькі культурні надбання (до яких, безперечно, уже тоді належали й класичні зразки відомих композиторів, вихідців з України: Березовського, Бортнянського, Веделя та інших), не тільки давали поштовх музичному просвітництву автохтонних жителів Буковини, але й впливали на активізацію їх національно-культурних процесів, підштовхували до творчості місцевих митців і сподвижників музичної культури й освіти Буковини. У цьому контексті, заради справедливості, варто віддати належне саме утворенню першого музичного товариства в краї, яке відіграло у загальному культурно-освітньому поступі далеко не останню роль.

Захоплюючись з дитячих років творчістю Ф. Шопена, у якого згодом в Парижі К. Мікулі навчався гри на фортепіано, музикант і сам захопився написанням власних мазурок, полонезів, балад, етюдів, вальсів. Композитор чуйно сприймав музику інших народів, пильно вивчав музичний фольклор вірмен, з яких походив його рід, підготував і опублікував музичну збірку «Armenian» («Вірмени»).

Не обійшов увагою композитор і музичну культуру Німеччини, країни, з якої походила його матір Терезія Гулманн (за іншими даними – Гуттман).

Один з відомих музичних рецензентів «Віденської газети» у 1863 р. визнав німецькі пісні К. Мікулі (опус 16 і 17) «найкращими і найблагороднішими серед німецьких пісень, називаючи їх паростками музики Шопена кращого періоду»⁵. Вказані опуси та інші рідкісні твори композитора виявлені автором цих рядків у архівах колишнього Галицького товариства й привезені на Буковину для ознайомлення з ними учнівської та студентської молоді. Музична добірка творів увійшла до 5-го випуску авторської серії «Музичне краєзнавство Буковини» (з грифом МОНУ) і тепер успішно застосовується в навчально-виховному процесі не тільки ЗНЗ і ВНЗ Буковини, але й багатьох мистецьких закладів України.

У 1854 р. у Львові композитор видав «48 румунських національних арій» в обробці для фортепіано, які ми також привезли на Буковину і перевидали з люб'язної згоди львів'ян в університетському видавництві «Рута» для застосування студентами кафедри музики ЧНУ у практичній діяльності⁶.

Сприяли розвитку професійної музичної освіти на Буковині й інші добре відомі в Європі митці. Зокрема, високоосвічений музикант, випускник Віденської консерваторії, кларнетист оркестру, яким керував сам Людвіг ван Бетховен, Франц Пауер, директор першої музичної школи у Чернівцях, перший учитель музики Чернівецької гімназії (1808 р.) чех Франц Звонічек.

Плідними для Чернівців і всієї Буковини були часи президентства краю Карла Ріттера Умлауфа (1837-1850 рр.), який сам мав красивий баритоновий голос, тісно був знайомий із Францом Шубертом і зазвичай першим виконував його твори під супровід гітари, на якій акомпанував сам автор музики.

Неоціненно вагомий внесок у культурне збагачення Буковини й усієї Європи зробив випускник Празької консерваторії, капелмейстер німецького крайового театру міста Праги Адальберт Гржималі (1842-1908 рр.). З чималим досвідом роботи музиканта, диригента симфонічних оркестрів у Роттердамі (Голландія) і Готенбурзі (Швеція) з вересня 1874 р. він став головою «Товариства плекання музичного життя на Буковині», а з жовтня цього ж року – директором музичної школи при цьому товаристві, з якої вийшло чимало талановитих випускників. Одне тільки ім'я Євсевія Мандичевського (1857-1929 рр.) прославило цю школу і його буковинського учителя А.Гржималі на весь світ. Лондонська преса, зокрема газета «Times», оцінюючи плідний мистецький доробок Мандичевського, констатувала, що у її вітчизняній галузі музикознавства не знайти фахівця, подібного до нього за своїми знаннями й творчими досягненнями⁷.

Активна творча діяльність А.Гржималі на музичному поприщі краю прискорила будівництво Будинку музики (нинішньої філармонії), який за неповних два роки (1876-1877 рр.) було споруджено і передано товариству у користування.

Після сучасної реконструкції приміщення у 2010 р., фахівці вважають концертну залу Чернівецької філармонії однією з кращих у Європі за акустичними можливостями, на сцені якої неодноразово виступали зірки світового рівня музично-інструментального та вокально-хорового мистецтва.

Якби у багатонаціональній і багатомовній Буковині, писав А.Гржималі, усіх проживаючих тут націй об'єднати навколо музики, то ми мали б у краї інтернаціональне суспільст-

во. З іншого боку, музичного інтернаціоналізму варто остерігатися, оскільки в ньому втрачається національний дух, властивий кожній нації, кожному народові. Інтернаціоналізм нищить національну культуру окремого народу, виховує загал, а не особистостей.

Хоча А. Гржималі керував німецьким Товариством, він категорично виступав проти насильницького насадження німецької культури на Буковині. «Німецька культура хороша річ, якщо її розуміють. Але вона повинна увійти в життя населення вільно, непомітно». Кожен народ тільки ланка великого ланцюга, який об'єднує усі народи у спільному житті, у загальній справі на ниві культури. Його висловлювання: «...з часом тут з'являться такі мистецькі діячі, які підніматимуть національні гілки музичного дерева, для цього треба бути з народом, розуміти його душу і, успіху досягне той, хто не вважає себе вищим за свій народ, такими уже є Воробкевич, Мандичевський, [Тудор] Флондор»⁸, стало пророчим.

Отже, корінне населення Буковини в особі А.Гржималі мало дієву підтримку у розвитку багатонаціональної культури в краї. Цьому процесу сприяли його учні – Мандичевський і Флондор та український композитор, письменник, педагог, мистецько-громадський діяч Сидір Воробкевич. Із самого початку своєї творчої діяльності він твердо стояв на сторожі суто українських національних інтересів, переконань щодо розвитку музичної культури в краї. Хоча, добре володіючи іноземними мовами, з великим зацікавленням вивчав і відомі на той час музикознавчі праці Дена, Льюбе, Рейха, Кренна, класичну музику Баха, Генделя, Гайдна, Моцарта, Бетховена, Россіні, Ліста, Бортнянського, Березовського, Веделя, Турчанінова та ін.

Сучасний вчений, філолог Петро Рихло у своєму дослідженні творчості австрійського поета, перекладача середини ХІХ ст. Й.Г. Обріста, який жив у Чернівцях, віддає йому данину пам'яті як одному з перших європейських митців, хто торкнувся безсмертної поезії Т.Шевченка, переклавши її на німецьку не без допомоги у цій справі його тодішнього приятеля С.Воробкевича⁹. Це поклато початок широкому ознайомленню з творчістю Кобзаря за межами України, як наголошується в монографії Ярослави Погребенник «Шевченко німецькою мовою» (К., 1973).

Працюючи зі шкільною молоддю, Воробкевич постійно дбав про наявність педагогічної та методичної літератури. Він, як і його

творчий побратим, буковинський письменник Юрій Федькович, видавав «Співаники для шкіл народних», що вміщували як народні, так і оригінальні пісні на вірші українських поетів, який неодноразово перевидавався й використовувався тривалий час у школах як Буковини, так і Галичини.

Певна заслуга належить С. Воробкевичу і в справі розвитку культурних традицій молдавського та румунського народів. Виступаючи, зокрема, проти так званих ідеологів – румунізаторів, він із симпатією ставився до румунського народу та його культури. На основі зразків румунського пісенного фольклору він створив чимало оригінальних композицій і пісень, які друкувалися у тогочасній періодиці та музичних збірниках і лягли в основу «Збірника пісень» для румунських шкіл.

Окрім написаних численних за жанрами музичних, літературних, –поетичних і прозових творів, Сидір Воробкевич був одним із засновників науково-популярного лекторію, сам особисто читав публічні лекції з історії музики з циклом статей «Наші композитори», де висвітлював творчість українських, російських композиторів та інших всесвітньо відомих митців.

Славні традиції вшанування митців світового рівня та їх невмирущих мистецьких цінностей продовжуються й у наш час. Так, у 2011 р. у Чернівцях з нагоди відзначення 240-річчя від дня народження видатного німецького композитора Людвіга ван Бетховена у концертній залі філармонії відбулося прем'єрне виконання його Симфонії №9 ре мінор з фінальним хором на текст Ф.Шиллера – ода «До радості», вперше перекладений українською мовою Миколою Лукашем¹⁰.

Не менш грандіозною подією міжнародного рівня можна назвати прем'єру всесвітньо відомої кантати німецького композитора Карла Орфа «Карміна Бурана» на початку літа 2012 року на завершення свого чергового концертного сезону.

Напередодні відзначення 205-ї річниці від дня народження польського композитора Фредерика Шопена в кінці лютого 2015 р. відділ мистецтва Чернівецької обласної універсальної бібліотеки імені Михайла Івасюка (Любов Шилук) організував і провів зустріч із шанувальниками та виконавцями музики видатного композитора під назвою «Ліризм та мелодійність фортепіанної мініатюри».

Такі заходи є безпрецедентним прикладом використання зразків світової музично-куль-

турної спадщини для беззавітного служіння загальнолюдським ідеалам добра й справедливості¹⁰.

Висновок. Творчість музичних товариств, спілок, митців різних національностей, епох, віровизнання відігравали, відіграють і відіграватимуть визначну культурно-просвітницьку роль у духовному збагаченні людкості Буковини, України і європейських країн, а їх безсмертні творіння завше будуть спільним мистецьким надбанням усього людства.

¹ Blazhkevych H., Starukh T. Pravda i mify pro lvivskykh pianistiv – osnovopolozhnykiv fortepiannoyi shkoly. Lviv: Spolom, 2002. – 226 s.

² Mikuli Karol. Muzychne krayeznavstvo Bukovyny: Khrestomatiya. Vypusk 5: navchalnyy posibnyk do kursu «Muzychne krayeznavstvo» / Ukl.: O.V. Zalutskyi. – Chernivtsi: Ruta, 2007. – 132 s.

³ Bohaychuk M.A. Literatura i mystetstvo Bukovyny v imenakh: Slovnyk-dovidnyk. – Chernivtsi: Bukrek, 2005. – 312 s.

⁴ Demochko K.M. Muzychna Bukovyna: Storinky istoriyi. – K.: Muz. Ukrayina, 1990. – 136 s.: il. – S.19-29.

⁵ Mikuli Karol. Muzychne krayeznavstvo Bukovyny: Khrestomatiya. Vypusk 5: navchalnyy posibnyk do kursu «Muzychne krayeznavstvo». / Ukl.: O.V. Zalutskyi. – Chernivtsi: Ruta, 2007. – 132 s.

⁶ Muzychne krayeznavstvo Bukovyny: Khrestomatiya: navch. posibnyk do kursu «Muzychne krayeznavstvo». Vyp. 3 / Ukl.: O.V. Zalutskyi. Pereklad z nimetskoyi Cheban H.I. – Chernivtsi: Ruta, 2004. – 79 s.

⁷ Bohaychuk M.A. Literatura i mystetstvo Bukovyny v imenakh: Slovnyk-dovidnyk. – Chernivtsi: Bukrek, 2005. – S. 42.

⁸ Muzychne krayeznavstvo Bukovyny: Khrestomatiya: navch. posibnyk do kursu «Muzychne krayeznavstvo». Vyp. 3 / Ukl.: O.V. Zalutskyi. Pereklad z nimetskoyi Cheban H.I. – Chernivtsi: Ruta, 2004. – S. 52 – 76.

⁹ Muzychne krayeznavstvo Bukovyny: Khrestomatiya: navchalnyy posibnyk do kursu «Muzychne krayeznavstvo». Vyp. 7 / Ukl.: O.V. Zalutskyi. – Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2010. – S. 231.

¹⁰ Zalutskyi O. «Symfoniya radosti» Betkhovena // Ukrayinska muzychna hazeta. - K., 2011, lypen-veresen. – S.1.

УДК 32:[001.92:007:304:659.3]-053.67(=161.2)

© Мар'яна Шваб
(Луцьк)

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ НА ПРОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті з'ясовуються питання впливу засобів інформаційної комунікації на громадську думку української молоді щодо вибору європейського вектора розвитку України. Застосовані соціологічні прийоми дослідження громадської думки в окремій області України, виявлено рівень підтримки євро-

інтеграції України й основних комунікаційних засобів, які впливали на цей вибір.

Ключові слова: громадськість, пасивна громадськість, активна громадськість, громадська думка, молодіжна неурядова організація, засоби комунікації, євроінтеграція.

М. Шваб
(Луцк)

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ КОММУНИКАЦИЙ НА ПРОЕВРОПЕЙСКИЙ ВЫБОР УКРАИНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье изучаются вопросы влияния средств информационной коммуникации на общественное мнение украинской молодежи о европейском пути развития Украины. Благодаря социологическим приемам исследования общественного мнения в отдельной области Украины, выявлены уровень поддержки евроинтеграции Украины среди молодежи и главные средства коммуникации, которые влияли на этот выбор.

Ключевые слова: Общественность, пассивная общественность, активная общественность, общественное мнение, молодежная неправительственная организация, средства коммуникации, евроинтеграция.

M. Shvab
(Lutsk)

THE IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATIONS TECHNOLOGIES ON THE OF UKRAINIAN YOUTH VECTOR OF THE EUROPEAN CHOICE

The definition of «community» is one of the key concepts in the theory and practice of Public Relations. Community is an active social formation, which is focused on the issue to find its solution. This issue should be of public interest and be a semantic core of communication process (consensus of individual thoughts, which is called «public opinion», necessary to solve the problem).

J. Grunig and T. Hunt stressed on three factors, which, due to communication, transform latent (hidden) community into active one. Among these factors they define: feeling of problem (to what extent people feel changes in situation and realize needs in information); awareness of limitations (to what extent people feel themselves depressed under the influence of external factors and seek solutions of a specific problem); the level of involvement (to what extent people feel themselves involved in a problematic situation and feel its influence on themselves).

Thus, the content of PR process comes to the influence on public opinion with the aim of its reinforcement, supplement or strengthening; changes (if necessary); contribution of public opinion emergence out of range of problems etc.

Communication with youth (interpersonal and institutional) has got a necessary influence on community

transformation from latent state into active. The article reveals how involved communication tools influence on youth public opinion in the youth orientation of state issues, especially European integration of Ukraine.

The article shows a survey of young people (residents of Volyn region mostly) about awareness of Ukrainian youth organizations' activity and the level of involvement in their work. The aim was to identify the level of community passivity/activity.

According to J. Grunig and T. Hunt opinion, we have made such solution that youth in Ukraine only «feels a problem» (is under the first factor), but does not enhance communication with other people to search any ways of its solution.

In J. Dewey's approaches to the concept of «community» it is clearly defined the necessity of «certain evil that can harm a common interest of certain circle of people») as a factor of social group mobilization. Such «factor of evil» in the recent history of Ukraine can be called as hindering of European integration process and transition of relations between Ukraine and the European Union in the period of stagnation and crisis. Support of European vector of Ukraine was recorded for the first time in 2011 at the level of 52,7% of all age groups population (among youth – 58%) (average number under president V. Yushchenko was 43,4%, under V. Yanukovych – 36,6%). In 2013 – 54%, 2014 – 55,9%. In 2015, the level of European support reached 93% (compared to – 7%) in Volyn region.

So, we have evidence that at the time of special aggravation of the situation (political blackmail and Russian economic pressure on the eve of the Vilnius Summit, where signing of Agreement between Ukraine and the European Union was planned, Kremlin authority support of Maidan dispersal, Crimea occupation and intervention on Donbas etc.) latent youth social group acted like active community.

It is difficult to determine to what extent the choice of young people was prepared by youth organizations. Only 14% of young Volyn residents connect their choice with youth NGO (mostly all of them are members of youth organizations). 29% of young people took part in different EU youth projects in Ukraine – students' exchange program is the most popular one. That is why; their choice in favor of European integration is connected with Delegation of the European Union to Ukraine, which supports a number of youth projects.

Youth NGO influence on its target audience in Ukraine is not high. We focus on the youth interest in international student organizations and youth organizations of political parties (12% were the members of youth organizations in Volyn region, 3,6% were the members of International Students Association, 3,6% were the members of All-Ukrainian Union *Batkivshchyna*). It means that Ukrainian youth has two ways of social advancement: the first way is through European institutions, including educational, that help some people to integrate into European society and the second

one – through being involved in political parties' activities in Ukraine, which have their own views on authority, as the source of prosperity, stability and advancement.

Keywords: *community, passive community, active community, public opinion, youth non-governmental organization, communication tools, European integration.*

У теорії й практиці паблік рілейшнз одним із ключових є багатопланове поняття «громадськість». Найпростіше пояснення суті поняття «громадськість» дав американський філософ Дж. Дьюї: «Громадськість – це активне соціальне утворення, котре у певний момент об'єднується навколо проблеми задля пошуку шляхів її вирішення»¹. Дана проблема повинна становити суспільний інтерес і бути змістовим осердям комунікаційного процесу. Для вирішення проблеми обов'язковий консенсус індивідуальних думок, котрий називають «громадською думкою»².

У паблік рілейшнз громадськість часто сприймається як синонім «аудиторія». Але громадськістю стає лише активна аудиторія; якщо аудиторія проявляє пасивний інтерес до проблеми, то це означає, що суб'єкт PR повинен запровадити довгострокову PR кампанію для перетворення пасивної аудиторії в активну. Тобто забезпечити спілкування між собою угруповань людей, здатних концентруватися на суті справи.

Дж. Грюніг і Т. Хант звернули увагу на три фактори, котрі завдяки комунікації перетворюють латентну (приховану) громадськість на активну. Серед цих факторів вони називають:

1. *Відчуття проблеми* (тобто, якою мірою люди відчують зміни в ситуації і тим самим усвідомлюють потреби в інформації).

2. *Усвідомлення обмежень* (тобто, якою мірою люди відчують себе пригніченими під дією зовнішніх чинників і шукають шляхів виходу з конкретної проблеми).

3. *Рівень включеності* (тобто, якою мірою люди почувають себе втягнутими у проблемну ситуацію та відчують її вплив на собі)³.

Отже, зміст процесу PR зводиться до впливу на громадську думку з метою її підкріплення, доповнення чи посилення; зміни (при необхідності); сприяння виникненню громадської думки з кола нових проблем тощо.

Для дослідження суспільства соціальні науки застосовують метод спостереження чи два його типи: формалізовані або неформалізовані дослідження. Якісний (історіографічний,

дослідження окремих прикладів, вивчення особистих документів, глибинні інтерв'ю, фокус-групи) і кількісний (контент-аналіз, опитування громадської думки, інші соціологічні дослідження) методи формалізованого дослідження передбачають набуття нового формалізованого знання за допомогою методів математичної статистики та з використанням комп'юторної техніки. У неформалізованих дослідженнях більше значення має механічне спостереження, а для висновків – інтуїція й досвід дослідника⁴.

Тож, застосувавши прийоми кількісного методу, ми провели власне дослідження, яким з'ясували: 1) обізнаність й участь молоді в діяльності молодіжних НУО; 2) здатність і фактори формування молоддю активної соціальної групи.

Опитування проводилося серед молодих людей віком від 14 до 35 років (з них 33,7% чоловіків і 66,3% жінок) протягом липня – серпня 2015 р. за посередництва соціальних мереж Facebook і Вконтакте. В опитуванні взяли участь 200 осіб (Волинська область, Україна).

Отже, молоді люди відповіли на питання, сформульовані в анкеті:

1. Чи знаєте Ви про діяльність європейських молодіжних організацій?

- Відповідь:
- «Так» – 56,6%, «Ні» – 43,4%

2. Які європейські молодіжні організації Ви знаєте?

- 19,2% – Європейський молодіжний парламент
- 12% – Міжнародна асоціація студентів
- 7,2% – Європейський студентський союз
- 6% – Європейський студентський форум
- 3,6% – Конфедерація молодіжних клубів, Європейська асоціація студентів-юристів, Молоді європейські соціалісти тощо.

3. Чи знаєте Ви про діяльність молодіжних громадських організацій в Україні?

- «Так» – 70%, «Ні» – 30%

4. Які українські молодіжні організації Ви знаєте?

- 31,1% – «Пласт»
- 19% – ЄМП-Україна
- 7,2% – Молодіжна платформа
- 6% – Молода просвіта, «Іскра»
- 4,8% – Спілка української молоді, Національний альянс, Міжнародна асоціація студентів України, Фондація регіональних ініціатив
- 3,6% – Альтернатива «Б»

5. Чи належите Ви до одного з молодіжних формувань?

- «Так» – 12%, «Ні» – 88%

6. Чи знаєте Ви про європейські молодіжні програми й проекти, що діють в Україні?

- «Так» – 40%, «Ні» – 60%

7. Чи брали Ви участь у європейських програмах?

- «Так» – 29%, «Ні» – 71%

8. З яких джерел Ви довідалися про діяльність молодіжних організацій?

- 71% – соціальні мережі
- 47% – веб-сайти
- 24% – статті
- 16,9% – брошури, інформаційні матеріали
- 14,8% – радіо й телебачення
- 14,5% – емейл-розсилання
- 10% – електронні прес-релізи
- 8,4% – навчальні програми
- 7,6 – 7,2% – внутрішні періодичні видання, прес-релізи, спеціальні програми
- 3,6% – фільми про роботу організації
- 2,4% – річні звіти
- 1,2% – листи, бюлетені

Більшість молодих людей, котрі позитивно відповідали на питання, належать до вікової категорії 14 – 29 років. Найменше (або нічого) про діяльність молодіжних організацій не знають особи віком 30 – 35 років.

Отже, проаналізуємо дані опитування. 70% молодих людей Волині знають про українські молодіжні організації. Більша половина з опитаних (56,6%) знають про діяльність європейських організацій. Найбільш відомі – Європейський молодіжний парламент, Міжнародна асоціація студентів, Європейський студентський форум.

З-посеред 12% членів молодіжних організацій 3,6% є членами Міжнародної асоціації студентів і організації Батьківщина молода – молодіжного крила ВО Батьківщина, 1,2% – членами Форуму українських скаутів тощо. 40% молоді з Волині добре обізнані, а 29% задіяні в європейських програмах.

Як і слід було чекати, інформацію про організації молоді люди отримали з соціальних мереж (в Україні, незважаючи на неодноразове застереження влади, популярною залишається російська мережа Вконтакте) – 71% і веб-сайтів – 46%, статті (24%) так само мають електронне походження. Отже, інтернет-мережа є й залишатиметься основним комунікаційним засобом між організацією та її цільовою аудиторією. Про інші PR-засоби можна

сказати, що більше значення мають так звані контрольовані засоби комунікації.

Зауважимо: більше 10% молодих людей повідомили, що довідалися про молодіжне громадське життя від своїх друзів у щоденному спілкуванні (в тому числі в соцмережах).

Український інститут соціальних досліджень у 2013 р. проводив соціологічне опитування серед молоді на Дніпропетровщині. На запитання «Чи знаєте Ви щось про існування й діяльність громадських молодіжних організацій в Україні й, зокрема, у вашій області?» 82% респондентів відповіли негативно, 18% осіб у віці 14 – 28 років – позитивно, 4% заявили про свою належність до одного з молодіжних формувань⁵.

Зіставлення результатів опитування (70-ти відсотків обізнаних на Волині проти 18-ти на Дніпропетровщині) вказують на тенденцію пониження організованості молоді в напрямку із заходу на схід України. Щоправда, йдеться лише про найзагальніші тенденції, а не про закономірності, що вимагають більш ретельних досліджень.

Сукупність даних характеризує молодь як пасивну (а не активну) цільову аудиторію, не-свідому своїх соціальних завдань і можливостей, саме тому про участь у молодіжних організаціях заявили 12 і 4% молоді. Але причини такого явища радше криються у вадах молодіжної політики держави, аніж у неефективності діяльності молодіжних організацій. Порівняння молодіжної політики ЄС і України, здійсненого Лабораторією законодавчих ініціатив у 2006 р.,⁶ яскраве тому свідчення.

Застосувавши міркування Дж. Грюніга й Т. Ханта про фактори перетворення латентної громадськості на активну, робимо висновок, що молодь в Україні лише відчуває проблему (тобто піддана першому фактору), але не шукає шляхів виходу із ситуації, що склалася, а отже, не посилює комунікацію з іншими людьми для її вирішення.

У підходах Дж. Дьюї до поняття «громадськість» чітко означена необхідність «певного зла, що здатне завдати шкоди спільному інтересу певного кола людей»⁷, як фактора мобілізації соціальної групи.

Таким «фактором зла» можна назвати згорання євроінтеграційного процесу в Україні й перехід відносин між Україною та ЄС у період стагнації й кризи, увиразненого в 2011 р. Саме тоді вперше було зафіксовано підтримку європейського вектора України на рівні

52,7% населенням усіх вікових груп (серед молоді 58%). Порівняймо: середнє значення за президентства В. Ющенка становило 43,4%, за президентства В. Януковича – 36,6%⁸.

Таким чином, наше наступне опитування з'ясувало рівень підтримки євроінтеграції України серед молоді Волині (18 – 29 років). На перше питання «Чи підтримуєте Ви євроінтеграцію України?» ствердно відповіли 93% опитаних, заперечно 7%. На друге питання «З яких джерел Ви довідалися про переваги євроінтеграції України?» 16% обрали відповідь – «з інформації молодіжних осередків», 84% – «з інших джерел (ЗМІ)».

У масштабах України ця цифра в 2013 р. становила 54%, у 2014 р. – 55,9%⁹.

З таблиці видно рівень євроінтеграційної підтримки серед інших вікових груп.

Найбільш очевидний висновок з наведених у таблиці даних той, що молодь не продемонструвала істотного зростання підтримки ЄС у проміжку між 2013 – 2014 рр. Цілком можливо, що потенціал підтримки євроінтеграційної ідеї серед молоді на сьогодні максимально використаний. Фактично нинішній рівень підтримки ЄС серед представників нової генерації українців є тотожним до того, що був зафіксований наприкінці 2011 р. – 58%¹¹. Тобто вибір молоді був зроблений свідомо й не був ситуативною реакцією на будь-які внутрішні та зовнішні політичні чи економічні чинники.

Очевидно й те, що подальші зміни в настроях молоді будуть залежати від розвитку відносин між Україною та ЄС, позицією Євро-

пейського Союзу щодо європейських перспектив України та ефективності тих реформ, які проводитимуться в рамках реалізації Угоди про асоціацію. Коливання можуть спостерігатися як у бік деякого зменшення рівня підтримки, так і підвищення проєвропейських настроїв серед молодого покоління.

Тож маємо свідчення того, що в момент особливого загострення ситуації – політичний шантаж і економічний тиск з боку Росії напередодні Вільнюського саміту, де планувалося підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, підтримання кремлівською владою кривавого розгону Майдану, окупація Криму й інтервенція на Донбасі тощо *латентна соціальна група виступила як активна громадськість*.

Якою мірою вибір молоді готували молодіжні організації – визначити важко. Лише 14% молодих волинців вказали на пов'язаність свого вибору з молодіжними НУО (ці ж особи в першому опитуванні зазначали, що є членами молодіжних організацій). Удвічі більше – 29% молодих осіб брали участь у різноманітних молодіжних проєктах ЄС в Україні, в більшості – у студентських обмінах. Тож можна вважати, що їх вибір на користь євроінтеграції пов'язаний з діяльністю Представництва ЄС в Україні, котре підтримує низку молодіжних проєктів.

Висновок. Отже, вплив молодіжних НУО на свою цільову аудиторію в Україні невисокий. Фіксується інтерес молоді до міжнародних студентських організацій і молодіжних організацій політичних партій (принаймні з

**Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?
(Віковий розподіл, травень 2013 р. – травень 2014 р.)**

Інтеграційний напрям	18–29 років		30–39 років		40–49 років		50–59 років		60 років і старші	
	трав. 2013	трав. 2014	трав. 2013	трав. 2014	трав. 2013	трав. 2014	трав. 2013	трав. 2014	трав. 2013	трав. 2014
Вступ до ЄС	54,1	55,9	44,5	55,3	44,5	53,0	37,5	51,4	30,4	41,4
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусії, Казахстану	18,8	15,8	22,3	17,9	27,6	22,3	38,7	22,2	45,0	27,8
Неприєднання ні до ЄС, ні до Митного союзу	13,4	17,4	16,1	18,7	13,0	16,5	15,7	16,9	11,6	17,7
Важко відповісти	13,6	10,9	17,2	8,1	14,8	8,2	10,1	9,4	13,0	13,1

Джерело¹⁰

12% членів молодіжних організацій на Волині 3,6% вказали на членство в Міжнародній асоціації студентів, інші 3,6% – на членство в молодіжній організації ВО Батьківщина), що свідчить: українська молодь бачить два шляхи соціального просування; перший шлях пролягає через європейські інституції, в тому числі освітні, що певній частині осіб дозволяє інтегруватися в європейське суспільство й скористатися відкритістю соціальних «ліфтів» для молоді в західних демократіях; другий – через політичні партії в Україні, в якій сформовано погляд на владу як на джерело достатку, стабільності й просування.

¹ Dewey J. The Public and Its Problems. – New York, 1927. – P. 15–17; Korolko V. Osnovy pablyk rileyshnz. – М.; К., 2001. – S. 135.

² Osovskyy V. Sotsiolohiya hromadskoyi dumky. – К., 2005. – S. 31.

³ Korolko V., Nekrasova O. Zvyazky z hromadskisty : Naukovi osnovy, metodyka, praktyka. – К., 2009. – S. 208–209.

⁴ Там само.– S. 241.

⁵ Diyalnist molodizhnykh hromadskykh orhanizatsiy yak skladova protsesu demokratyzatsiyi suspilstva (Yu. Polishchuk) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://ngoua.org/archives/470/13>

⁶ Molod Kyueva: vyroblennya efektyvnoyi polityky na vyklyky chasu. Materialy do kruhloho stolu [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://www.parlament.org.ua/docs/files/12/1164126913_ans.pdf

⁷ Dewey J. The Public and Its Problems. – New York, 1927. – P. 17.

⁸ Yevropeyska ideya yednaye ukrayintsiv [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://mfaua.org/2014/07/04/yevropeyska-ideya-yednaye-ukraïnciv/>

⁹ Fond demokratychnoyi initsiatyvy imeni Ilka Kuchera / Yevrointehratsiya Ukrainy: dosvid susidiv ta perspektyvy do obyednannya suspilstva [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1407765948_3132.pdf

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

УДК 94(477):314.745.4«19»

© Олександр Удот
(Луцьк)

ФІЛЬТРАЦІЙНІ ТАБОРИ ДЛЯ РАДЯНСЬКИХ РЕПАТРИАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується причини створення та особливості функціонування фільтраційних таборів на території УРСР, створених для вирішення одного з основних завдань післявоєнної відбудови СРСР – отримання в необхідній кількості дешевої робочої сили.

За даними Управління уповноваженого Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) СРСР у справах репатріації, створеного в жовтні 1944 року, за межами СРСР на той час перебувало близько 5 млн радянських громадян, з яких понад 3 млн знаходились в зоні впливу держав-союзників та до 2 млн – у зоні впливу СРСР. Крім того, вціліло приблизно 1,7 млн військовополонених. Радянське керівництво було гостро зацікавлене у поверненні усіх без винятку переміщених осіб, крім того, в СРСР та на Заході були кардинально протилежні погляди на права людини та свободу вибору підданства. Тому пріоритетним завданням таборів, створених установами Радянського Союзу, були політична фільтрація й статистичний облік осіб, які тривалий час перебували за кордоном.

Відчули на собі безмежне свавілля радянської системи особи, які в період окупації прийняли німецьке підданство, так звані «фольксдойчі», та родини тих, хто співпрацював з окупаційною владою чи просто перебував на службі в німецьких установах, переселенці з Польщі та реемігранти з Франції, військовополонені, в'язні німецьких концтаборів (інтерновані) та люди, які насильно були вивезені на роботу до Німеччини (остарбайтери).

Ключові слова: репатріація, переміщені особи, політична фільтрація, перевірконо-фільтраційні пункти, Україна, Друга світова війна.

А. Удот
(Луцьк)

ФИЛЬТРАЦИОННЫЕ ЛАГЕРЯ ДЛЯ СОВЕТСКИХ РЕПАТРИАНТОВ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье исследуются причины создания и особенности функционирования фильтрационных лагерей на территории УССР, созданных для решения одной из основных задач послевоенного восстановления СССР – получение в необходимом количестве дешевой рабочей силы.

По данным Управления уполномоченного Совета Народных Комиссаров (Совета Министров) СССР по делам репатриации, созданного в октябре 1944 года, за пределами СССР в то время находилось около 5 млн советских граждан, из которых, более 3 млн находились в зоне влияния государств-союзников и около 2 млн – в зоне влияния СССР. Кроме того, уцелело примерно 1,7 млн военнопленных. Советское руководство было остро заинтересовано в возвращении всех без исключения перемещенных лиц, кроме того, в СССР и на Западе были кардинально противоположные взгляды на права человека и свободу выбора подданства. Поэтому приоритетной задачей лагерей, созданных учреждениями Советского Союза, были политическая фильтрация и статистический учет лиц, которые длительное время находились за границей.

Почувствовали на себе безграничное своеволие советской системы лица, которые в период оккупации приняли немецкое подданство, так называемые «фольксдойче», и семьи тех, кто сотрудничал с оккупационными властями или просто находился на службе в немецких учреждениях, переселенцы из Польши и реэмигранты из Франции, военнопленные, узники немецких концлагерей, (интернированные) и люди, которые насильно были вывезены на работу в Германию (остарбайтеры).

Ключевые слова: репатриация, перемещенные лица, политическая фильтрация, проверочно-фильтрационные пункты, Украина, Вторая мировая война.

O. Udot
(Luck)

FILTRATION CAMPS FOR SOVIET REPATRIANS IN THE TERRITORY OF UKRAINE AFTER WORLD WAR II

The article examines the reasons for the establishment and operation features of filtration camps on the Ukrainian territory of the USSR, created to address one of the main tasks of post-war reconstruction of the USSR – to provide a required amount of cheap labor.

According to the Office of the Commissioner of the Council of People's Commissars (Council of Ministers) of the USSR for repatriation established in October 1944, outside the Soviet Union at that time it was about 5 million Soviet citizens, of which more than 3 million, located in the zone of influence of the Allies and 2 million – in the zone of influence of the USSR. In addition, about 1700000 POWs survived. The Soviet leadership was keenly interested in the return of all displaced persons, without exception, in addition, in the Soviet Union and the West were radically opposing views on human rights and freedom of choice of citizenship. Therefore priority camps established institutions of the Soviet Union – a political filtering and statistics on persons who have been a long time abroad.

Feel the boundless arbitrariness of the Soviet system the persons who during the occupation took German citizenship, the so-called 'Volksdeutsche' and the families of those who collaborated with the occupation authorities or simply in the service in the German institutions, immigrants from Poland and returnees from France, prisoners of war, prisoners of German concentration camps (interned), and people who were forcibly taken to Germany to work (Ostarbeiter).

The problem of repatriation and filtering of persons in 1944-1951, which in recent years have increasingly noticeable in the category of national historical research on World War II in the Soviet historical science does not actually studied and was quite painful and transformed into the problem of 'second exile'. In turn, one of the first began its study foreign historians. Their focus is coercive methods of repatriation in the USSR former Soviet citizens. In Soviet historiography the theme of

repatriation was not relevant at all, and compulsion qualifies as a humanitarian crime.

The main idea of the article is to analyze the features of activity filtration camps on the territory of the Ukrainian SSR and the specifics of the filtering procedure for various categories of citizens and to the last government.

Despite the conviction of Soviet government of willing and exciting epic return to the Soviet Union millions of people, the power of imprisoned foreign invaders repatriation was totally compulsory character that few formalized at the international level as a result of agreements between Stalin, Roosevelt and Churchill at the Yalta meeting in February 1945. Later, these agreements have been secured between the Allies in the Crimea and Potsdam international agreements in 1945.

Under the decision of SNK of the USSR and the Communist Party (Bolsheviks) on August 31, 1944 under the government of the USSR it established a department for the repatriation of Soviet citizens. Directly on the demarcation lines of allied forces in Germany and Austria to exchange displaced allies it organized nine transceivers camps. In general, infrastructure repatriation camp consisted of 127 front-line army and 57 transit camps. In the border area of Ukraine acted Lviv (consists of six camps), Rava-Russian, Kowalski (consisted of two camps), Samborski, Kolomyjsky prefabricated camps, which were organized in accordance with the special decision on June 16, 1945. In general, in Ukraine operated 17 ready-border-Union transit camps. The bulk of the immigrants was filtered and tested in these camps. Terms of residence in them were sophisticated and very sad. The process of checking and filtering took place a long time with pressure on displaced persons.

So, if the objectives of the camps set up in the Western occupation zones were an organization address issues related to the further fate of persons subject to repatriation, medical and material assistance to the victims of Nazism, before such institutions of the Soviet Union was the primary goal – political filtering and statistics on persons which were for a long time abroad.

Soviet repatriation system was designed and operated primarily for the benefit of the state. Through the repatriation of their nationals in the final stages of the war and after its end, the Soviet Union, despite attempts to make this process of organized and planned nature; exercise actually poorly organized and inadequately secured movement of people, subjecting them to degrading and lengthy inspections by holding immigrants on the camps.

Returnees (former Ostarbeiter and prisoners of war) for an indefinite period were in-depth and comprehensive control of the authorities.

While interviewing some of the repatriated were accused of collaboration with invaders and herded into concentration camps in the remote areas of the USSR. Those immigrants, who have been filtered, received the certificate of the direction of the permanent residence marked 'can not serve'.

Immigrants who did not survive the test procedures, filtration repatriation commissions, in the best case were sent to live and work in places distant from their families, in the heavy physical work, without taking into account their qualifications and desires. The greatest number of immigrants was settled in the industrial areas of eastern Ukraine (Donetsk (Stalin), Luhansk (Voroshilovgrad), Dnipropetrovsk region).

In general, the results of numerous tests, only 58% went to the previous place of residence. Some were immediately mobilized to the Red army or labor battalions. But there they were under the constant supervision of the relevant authorities. Yes, we can see and feel all the pain and dishonesty of the filtering process, which took place in the Soviet Union after World War II. The soldiers heroically defended their country from invaders, the sick and wounded, returned home, put on a par with criminals and had practiced his «guilt» (for being captured) in the labor camps of the Soviet Union.

Keywords: repatriation, displaced persons, political filtering, screening and filtration points, Ukraine, World War II.

Проблема репатріації та фільтрації осіб у 1944 – 1951 роках, що останнім часом є все помітнішою в тематиці вітчизняних історичних досліджень про Другу світову війну, у радянській історичній науці фактично не вивчалася та була досить болючою й трансформувалася у проблему «другої еміграції». Натомість, одними з перших почали її вивчати зарубіжні історики. Їх увага зосереджувалася на примусових методах репатріації до СРСР колишніх радянських громадян. У радянській історіографії тема репатріації взагалі актуальною не була, а примусовість кваліфікувалась як гуманітарний злочин. Разом з тим відсутність історичної бази та об'єктивної інформації, тенденційний підбір фактів та однобоке їх тлумачення зародило навколо цих подій багато міфів. Лише наприкінці 80-х років до вивчення цієї теми долучилися радянські й далі російські історики-дослідники О. Шевяков¹, А. Вольхин², В. Земсков³. Серед українських учених тему репатріації вивчали Т. Пастушенко⁴, С. Старожук⁵, Н. Мелешко⁶, М. Куницький⁷. Маючи доступ до архівних документів, зарубіжних джерел, вони дають об'єктивну характеристику й оцінку перебігу, масштабам та наслідкам примусової репатріації радянських громадян в СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та після її закінчення.

Метою статті є аналіз особливостей діяльності перевірконо-фільтраційних таборів на території УРСР та специфіки процедури

фільтрації для різних категорій громадян і ставлення до останніх влади.

Виклад основного матеріалу. Попри всі переконання радянської влади про бажану та хвилюючу епопею повернення до СРСР мільйонів людей, силою позбавлених свободи чужоземними завойовниками, репатріація носила виключно примусовий характер, що мало офіційне закріплення на міжнародному рівні внаслідок угод між Сталіним, Рузвельтом й Черчиллем при зустрічі в Ялті у лютому 1945 року. У подальшому ці домовленості були закріплені між союзниками по антигітлерівській коаліції у Кримських та Потсдамських міжнародних угодах 1945 року.

За постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 року, при уряді УРСР було створено відділ у справах репатріації радянських громадян⁸, а починаючи із січня 1945 року, подібні відділи стали діяти у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. Загальне керівництво органами репатріації в Українській РСР покладалося на заступника Голови РНК УРСР⁹.

Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині й Австрії для обміну переміщеними особами із союзниками було організовано дев'ять приймально-передавальних пунктів (ППП)¹⁰. Загалом табірна інфраструктура репатріації складалася із 127 фронтових і 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП) Наркомату оборони (НКО), організованих на території Європи¹¹, підконтрольної СРСР, в котрих одночасно могли перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тис. радянських військовослужбовців¹².

Другим, тилловим «ешелоном» репатріації стали 35 збірно-пересильних таборів (ЗПТ), створених у прикордонній зоні Радянського Союзу, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони (ЗПП НКО)¹³.

У прикордонній зоні України діяли Львівський (складався з шести таборів), Рава-Руський, Ковельський (складався з двох таборів), Самбірський, Коломийський збірно-пересильні пункти НКО, які були організовані відповідно до постанови ДКО від 16 червня 1945 року. Загалом, на території України діяло 17 загальносоюзних прикордонних збірно-пересильних таборів. Аналогічна структура таборів у 1944 році була створена Народним комісаріатом внутрішніх справ. У Львівській,

Дрогобицькій, Волинській та Ізмаїльській областях працювало сім перевірко-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС із середньою пропускною спроможністю 3 тис. осіб. Вони розташовувалися в Болграді, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Яворові, Хирові, Мостиську, Чернівцях (пізніше, у вересні 1945 р., пункт із Яворова було переведено до Одеси, а в Чернівцях ліквідовано)¹⁴.

Довершували картину репатріаційної системи спеціальні приймально-розподільчі пункти (ПРП). Як правило, вони відкривалися в обласних центрах республіки або поблизу великих вузлових залізничних станцій¹⁵.

Кожен такий пункт повинен був мати санпропускник, баню й дезкамеру, пропускна спроможність котрих становила від 30 до 100 осіб. На обласних ПРП проводили прийом та облік ешелонів із переміщеними особами і відправляли прибулих за місцем їх проживання. Окрім того, до завдань усіх таборів та пунктів незалежно від підпорядкування й призначення входило також тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання і харчуванням. На збірно-фільтраційних пунктах різного підпорядкування обов'язково повинна була проводитися медико-санітарна профілактика; з державного бюджету виділялися кошти для надання репатріантам матеріальної допомоги продовольством, грошима та конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі)¹⁶.

Велика увага також приділялася політико-виховній роботі з ними. До обласних приймально-розподільчих пунктів, збірно-пересильних таборів Наркомату оборони та перевірко-фільтраційних пунктів Наркомату внутрішніх справ направлялися по партійній лінії агітатори з різних областей України, які повинні були проводити культурно-масову і роз'яснювальну роботу серед репатріантів¹⁷.

На першому етапі репатріанти потрапляли до приймально-передавальних пунктів (ППП), які розташовувалися на лінії союзних військ. Тут вони проходили первинну перевірку, під час якої їх розподіляли за категоріями, за статтю та місцем проживання. Після цього вони потрапляли до перевірко-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС або до армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), які розміщувалися у прикордонній смузі СРСР та займалися збором, перевіркою й обліком усіх репатріантів¹⁸.

У травні 1945 року ДКО прийняв постанову, що затверджувала 10-денний строк проведення реєстрації й перевірки цивільних репатріантів та відправки їх за місцем проживання. Як виявилось на практиці, зазначені терміни були нереальними, тому люди перебували у таборах від одного до трьох місяців, що значно перевантажувало ПФП.

Основна маса репатріантів проходила перевірку та фільтрацію у ЗПП НКО та ПФП НКВС. Виявлені «підозрілі» елементи направлялись для більш ретельної перевірки до спецтаборів НКВС, які пізніше отримали назву перевірко-фільтраційні табори (ПФТ). Подальша доля цих репатріантів – тяжка праця у виправних трудових таборах ГУЛАГу¹⁹.

Згідно з інструкціями перевірочних органів, одразу ж підлягали арешту й суду особи, що входили до керівного складу поліції, «народної варти», РОА та інших подібних організацій, військовослужбовці Червоної армії, що перейшли на сторону противника, керівники цивільних громад (бургомістри, сільські старости).

В ході перевірок на кожного з репатріантів заводилися фільтраційні справи та заповнювалися реєстраційні листки у 2 примірниках. Фільтраційні справи – це дос'є на людей, яке складалося з документів радянських установ, німецьких документів та матеріалів і документів союзних військ. До документів радянських установ входили особисті документи громадян, протоколи допиту, інформаційне міжнародне листування, матеріали свідків про діяльність особи, яка була під перевіркою, характеристики, складені офіційними представниками влади²⁰.

Голови та члени репатріаційних комісій – співробітники НКВС – допитували репатріантів за 14 пунктами, найважливішими з яких були: «чому опинився на території іншої держави?», «чи підлягав арештам, допитам, затриманням, штрафам з боку німецької влади, коли, де і за що?», «чи утримувався у спецтаборах противника і що там робив (вказати назву табору і адресу)?», «чи проходив службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювалися противником?», «чи служив у німецьких установах, на підприємствах, організаціях (в яких, в якій якості)?».

Зі слів того, хто підлягав перевірці, оперативними працівниками перевірко-фільтраційної комісії заповнювалась досить доклад-

на анкета. Окрім звичайних біографічних даних, у цьому документі фіксувались відомості про трудову діяльність до початку війни і вибуття за кордон, участь у Великій Вітчизняній війні, обов'язково відзначалось де, коли і за яких обставин людина потрапила до полону, в оточення, на окуповану територію. Детально фіксувалось і те, скільки разів, де, коли і за що вона затримувалась військовими, поліцейськими органами, гестапо на окупованій радянській території, якщо засуджувалась, то яким судом і за що, строк покарання, де його відбувала, як і коли була звільнена, яким іншим репресіям піддавалася (сам репатріант та його родина) з боку окупантів; чим займалася і де працювала на окупованій території²¹.

Велике значення надавалось тому, коли і за яких обставин радянська людина потрапила на територію країн, що воювали з СРСР, або в окуповану Німеччиною країну. При цьому членам комісії складачі анкет пропонували з'ясувати, яким чином потрапив репатріант за кордон – як військовополонений, мобілізований або виїхав добровільно²².

Отже, якщо завданнями таборів, створених у західних окупаційних зонах, були організація вирішення питань, пов'язаних з подальшою долею осіб, які підлягали репатріації, надання медичної та матеріальної допомоги постраждалим від нацизму, то перед такими установами Радянського Союзу стояло основне завдання – політична фільтрація й статистичний облік осіб, які тривалий час перебували за кордоном.

Радянська репатріаційна система була створена і діяла, в першу чергу, в інтересах держави. Проводячи репатріацію своїх громадян на завершальному етапі війни та після її закінчення, Радянський Союз, незважаючи на спроби надати цьому процесу організованого і спланованого характеру, здійснював фактично погано організоване і недостатньо забезпечене переміщення людей, піддаючи їх принизливим і тривалим перевіркам, утримуючи репатріантів на збірно-пересильних пунктах.

Репатріанти (колишні оstarбайтери й військовополонені) на невизначений час опинилися під всебічним і всеохоплюючим контролем влади.

Під час проходження співбесіди частина з репатрійованих була звинувачена у співпраці з окупантами і загнана в концтабори та у віддалені райони СРСР. Ті репатріанти, які пройшли фільтрацію, отримували посвідчення про

направлення до постійного місця проживання з поміткою «Видом на жительство служить не может».

Репатріантів, що не витримали процедури перевірки репатріаційно-фільтраційних комісій, у кращому випадку направляли жити і працювати у місця, віддалені від їх родин, на важку фізичну роботу, без урахування їхніх кваліфікації і бажань. Найбільша кількість репатріантів була розселена в промислових районах Східної України (Донецька (Сталінська), Луганська (Ворошиловградська), Дніпропетровська області).

Загалом, за результатами численних перевірок, лише, 58% попрямували до попереднього місця проживання. Декого відразу мобілізували до Червоної армії або трудових батальйонів. Але й там вони були під постійним контролем відповідних органів. Так, ми можемо побачити та відчути усю ганебність та біль процесу фільтрації, що відбувався в СРСР після Другої світової війни. Воїни, що героїчно захищали свою країну від загарбників, хворі та поранені, повернулись на Батьківщину, ставши на один щабель зі злочинцями, та змушені були відпрацьовувати свою «провину» (за те, що потрапили в полон) у трудових таборах Радянського Союзу.

¹ Shevyakov A. A. «Тайни» после voennoy repatriatsii / A. A. Shevyakov // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1993. – # 5. – S. 3–11.

² Volhin A. I. Deyatel'nost' organov gosbezopasnosti Srednego Urala sredi repatriantov v 1945–1946 godah / A. I. Volhin // Istoricheskie chteniya na Lubyanke. 2001 god. Otechestvennyye spetssluzhbyi v poslevoennyye gody. 1945–1953 gg. – 2002. – Vyip. 5. – S. 70–75.

³ Zemskov V. K. voprosu o repatriatsii sovetskikh grazhdan 1944–1951 godyi / V. Zemskov // Istoriya SSSR. – 1990. – # 4. – S. 151–165.

⁴ Pastushenko T. Ostarbaytery z Kyivshchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya (1942–1953) / T. Pastushenko / NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2009. – 284 s.

⁵ Starozhuk S. Zaruchnyky Druhoyi svitovoyi viyny / S. Starozhuk // Istoriya Ukrayiny. – 2002. – # 35. – S. 5–12.

⁶ Meleshko N. B. Orhanizatsiya perevezennya «peremishchenykh osib» terytoriyeyu Ukrayinskoyi RSR na pochatkovomu etapi repatriatsiyi (veresen-hruden1944r.) // Visnyk akademiyi pratsi i sotsialnykh vidnosyn FPU. – 2013. – # 1. – S. 139–143.

⁷ Kunytskyy M. P. Prymusova repatriatsiya radyanskykh hromadyan do SRSR pislya Druhoyi svitovoyi viyny (ukrayinskyy vektor) / Mykhaylo Petrovych Kunytskyy: Monohrafiya. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnya», 2007. – 248 s.

⁸ Zemskov V. N. Repatriatsiya peremeschennykh sovetskikh grazhdan / Voyna i obschestvo, 1941 – 1945 kniga vtoraya. – M.: Nauka, 2004 // http://scepisis.net/library/id_1234.html

⁹ Tam samo.

¹⁰ Meleshko N.B. Viddily u spravakh repatriatsiyi vykonkomiv oblasnykh Rad Ukrayinskoyi RSR (1945-1953): orhanizatsiya, funktsiyi, diyalnist' / O.V. Potylchak, N.B. Meleshko // Visnyk Cherkakoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky. – # 262. – Cherkasy: Cherkaskyy natsionalnyy universytet imeni B. Khmelnytskoho, 2013. – S. 114-122 s.

¹¹ Kunytskyy M.P. Prymusova repatriatsiya radyanskykh hromadyan do SRSR pislya Druhoyi svitovoyi viyny (ukrayinskyy vektor) / Mykhaylo Petrovych Kunytskyy: Monohrafiya. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnya», 2007. – 248 s.

¹² Zemskov V. N. Repatriatsiya peremeschennykh sovetskikh gradzhan / Voyna i obschestvo, 1941-1945 kniga vtoraya. – M.: Nauka, 2004 //

¹³ Pastushenko T. Ostarbaytery z Kyvivshchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya (1942–1953) / T. Pastushenko / NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny. – K: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2009. – 284 s.

¹⁴ Meleshko N.B. Rozvytok merezhi prykordonykh zbirno-peresylnykh punktiv Narodnoho komisariatu oborony (Ministerstva zbroynykh syl) SRSR u systemi repatriatsiynykh orhaniv Ukrayinskoyi RSR (1946-1951 rr.) / N.B. Meleshko, O.V. Potylchak // Viyna. Okupatsiya. Pam'yat: Prymusovi robitnyky z Ukrayiny v okupovaniy Yevropi: Materialy Vseukrayinskoyi naukovoyi konferentsiyi, m. Kyviv, 27 veresnya 2012 r. / Ukrayinskyy instytut natsionalnoyi pamyati, Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny; uporyad.: R.I. Pylyavets, V.M. Yaremenko. – K.: NVTs «Priorityety», 2012. – S. 159-168.

¹⁵ Meleshko N.B. Viddily u spravakh repatriatsiyi vykonkomiv oblasnykh Rad Ukrayinskoyi RSR (1945-1953): orhanizatsiya, funktsiyi, diyalnist' / O.V. Potylchak, N.B. Meleshko // Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky. – # 262. – Cherkasy: Cherkaskyy natsionalnyy universytet imeni B. Khmelnytskoho, 2013. – S. 114-122.

¹⁶ Pastushenko T.V. «Vyizd repatriantiv do Kyveva zaboroneno...»: povoyen. zhyttya kolysh. ostarbayteriv ta viyskovopolonenykh v Ukraini / Tetyana Pastushenko; In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Nim. fond «Pamyat, vidpovidalnist i maybutnye». – K., 2011. – 164 s. – Bibilohr.: S. 146–164.

¹⁷ Kunytskyy M.P. Prymusova repatriatsiya radyanskykh hromadyan do SRSR pislya Druhoyi svitovoyi viyny (ukrayinskyy vektor) / Mykhaylo Petrovych Kunytskyy: Monohrafiya. – Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnya», 2007. – 248 s.

¹⁸ Zemskov V. N. Repatriatsiya peremeschennykh sovetskikh gradzhan / Voyna i obschestvo, 1941-1945 kniga vtoraya. – M.: Nauka, 2004 // http://scepsis.net/library/id_1234.html

¹⁹ Tam samo.

²⁰ Kravchenko A. Ukrayinski nevilnyky Tretoho Reykhu (mynule i suchasnist): Publitsystychna khronika / A. Kravchenko, S. Baturyn – Lviv: Kalvariya, 2005. – 235 s.

²¹ Volhin A. I. Deyatel'nost organov gosbezopasnosti Srednego Urala sredi repatriantov v 1945–1946 godah / A. I. Volhin // Istoricheskie chteniya na Lubyanke. 2001 god. Otechestvennyie spetssluzhbyi v poslevoennyye godyi. 1945–1953 gg. – 2002. – Vyip. 5. – S. 70–75.

²² Pastushenko T.V. «Vyizd repatriantiv do Kyveva zaboroneno...»: povoyen. zhyttya kolysh. ostarbayteriv ta viyskovopolonenykh v Ukraini / Tetyana Pastushenko; In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Nim. fond «Pamyat, vidpovidalnist i maybutnye». – K., 2011. – 164 s. – Bibilohr.: S. 146–164.

УДК 271.4(477+430)«1945/1950»

© Олена Подобєд
(Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА У НІМЕЧЧИНІ (1945 – 1950 рр.)

У статті досліджено процес становлення українського греко-католицького життя у Німеччині. З'ясовано, які функції виконувала Українська греко-католицька церква у 1945 – 1950 рр. у Німеччині.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, релігія, парафія, табори ДіПі, переміщені особи, Німеччина.

Е. Подобєд
(Київ)

UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN GERMANY (1945 – 1950 гг.)

В статье исследован процесс становления украинской греко-католической жизни в Германии. Выяснено, какие функции выполняла Украинская греко-католическая церковь в 1945 – 1950 гг. в Германии.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, религия, приход, лагеря ДиПи, перемещенные лица, Германия.

O. Podobyed
(Kyiv)

UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN GERMANY (1945 – 1950)

The author aims at clarifying the functions, performed by Ukrainian Greek Catholic Church in displaced persons camps in West Germany in 1945 – 1950.

Ukrainian church and religious life in postwar West Germany, according to the central offices of the Ukrainian emigration in Germany as of January 1948, was presented Ukrainian Greek Catholic Church (67% of believers), Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (31% of believers), Evangelical Baptist Churches and other (2% of believers). The churches have been a positive influence on the life of the Ukrainian community in the camps of displaced persons.

In the ranks of the Ukrainian Greek Catholic Church versus Ukrainian Autocephalous Orthodox Church were more clergy. The reason was that the Church had in the pre-war years and the more favorable development as opposed to Ukrainian Autocephalous Orthodox Church has suffered persecution from the Soviet authorities. As of 1947 207 priests served 78 thousands Ukrainian Greek Catholics in Germany.

At the end of the war Ukrainian church and religious life began to acquire organizational forms. So, soon the efforts of each community chaplaincy camp arranged a chapel, and in some displaced persons camps built

wooden churches. The clergy endeavored to regular worship, but in practice usually they occur no more frequently than once a month.

Church in the camps for displaced persons and the Ukrainian community has repeatedly opposed the antireligious policy of the Kremlin. For example, the faithful followed the events that took place in the church and religious life in Ukraine and in 1946 held a number of shares protestation about a «Lvov cathedral». In 1949 was carried Kronberg demonstration of protest against the persecution of religion in the Soviet Union.

Faithful Ukrainian Greek Catholic Church is widely celebrated 350th anniversary of the Union of Brest. In churches and chapels held public worship.

In the postwar West Germany Ukrainian Greek Catholic Church raised the issue of unification of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and Ukrainian Greek Catholic Church as a precondition Ukrainian national liberation. However, churches' incorporation did not occur.

At the end of 1947 Pope Pius XII appointed Apostolic Visitor Ukrainian in Western Europe Buchko Ivav (1891 – 1974). Bishop Ivav Buchko has made great efforts to solve the problems of Ukrainian displaced persons were in the postwar years in Austria, England, Belgium, Italy, Germany, France, Switzerland and other European countries.

Ukrainian Greek Catholic Church has launched a significant publishing. It gave the largest number of periodicals compared with the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and Evangelical churches of – 8. Of these, two – the 'Christian way' (Mittenwald) and 'Christian voice' (Munich) – were common weekly. The printed organ of the Church was the «Government Herald».

Thus, in the early postwar years, the life of Ukrainian Greek Catholic community acquired organizational forms. Among the functions that are performed in the period of the underlying Church should be called compensation (compensation for the psychological level of powerlessness and dependence displaced from the realities of contemporary life), therapeutic (preservation of peace of mind and social optimism Ukrainian community in Germany), political and legal (Church kept abreast of religious events in Ukraine, defended the interests of both the Church and the Ukrainian people in general), communicative (was built and equipped the church and the chapel where the faithful were able to communicate with God and each other), charity (material support of individual believers, Ukrainian educational, scientific and public organizations) cultural (Church had a significant impact on the development of different spheres of Ukrainian culture postwar Germany).

Key words: *Ukrainian Greek Catholic Church, religious life, camps for displaced persons, Ukrainian community in Germany.*

Роль і місце релігії та Церкви в суспільстві важко переоцінити. Релігія дарує людині душевний спокій, надію, упевненість у своїх силах, консолідує громаду, що набуває особливої актуальності у критичні періоди життя людини. Одним із них можна назвати перші роки після завершення Другої світової війни, коли значна частина українського суспільства з різних причин замешкала у Західній Німеччині. Йдеться про українську «планету ДіПи».

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях українських закордонних (А. Великий, І. Городецький, В. Ленцик, Г. Лужницький, В. Маруняк) і сучасних (С. Гуркіна та ін.) дослідників.

Автор ставить за мету з'ясувати функції, які виконувала Українська греко-католицька церква у таборах переміщених осіб Західної Німеччини у 1945 – 1950 рр.

Опинившись у вирі війни далеко поза межами Батьківщини, у Німеччині, адаптуючись до нових умов життя, перебуваючи під загрозою примусової репатріації до Радянського Союзу, відчуваючи матеріальну скруту, зазнаючи від ворожої пропаганди безпідставного таврування у «колабораціонізмі», щоразу отримуючи сумні вісті з України, окупованої радянськими військами, українська громада перебувала у стані безнадійності і відчаю та потребувала підтримки, не лише матеріальної, а й моральної. Її вона знайшла в українській Церкві. Саме у Церкві, як зазначав український закордонний дослідник Володимир Маруняк, українські переміщені особи знайшли «душевну рівновагу й помічну руку»¹. Тож найперше у розглядуваний період Церква виконувала компенсаційну й терапевтичну, а також політичну й правову функції.

Українське церковно-релігійне життя у повоєнній Західній Німеччині, за даними Центрального представництва української еміграції в Німеччині станом на січень 1948 р., було представлено Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ) (67% віруючих), Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ) (31% віруючих), Євангельсько-баптистською та ін. церквами (2% віруючих)². Усі згадані Церкви справляли позитивний вплив на життя української громади у таборах переміщених осіб.

Варто зазначити, що у лавах Української греко-католицької церкви порівняно з УАПЦ перебувало більше духовенства. Причина по-

лягала в тому, що УГКЦ мала у передвоєнні й воєнні роки більш сприятливі умови розвитку на противагу Українській автокефальній православній церкві, що зазнала репресій від радянської влади.

Як зазначалося вище, Українська греко-католицька церква мала найбільшу кількість вірян у повоєнній Західній Німеччині. Дослідниця С. Гуркіна підкреслює, що «мережа греко-католицьких парохій в Німеччині особливо зросла у роки Другої світової війни з огляду на велику потребу душпастирства серед оstarбайтерів, вивезених примусово з України, в'язнів концтаборів та втікачів»³. Станом на 1947 р. 207 священників обслуговували 78 тис. українських греко-католиків⁴ Німеччини.

По завершенні війни українське церковно-релігійне життя почало набувати організаційних форм. Так, незабаром зусиллями громади при кожному таборовому душпастирстві влаштовано таборову каплицю, а в деяких таборах переміщених осіб побудовано дерев'яні церкви. Духовенство докладало зусиль для регулярного проведення богослужінь, однак на практиці, як правило, вони відбувалися не частіше, ніж раз на місяць. Окрім того, богослужіння проводилися і у храмах інших церков. Наприклад, у серпні 1946 р. в одній із німецьких церков містечка Гарміш-Партенкірхен, що у Баварії, провів богослужбу український греко-католицький душпастир о. Б. Смик. Цікаво, що серед присутніх було і німецьке населення, для якого о. Нарожняк подавав стислий переклад⁵. Таким чином були створені умови для реалізації комунікативної функції релігії.

УГКЦ у таборах переміщених осіб, а також українська громада неодноразово виступали проти антирелігійної політики Кремля. Приміром, віряни стежили за подіями, що відбувались у церковно-релігійному житті України, й у 1946 р. провели низку протестних акцій з приводу проведення «Львівського собору». У 1949 р. у м. Кронберг провадилася демонстрація протесту проти переслідувань релігії у Радянському Союзі. Прикметно, що окрім переміщених осіб різних національностей, у заході взяли участь представники американської влади та німецькі духовні достойники⁶.

Протягом 1945 – 1947 рр. Апостольським візитатором у Німеччині з центром у Мюнхені був отець Микола Вояковський (1899 –

1972). Його попередника отця Петра Вергуна, призначеного на посаду у 1940 р. Папою Римським Пієм XII, у червні 1945 р. було заарештовано, примусово вивезено до України й у рамках судового процесу над українською греко-католицькою ієрархією засуджено на 8 років ув'язнення у таборах ГУЛАГу.

У другій половині 1945 р. отець Микола Вояковський здійснив спробу налагодити зв'язок через кур'єрів ОУН між українським греко-католицьким духовенством на еміграції та Галичини. Варто зазначити, що співпраця ОУН із греко-католицьким духовенством мала давні традиції. На цьому, зокрема, наголошував полковник Вищої школи Комітету державної безпеки СРСР Михайло Майоров: «Українські націоналісти, наприклад, контактували свою підривну діяльність проти Радянської влади з уніатським духовенством греко-католицької церкви Галичини»⁷.

Отож, Закордонні частини ОУН у Німеччині намагалися через спеціально створену кур'єрську мережу підтримувати контакти з ОУН в Україні з метою спільної координації боротьби за створення Української самостійної соборної держави. Цією так званою «зеленою поштою» і скористався Апостольський візитатор у Німеччині з метою отримати для Ватикану звіт про становище УГКЦ в Україні, що набувало ще більшої актуальності у переддень 350-річчя Берестейської унії⁸.

23 грудня 1945 р. Папа Римський Пій XII із нагоди ювілею утворення УГКЦ видав енцикліку. У ній він наголосив на переслідуванні радянською владою української Церкви та українського народу загалом⁹. Услід за цим, як зазначав сучасник подій І. Городецький, на захист українських Церкви та народу через ватиканське радіо виступив кардинал Священної конгрегації для Східних Церков Є. Тіссеран. Як наслідок, «про переслідування української Церкви й народу та взагалі про українську проблему заговорили майже всі католицькі газети світу»¹⁰.

Важливо зазначити, що віряни Української греко-католицької церкви широко, наскільки це було можливо за умов «епохи ДіПі», відзначили 350-річчя Берестейської унії¹¹. У церквах і каплицях відбулися святкові богослужіння¹², а у міському театрі Регенсбурга – ювілейна академія.

За часів урядування М. Вояковського у серпні 1946 р. у Мюнхені при Апостольській візитатурі для українців у Західній Європі

відновлено Церковно-археографічну комісію, яку ще 1944 р. у Львові заснував митрополит Андрей Шептицький. Наукова інституція, очолювана отцем й істориком церкви Іваном Йосафатом Скрутнем (1894–1951) (заступник – історик та архівіст Олександр Оглоблин, 1899–1992), ставила за мету здійснити наукове дослідження історії української Церкви і з'ясувати причини роз'єднання колишньої єдиної української Церкви з надією на її майбутнє об'єднання¹³. Комісія пропрацювала до 1961 р.

У повоєнній Західній Німеччині Українська греко-католицька церква порушила проблему об'єднання УАПЦ й УГКЦ як передумову національного визволення українців. Прихильники ідеї об'єднання Церков наголошували, що за умов, коли «новочасний Нерон»¹⁴ переслідує УГКЦ й піддає репресіям греко-католицьких єпископів і духовенство, «ця Церква має право нас об'єднати»¹⁵. Оскільки та частина духовенства і вірян, що залишилися в Україні, підпали під церковну владу Московського патріархату, а через УГКЦ можна було налагодити контакти з європейськими народами й домагатися вирішення «українського питання», то, як писав церковний діяч Володимир Мурович (1888–1968), «нам усім українцям треба назад до об'єднання в греко-католицькій релігії, щоби цим створити в нашому народі єдність та силу»¹⁶. Однак церковного об'єднання так і не відбулося.

Наприкінці 1947 р. Папа Римський Пій XII призначив Апостольським візитатором українців у Західній Європі Івана Бучка (1891–1974), який удостоївся почесного звання «єпископа скитальців»¹⁷. Високо оцінюючи його подвижницьку працю, І. Городецький підкреслював: «Кожний українець відчув, що в саме ці критичні хвилини нашого життя, так тут, на еміграції, як і в Рідному Краї [...] може прийти нам на поміч»¹⁸.

Кир Іван Бучко чимало зусиль докладав для вирішення проблем українських переміщених осіб, які опинилися у повоєнні роки в Австрії, Англії, Бельгії, Італії, Німеччині, Франції, Швейцарії та інших західноєвропейських країнах. Як зазначав автор «Архипастора скитальників», «десятки тисяч українців-католиків знайшло в своєму Владичі піддержку моральну й матеріальну, оновлення в вірі й надії на краще завтра»¹⁹.

Під час своєї третьої офіційної подорожі країнами Європи у 1948 р. він вперше відвідав і Німеччину. Стараннями Апостольсько-

го візитатора у 1948 р. було перенесено Українську духовну семінарію (засновану 1946 р.) з німецького міста Гіршберг до голландського містечка Кулемборг Утрехтської архієпархії²⁰. Також він піклувався про переселення українських переміщених осіб з Німеччини до інших європейських країн²¹. Окрім того, Кир Іван Бучко знаходив спосіб надати фінансову підтримку діяльності українських еміграційних громадських організацій (Комітету допомоги українському студентству, Санітарно-харитативної служби), а також освітніх (Українського вільного університету) та наукових (Наукового товариства ім. Шевченка) інституцій. Меценатська діяльність Кира Івана Бучка була високо поцінована його сучасниками. Так, УВУ надав своєму покровителю звання почесного доктора філософії, а НТШ іменувало благодійника своїм почесним членом.

Прикметно, що у своїй добродійній діяльності Кир Іван Бучко не ділив українських переміщених осіб за конфесіями, надавав допомогу усім, хто її потребував. У листі до Владики від 6 грудня 1945 р. Український обласний комітет українців бездержавників у Регенсбурзі наголошував: «Про Вашу Високостойну Особу говорять нині всі українці, як греко-католики, так і православні, – і то без огляду на партійну приналежність»²².

Загалом харитативна, тобто благодійна, діяльність становила важливу складову церковного життя. Наприклад, парафія УГКЦ у Новому Ульмі (Баварія) безкоштовно поширювала для хворих і незаможних українських переміщених осіб газету «Християнський голос», що виходила у Мюнхені²³.

Попри труднощі перших повоєнних років, УГКЦ брала участь у створенні та відновленні діяльності низки церковних товариств і братств, які відігравали важливу роль у житті Церкви. Йдеться про Марійську дружину жінок (очільниця О. Кашубинська), Товариство українських студентів-католиків «Обнова» (голова І. Городецький), Товариство українських абсолювентів богослов'ї (очільник Т. Ванчицький) та ін.

Зокрема, Товариство українських студентів-католиків «Обнова», що діяло у Львові протягом 1930–1939 рр., по завершенні війни відновило свою роботу в еміграції. Метою діяльності «Обнови» було плекати і поширювати ідеологію українського католицизму серед української студентської («високошкільної»)

молоді. «Обнова» ставила перед собою наступні завдання: 1)гуртувати українських студентів, що визнають християнський світогляд, 2)працювати над їхнім духовним оформленням на основах християнської релігії і моралі та в душі української національної традиції, 3)виробляти серед членів ясний погляд на цілі студента й обов'язки українця-громадянина, 4)репрезентувати українську студентську молодь на терені міжнародних католицьких студентських організацій²⁴.

Українська греко-католицька церква розгорнула чималу видавничу діяльність. Вона видавала найбільшу кількість періодичних видань порівняно з УАПЦ та Євангельською цервою – 8. Із них два – «Християнський шлях» (Міттенвальд) і «Християнський голос» (Мюнхен) – стали поширеними тижневиками. Друкованим органом Церкви став «Урядовий вісник».

Таким чином, у перші повоєнні роки життя української греко-католицької громади набуло організаційних форм. Серед функцій, які у розглядуваний період виконувала УГКЦ, варто назвати компенсаційну (компенсування на психологічному рівні безсилля і залежності переміщених осіб від реалій тогочасного життя), терапевтичну (збереження душевного спокою і соціального оптимізму української громади Німеччини), політичну та правову (УГКЦ тримала руку на пульсі релігійних подій в Україні, відстоювала інтереси як Церкви, так і українського народу загалом), комунікативну (було зведено й облаштовано церкви і каплиці, у яких віряни мали змогу спілкуватися з Богом і між собою), благодійницьку (матеріальна підтримка окремих вірян, українських освітніх, наукових і громадських організацій), культуроформуючу (Церква справила помітний вплив на розвиток різних сфер української культури повоєнної Німеччини).

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути дослідження, присвячені аналізу діяльності УАПЦ у повоєнній Західній Німеччині.

¹ Marunyak V. Ukrayinska emigratsiya v Nimechchini i Avstriyi po druhiy svitoviy viyni : [u 2 t.]. – Myunkhen : Akademichne vydavnytstvo d-ra Petra Beleya, 1985. – T. 1 : Roky 1945-1951. – 1985. – 432 s. – S. 308.

² Tam samo. – S. 309.

³ Hurkina S. Ukrayinska hreko-katolytska tserkva i Vatykan: sprobu kontaktiv u 1944 – 1949 rr. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do statii: http://theology.in.ua/article_print.php?_lang=ua&id=39954&name=religious_digest.

⁴ Marunyak V. Tsyt. pratsya. – S. 310.

⁵ Khrystyanskyy shlyakh. – Mittenthald. – 1946. – Ch. 29. – 11 serpnia. – S. 14.

⁶ Doroha pravdy. – Kronberg. – 1949. – Ch. 4-5. – S. 36.

⁷ Mayorov M. G. Nekotorye osobennosti rassledovaniya gosudarstvennykh prestupleniy, sovershaemykh burzhuznyimi natsionalistami / M. G. Mayorov / Vysshaya shkola Komiteta gosudarstvennoy bezopasnosti pri Sovete Ministrov SSSR imeni V. E. Dzerzhinskogo / Sekretno. – M. : Redaktsionno-izdatelskiy otdel, 1964. – 44 s. – S. 13.

⁸ Hurkina S. Tsyt. pratsya.

⁹ Velykyy A. H. Z litopysu khrystyanskoyi Ukrayiny. Tserkovno-istorychni radiolektsiyi z Vatykanu / A. H. Velykyy : [u IX t.]. – Rym : Vydavnytstvo OO. Vasyliyan, 1977. – T. IX : XX st. – 1977. – 304 s. – S. 261 – 263.

¹⁰ Horodetskyi I. Ternystym shlyakhom... (Martyrolohiya Ukrayinskoyi Katolytskoyi Tserkvy v obrazkakh) / I. Horodetskyi. – Rehensburg; Myunkhen : Ukrayinske slovo, 1948. – 40 s. – S. 22.

¹¹ Luzhnytskyi H. Ukrayinska tserkva mizh Skhodom i Zakhodom. Narys istoriyi Ukrayinskoyi Tserkvy / Hryhor Luzhnytskyi. – Philadelphia : Provydinna, 1954. – 724 s. – S. 596.

¹² Khrystyanskyy shlyakh. – 1946. – Mittenthald. – Ch. 29. – 11 serpnia. – S. 12.

¹³ Lentsyk V. Tserkovno-arkheohrafichna komisiya (Lviv – Munchen) / Vasyl Lentsyk // Ukrayinskyy istoryk. – 1997. – #1 – 4. – S. 121 – 136. – S. 126.

¹⁴ Murovych V. Hr.-Katolytska Tserkva v zhytti ukrayinskoho narodu / Volodymyr Murovych. – Mariental: Rukh, 1946. – 36 s. – S. 35.

¹⁵ Tam samo. – S. 35.

¹⁶ Tam samo. – S. 35.

¹⁷ Marunyak V. Tsyt. pratsya. – S. 310.

¹⁸ Horodetskyi I. Tsyt. pratsya. – S. 14.

¹⁹ B. a. Arkhypastyr skytalnykiv. Preosvyashchennyi Kyr Ivan Buchko (1915 – 1929 – 1949 – 1950). – Rym ; Paryzh : B. v., b. r. – 62 s. – S. 44.

²⁰ Tam samo. – S. 49.

²¹ Horodetskyi I. Tsyt. pratsya. – S. 29.

²² Tam samo. – S. 35 – 36.

²³ Khrystyanskyy holos. – Munchen. – 1949. – Ch. 18. – 8 travnya. – S. 3.

²⁴ Khrystyanskyy shlyakh. – Mittenthald. – 1946. – Ch. 32. – 1 veresnya. – S. 7.

УДК 323:329.17(477)

© Соломія Шваб
(Київ)

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

У статті йдеться про ідейний арсенал східноєвропейського та українського інтегральних націоналізмів, сформованих у 1920 – 1930-х рр. Український інтегральний націоналізм в особі Дмитра Донцова, Організації українських націоналістів, Фронт національної єдності авторка відносить до типових для відсталих аграрних суспільств Східної Європи етнічних націоналізмів.

Ключові слова: інтегральний націоналізм, Корнеліу Кодряну, Роман Дмовський, Анте Павеліч, Дмитро Донцов, Національно-радикальний табір, «Легион Архангела Михаїла», «Залізна гвардія», «Усташи», Організація українських націоналістів, Фронт національної єдності.

С. Шваб
(Київ)

ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЙ КОНТЕКСТ УКРАИНСКОГО ИНТЕГРАЛЬНОГО НАЦИОНАЛИЗМА

В статті вивчається ідейний арсенал східноєвропейського інтегрального та українського інтегрального націоналізмів, сформованих в 1920–1930-х рр. Український інтегральний націоналізм в особі Дмитрия Донцова, Організації українських націоналістів, Фронта національного єдинення автор порівнює з типовими для аграрних обществ Східної Європи етнічними націоналізмами.

Ключевые слова: Інтегральний націоналізм, Корнеліу Кодряну, Роман Дмовський, Анте Павеліч, Дмитрій Донцов, Національно-радикальний табір, «Легион Архангела Михаїла», «Железна Гвардія», «Усташи», Організація українських націоналістів, Фронт національного єдинства.

S. Shvab
(Kyiv)

WESTERN EUROPEAN CONTEXT OF THE UKRAINIAN INTEGRAL NATIONALISM

Scientifically proved and historically obvious is the fact that integral nationalism was born in the Western Europe and soon was spread on its Eastern part. In the middle of the 19th century, «all hinges of future integral nationalism were circulating in political and philosophical thought in Western Europe», but in late 19th century it was finally developed. Yet, the roots of integral nationalism date back to the French Revolution in the 18th century. To be more precise, the metaphor about the unity of the dead, the alive and the unborn was claimed by Edmund Berg in the 18th century. Integral nationalism developed as a powerful ideological and political movement after social upheaval and spiritual crisis in Europe in late 19th century. It was the end of previous historical types of nationalism, origin of which were Jacobin and traditional nationalism of post-revolutionary era.

Integral nationalism in the Eastern Europe (as Carl Popper claimed in his book «Open society and its enemies») had been acquiring the cult of the state and race. This is its main difference from the eastern prototype. In the Eastern Europe, it was mostly ethnically-bound.

In Poland, nationalist, ideological and political current was called national democracy, which was formed in the late 19th and early 20th centuries in the environment of Polish League and National League. One of the founder and main ideologist of the Polish

nationalism was Roman Dmowski. Its main elements were: spiritual unity of Polish nation over other values; national solidarity; belief in the superiority of the nation above the state, which was expressed by such slogan «Poland is for the Polish people»; Poland identity with the Roman Catholic Church; hostility towards socialism and other universal doctrines; recognition of the main danger from Germany. Other special characteristics of this ideology were: Anti-Semitism (with elements of racism) and social Darwinism; church recognition of the right to «own souls» and the necessity to unite the nation and church etc.

The Romanian integral nationalism appeared in the backward region, which failed to create independent, self-sufficient and long-lasting regime. It means that Romanian legionnaires like Italian fascists and Nazis controlled their own religion using their own Christian symbols and discourse of palingenesis, inherited from the Romantic nationalism. Its ideologist was Corneliu Zelea Codreanu who was the head of the Legion of the Archangel Michael. «Romanian Nation» was understood by him as not only all the Romanians, sharing the common territory, common past and future, common behaviour, common language, and common daily interests etc.

In the late 1920's and early 1930's, ultra-national movement of ustashe (The Ustaše – rebel) was founded by Ante Pavelic. The main characteristics of the Ustaša were: anti-Serbism, anti-communism and the cult of the Croatian state. During two decades of inter-war period, the main ethnic conflict in Yugoslavia was between the Serbs and Croats. The Croats considered the Serbs to be strangers who are amenable to assimilation; that is why; the tendency of assimilation was much stronger than other ones. The members of the Ustaše made it the slogan of anti-Serbian struggle.

Ukrainian integral nationalism was ideologically close to the Polish, Romanian, Croatian ones. The closest relatives of the Ukrainian nationalism (authoritative statement was claimed by I. Lysiaka-Rudycki) should be found in agrarian, economically backward nations of Eastern Europe: Croatian ustashe, Romanian «The Iron Guard», Slovakian glinkivci, Polish ONR etc. Ukrainian nationalism was a genetically independent phenomenon, but a lot of impacts of relevant foreign samples were made on it during its development.

The role of integral nationalism in western Ukraine increased only in 1939, as Soviet, Nazi and Romanian regimes were destroyed by the then Ukrainian parties. Ukrainian integral nationalists developed the concept of a special national pathway, so called global «third way» or special Ukrainian «third way» that pushes them from the liberal capitalism and Marxist socialism. The main actors of this Ukrainian drama were Dmytro Dontsov, the Organization of Ukrainian Nationalists and the Front of National Unity.

Key words: integral nationalism, national democracy, identity, Ukrainian nationalism.

Для загального ознайомлення з темою використані джерела й дослідження національних дослідників інтегрального націоналізму. Праці ідеологів і вождів національних варіацій інтегрального націоналізму – Романа Дмовського¹, Корнеліу Зеля Кодряну², Мірча Еліаде³, Дмитра Донцова⁴ та ін. Дослідження: Івана Лисяка-Рудницького⁵, Ярослава Грицака⁶, Леоніда Зашкільняка й Миколи Крикуна⁷, Олександра Зайцева⁸, Константина Йордакі⁹, Джозефа Ротшильда¹⁰, Карла Поппера¹¹ та ін.

Науково доведеним та історично очевидним є той факт, що інтегральний націоналізм народився в Західній Європі, а згодом поширився на Східну. В середині XIX ст. «всі стержні майбутнього інтегрального націоналізму вже циркулювали в політичній і філософській думці Західної Європи»¹², остаточно ж він оформився наприкінці XIX ст., хоча корені інтегрального націоналізму сягають Французької революції й наступного XVIII ст. Наприклад, метафора про єдність мертвих, живих і ненароджених була висловлена англійцем Едмундом Берком¹³ у XVIII ст. (в українському контексті цей вираз асоціюється з Тарасом Шевченком¹⁴, у румунському – з Корнеліу Зеля Кодряну¹⁵). Після соціальних потрясінь й духовної кризи в Європі наприкінці XIX ст. інтегральний націоналізм оформився в потужний ідейно-політичний рух. Він порвав з попередніми історичними типами націоналізму, надто націоналізмом Рисорджимента, але водночас використав і радикалізував деякі ідеї, які зародилися в якобінському націоналізмі й традиціоналістському націоналізмі післяреволюційної доби¹⁶.

Ідейний арсенал інтегрального націоналізму Західної Європи добре вкладається у схему німецьких мислителів XIX ст. Карл Поппер¹⁷ у книзі «Відкрите суспільство та його вороги» подає стислий перелік ідей тоталітаризму XX ст., почерпнутий у Георга Фрідріха Гегеля¹⁸. Це – а) націоналізм у формі ідеї держави як інкарнації Духу Нації; б) Держава як природний ворог усіх інших держав мусить утвердити своє існування через війну; в) Держава вільна від будь-якого морального зобов'язання; історичний успіх є єдиним суддею, колективна користь – єдиний принцип особистої поведінки; пропагандистська брехня і перекручення істини припустимі; г) «етична» ідея війни, зокрема нових націй проти старих; д) творча роль великої людини, всесвітньо-

історичної особистості, людини глибоких знань і великої пристрасі; ж) ідеал героїчного життя і «героїчної людини» всупереч дрібному буржуа і його життю пересічної посередності¹⁹.

Як розуміємо з опису, інтегральний націоналізм у Західній Європі набував культу держави та раси й у цьому його особлива відмінність від східного аналога. У Східній Європі він був здебільшого етнічним.

Український інтегральний націоналізм ідеологічно був близьким до польського, румунського, хорватського націоналізмів. Цю думку авторитетно висловив Іван Лисяк-Рудницький²⁰ у статті «Націоналізм», згідно з якою, «[...] найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська «Залізна Гвардія», словацькі глінківці, польський ОНР тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безпосередніх впливів з боку відповідних чужоземних зразків»²¹.

У Польщі націоналістичну ідейно-політичну течію прийнято було називати національною демократією (ендеки, ендеція), яка сформувалася на межі XIX і XX ст. у середовищі Польської ліги²² та Національної ліги²³ і охоплювала численні партії та угруповання, що належали до так званого національного табору²⁴. Одним із фундаторів та головним ідеологом ендеції був Роман Дмовський²⁵, котрий сформулював засади націонал-демократичної ідеології²⁶.

Упродовж тривалого й складного шляху еволюції між 1883 – 1908 рр. ендеція сформувувала засади своєї ідеології, незмінної до 1939 р.²⁷ Її основні елементи: духовна єдність польської нації понад іншими вартостями; національний солідаризм; сповідання вищості нації над державою, що виражалось гаслом «Польща для Поляків»; ототожнення Польщі з римо-католицькою церквою; ворожість стосовно соціалізму й інших універсальних доктрин; визнання основної небезпеки з боку Німеччини (а отже, основні інтереси Польщі звернені на Захід)²⁸.

Іншими характерними рисами поглядів Дмовського й ендеків були: антисемітизм (з елементами расизму) й соціальний дарвінізм; визнання за церквою права «владарювання

душами» й необхідність єднання нації й церкви тощо.

На практиці ендецька пропаганда робила з євреїв і українців ворогів. Уже в 1918 – 1919 рр. вона експлуатувала образ зловорожого українця, який переслідує антипольську мету, діючи більшовицькими засобами. В ендецькій інтерпретації такий українець-полонофоб був породженням політики Австро-Угорщини й Німеччини. Навіть назву «українець» ендеки вживали як пейоративну²⁹, а образ українця карбувався у пам'яті поляків як націоналіста-сепаратиста або терориста.

Когорта людей, що сповідували націонал-демократичну ідеологію, 1926 р. утворила Табір Великої Польщі, котрий був заборонений 1933 р., після чого виникли нові радикальні організації інтегрально-націоналістичного спрямування – Національно-радикальний табір (ОНР), внутрішня структура ОНР Польська організація (1934), Національно-радикальний рух (1935), відомий як «Фаланга» тощо.

ОНР стверджував, що в Польській державі господарями можуть бути тільки етнічні поляки. Білоруси й русини (українці), якщо вони здатні влитися в Польську державу, повинні мати всі громадянські права. Євреї, як такі, котрі не здатні до асиміляції, повинні трактуватися як піддані держави, що підлягають виселенню. Велика економічна криза (1929 – 1935) ще дужче посилила польський антисемітизм, що тепер ще й мав економічний ґрунт. Отже, євреї підлягали обов'язковому виселенню задля звільнення робочих місць у містах, аби їх могли зайняти поляки із сіл. Поляків планувалося залучити в торгівлю, промисловість і сферу послуг – традиційні сфери економічного домінування євреїв. Найправдоподібнішою версією антиєврейського упередження в Польщі варто вважати переконаність у тісному зв'язку єврейства з комуністичним рухом і агентурою СРСР³⁰.

Якщо політику Польщі після Великої війни Джозеф Ротшильд описує як «сидіння на двох стільцях»³¹, маючи на увазі протилежні погляди Романа Дмовського й Юзефа Пілсудського, то поступово пілсудчики еволюціонували в бік інтегрального націоналізму. У 1937 р. вони створили профашистську (проурядову) партію Табір національного єднання³² (ОЗН), котрий перейняв ендецьку програму в національному питанні. Спільно з ендеками ОЗН влаштував мітинги, де за-

кликали до створення спільного антиукраїнського фронту польських національних сил³³.

Отже, під кінець 1930-х рр. польський націоналізм «увібрався» в елементи фашизму й став панівною ідеологією в Польщі.

Сприятливий ґрунт для румунського етнічного націоналізму створили соціальний і етнічний конфлікти, що панували в Румунії в 1920-х рр. Більшість румунів мешкали на селі, натомість більшість заможного населення в містах становили етнічні німці, угорці та євреї. Першим «румунським десантом»³⁴ у місті була молодь зі студентського середовища. Після закінчення вузів вони оселялися в містах, сподіваючись на суттєве покращення свого матеріального існування, а також підвищення соціального статусу. Але високі сподівання молодих людей, в умовах повоєнної розрухи, виявилися марними. «Злидні і безробіття викликали розчарування і відчуження, які, у свою чергу, сприяли наростанню протестних рухів»³⁵. Саме тому з-посеред інших ідеологій інтегральний націоналізм опанував студентське середовище.

Ідеологом румунського фашизму був Корнеліу Зея Кодряну, котрий очолював Легіон Архангела Михаїла (ЛАМ)³⁶. Головним ідеологічним документом ЛАМ була праця Кодряну «Моїм легіонерам»³⁷ (1936 – 1937). Кодряну націю бачив у спільності крові «і мертвих, і живих, і ненароджених». «Коли ми кажемо «Румунська Нація», то розуміємо не лише всіх румунів, які мешкають на спільній території, мають спільне минуле та спільне майбутнє, спільну поведінку, спільну мову, спільні щоденні інтереси.

Коли ми кажемо «Румунська Нація», то розуміємо: це всі румуни, живі й мертві, які жили на цій землі від початку її історії, й ті, що житимуть в майбутньому.

Нація охоплює:

1. Усіх румунів, що живуть тепер;
2. Усі душі померлих і могили предків;
3. Усіх тих, що народяться румунами в майбутньому»³⁸, – писав Кодряну.

Ідеї Кодряну, наприклад, щодо шкідливості демократії, котра витісняє еліту найгіршими представниками нації, добре вписуються в поширені й у ХІХ ст. європейській романтичній концепції палінгенези. Про це пише дослідник інтегрального націоналізму в Центрально-Східній Європі Константин Йордакі: «Я стверджую, що Легіон був тоталітарною політичною організацією; його ідеологія,

успадкувавши головні теми романтичного палінгенетичного націоналізму, перетлумачила їх у новій формі, пристосувавши до нового соціально-політичного контексту міжвоєнної Румунії. Легіон надав войовничому духові інтегрального націоналізму, що виник на зламі століть, революційного й антисемітського спрямування, якого бракувало його консервативно-елітаристському варіантові. Він єднав довоєнний антисемітизм із пожевтневим антикомунізмом у нову ідеологічну формулу «юдео-більшовицької» світової змови. Він також додав нові складники до консервативно-елітаристської відданості мілітаризму та релігійних цінностей, глибоко вкорінених у романтичному палінгенетичному дискурсі, – потребу апокаліптично мислити; наголос на вибавленні від гріхів через страждання і самопожертву в насильстві, а також ідеї метемпсихозу, злучені з культом предків, мертвих та мучеників. Штучно відокремивши ці ідеї від загальноєвропейського контексту, дослідники фашизму часто «орієнталізували» їх і витлумачували як «православні дивацтва»³⁹.

Отже, Йордакі стверджує, що попри очевидну «фашистськість» цих рухів (у Центрально-Східній Європі), західні дослідники не надають їм належної уваги або зводять їх на периферію фашизму – називаючи «дрібними», «девіантними» та «фальшивими» – адже вони виникли у відсталих регіонах або їм не вдалося створити незалежні, самодостатні та тривалі режими⁴⁰, тож йдеться про те, що румунські легіонери подібно до італійських фашистів і нацистів, конструювали власну політичну релігію, використовуючи власну християнську символіку й дискурс палінгенези, успадкований від романтичного націоналізму.

На межі 1920-х – 1930-х рр. у Югославії сформувався ультранационалістичний рух усташів, організований у воєнізовану організацію «Усташа» («Повстанець»)⁴¹, створену 1929 р.⁴², котру очолював Анте Павеліч.

Визначальними характеристиками «Усташа» були: антисербізм, антикомунізм і культ хорватської державності⁴³. Упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття основний етнічний конфлікт у Югославії відбувався між сербами й хорватами. Оскільки хорвати вважали сербів чужинцями, котрі не піддаються асиміляції (або ж оправославленими під тиском османської влади хорватами), то тенденція «вилучення сербів виявилася сильніша, ніж

асиміляторська»⁴⁴. Усташі взяли її за гасло антисербської боротьби.

Поза різними версіями історіографії щодо сутності ідеології усташів, а отже віднесення її до якогось з напрямків націоналістичних ідеологій, усташський рух все ж зараховують до фашистського, із заувагою про недержавний статус нації, котра його породжувала. До 1941 р. усташський рух характеризують як профашистський, після проголошення «Незалежної Держави Хорватії» (НДХ) 10 квітня 1941 р. в Загребі⁴⁵, коли постало питання про спосіб будівництва держави, рух перевтілювався у фашистський.

15 квітня 1941р. уряд НДХ очолив Анте Павеліч⁴⁶ – вождь усташів. Система примусу, запроваджена урядом, повністю копіювала нацистську машину терору. Першим законодавчим актом, схваленим НДХ, став «Закон про захист народу» (17 квітня), за яким смертна кара застосовувалася навіть за підозру в підриві «честі й життєвих інтересів хорватського народу». Наступний – «Закон про захист арійської крові та честі хорватського народу». Ці та інші законодавчі акти мали шовіністичний, антисемітський, антисербський характер. За короткий час збройні сили НДХ збудували 27 концентраційних таборів. З ініціативи місцевих усташських організацій для підтримання громадського порядку створювали озброєні загони «диких усташів»⁴⁷. Акції «диких усташів» убили (чи змусили покинути помешкання) десятки тисяч сербів. Сербів також змушували перейти з православної в католицьку віру. В 1941 р. 100 тис. сербів «прийняли» католицизм⁴⁸.

Учасниками усташського руху було багато католицьких священиків, саме вони здійснювали навернення сербів до католицизму, проте серед них були й такі, котрі відсторонювалися від жорстокостей усташів, зокрема Алоїзій Степінац.

Тож рух усташів до 1941 р. був зразком революційного інтегрального націоналізму недержавної нації, який багатьма рисами нагадував ОУН того ж періоду.

Причиною постання націоналістичних рухів у Центрально-Східній Європі був занепад ліберально-демократичної моделі політичного та суспільного розвитку, яка поширилася в Європі перед Великою війною. Інтегральні націоналістичні рухи у Східній Європі в міжвоєнний період зазнавали впливу фашизму. На Заході й на Сході Європи інтегральний

націоналізм виявив тенденцію до перетворення на політичну релігію, особливо в тих руках, котрі набували тоталітарного й фашистського контексту. Європейський інтегральний націоналізм впливав на розвитку українського націоналізму між двома світовими війнами.

Умови, за яких міг розвинутися інтегральний націоналізм, розглядає О. Зайцев, це: 1) військова поразка, що завдає удару національній гідності; 2) криза національної самосвідомості; 3) справжня чи уявна небезпека існуванню нації тощо. Всі ці передумови існували в Україні. Проте розвинувся інтегральний націоналізм міг лише в Західній Україні й у колах еміграції⁴⁹.

Український травматичний досвід мав кілька джерел: 1) поразка національно-визвольних змагань 1914 – 1921 рр.; 2) терор і нищення національної культури в СРСР, про котру було відомо українцям за кордоном (в СРСР націоналізм придушувався в зародку); 3) польські та румунські еліти примушували українців до асиміляції.

У міжвоєнній Польщі, як і в інших державах, українці опинилися перед дилемою, яку в 1923 р. сформулював колишній сотник Українських січових стрільців Іван Коссак, виступаючи перед групою діячів колишньої ЗУНР: «Є два шляхи 1) реальної політики, т. є. автономії і галицько-волинської держави; 2) революційної боротьби. Перший шлях має певні плюси, він може дати змогу закріпитися на західних землях, але він позбавить нас революційного духа і віддалить нас від ідеї соборності. Супроти того, що в Польщі не може бути правдивого парламентаризму, але панування солдатески або скрайніх шовіністичних елементів, так звана легальна боротьба не має ніяких виглядів на успіх. При своїй агресивності Поляки в короткім часі зроблять нас меншістю на власній землі. А нашим кличем було все: «Суверенність і соборність». Шлях до сього – безупинна боротьба против Польщі і проти всякої реальної політики»⁵⁰.

Українські політичні сили, котрі діяли в Західній Україні, в дійсності не впоралися з реальною політикою, не виробивши консolidованої стратегії національного визволення. Молоде покоління українців таким чином сформулоало зверхне ставлення до демократичної політики загалом і рухалося в бік сприйняття авторитаризму, а моделі інтегрально-націоналістичних і фашистських рухів уже існували в Європі⁵¹.

Роль інтегрального націоналізму в Західній Україні різко зросла лише в 1939 р., оскільки всі легальні українські партії знищили радянський, нацистський і румунський режими. Українські інтегральні націоналісти розробляли концепцію особливого національного шляху, бачачи його або як глобальний «третій шлях», що відштовхує їх від ліберального капіталізму й марксистського соціалізму, або особливий український «третій шлях». Головні ролі в цій українській драмі випали Дмитрові Донцову⁵², організації українських націоналістів⁵³ і Фронту національної єдності⁵⁴.

¹ Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://wsercupolska.org/przeczytaj/R._Dmowski_Mysli_nowoczesnego_Polaka.pdf

² Kodryanu K.Z. Moym lehyoneram [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://vk.com/doc-9827314_150286396?dl=c610292c8606f9a8da

³ Eliade M. Pochemu ya veruyu v pobedu legionerskogo dvizheniya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://traditio.wiki/Мирча_Элиаде:Почему_я_верю_в_победу_легионерского_движения

⁴ Dontsov D. Ahoniya odnoyi doktryny : Vybrani tvory v 10 tomakh. – K., T. 3 : Ideolohichna eseyistka (1922–1932). – S. 101–121 ta in.

⁵ Lysyak-Rudnytsky I. Istorychni ese : V 2-kh tomakh. – K., 1994. – T.2.

⁶ Hrytsak Ya. Narys istoriyi krayiny : Formuvannya modernoyi ukrayinskoyi natsiyi XIX – XX st. – K.: Geneza, 1996.

⁷ Zashkilnyak L., Krykun M. Istoriya Polshchi: Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dnev. – Lviv: Lvivskyy natsionalnyy universytet imeni Ivana Franka, 2002; Istoriya Tsentralno-Skhidnoyi Yevropy / Za redaktsiyeyu Zashkilnyaka L. – Lviv: Lvivskyy natsionalnyy universytet imeni Ivana Franka, 2000.

⁸ Zaytsev O. Ukrayinskyy integralnyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – Kyiv : Krytyka, 2013; Zaytsev O. Pohlyad polskykh intelektualiv na ukrayinskyy natsionalizm [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://blog.i.ua/user/1596777/1019862/> ta in.

⁹ Yordaki K. Fashyzm u Tsentralno-Skhidniy Yevropi: romantychna palingeneza ta politychna relihiya Legionu arkanhela Mykhayila u mizhvoyennyi Rumuniyi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://uamoderna.com/images/archiv/2013-20/Yordaki.pdf>

¹⁰ Rotshyld Dzh. Tsentralno-Skhidna Yevropa mizh dvoma svitovymy viynamy. – K.: Osnovy, 2001.

¹¹ Popper K. Vidkryte suspil'stvo ta yoho vorohy. V 2-kh tomakh. – K.: Osnovy, 1994. – T.2.

¹² Zaytsev O. Ukrayinskyy integralnyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – S.113.

¹³ Edmund Berk (1729–1797) – irlandskyy derzhavnyy diyach. Osnovopolozhnyk teoriyi brytans'koho konservatyzmu.

¹⁴ Shevchenko T. I mertvym, i zhyvym, i nenarodzenym zemlyakam moyim v Ukraini i ne v Ukraini moye druzhnyeye poslaniye // Zibrannya tvoriv: U 6 t. – K., 2003. – T. 1: Poeziya 1837–1847. – S. 348–354; S. 737–740.

¹⁵ Kornelia Zelya Kodryanu (1899–1938) – ultrapravyuy rumunskyy politychnyy diyach polsko-nimetskoho pokhodzhennya, tvorets ta ochilnyk natsionalistychnoy orha-

nizatsiyi «Legion Arkhanhela Mykhayila». Poslidovnyky imenuvaly yoho «Kapitan».

¹⁶ Zaytsev O. Ukrayins'kyi integral'nyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – S.113.

¹⁷ Yordaki K. Fashyzm u Tsentral'no-Skhidniy Yevropi: romantychna palingeneza ta politychna relihiya Legionu arkhanhela Mykhayila u mizhvoyenni Rumuniyi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://uamoderna.com/images/archiv/2013-20/Yordaki.pdf>

¹⁸ Georg Vilgelm Fridrikh Gegel (1770–1831) – nimetsky filosof, kotryy stvoriv systematychnu teoriyu dialektiky. Yiyi tsentralne ponyattya – rozvytok – kharakterystyka diyalnosti Svitovoho Dukhu, yoho nadrukhy v tsaryni chystoyi dumky u vyskhidnomu ryadu chymraz konkretnishykh katehoriy toshcho.

¹⁹ Popper K. Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy. V 2-kh tomakh. – K. : Osnovy, 1994. – T.2. – S. 72

²⁰ Ivan Lysyak-Rudnytskyi (1919–1984) – istoryk ukrajinskoyi suspilno-politychnoyi dumky, politoloh, publitsyst, avtor prats z istoriyi, shcho vidkryvaly Yevropi ta svitu Ukrayinu. Narodyvsa u Vidni v rodyni Mileny Runytskoyi ta Pavla Lysyaka. U 1937 zakinchyv Akademichnu himnaziyu u Lvovi, potim navchavsya na yurydychnomu fakulteti Lvivskoho universytetu. U 1939 vyyikhav na navchannya do Berlinskoho universytetu, zhodom zakhystv doktorsku dysertatsiyu v Karlovomu universyteti u Prazi. Buv chlenom ukrajinskoho studentskoho tovarystva «Mazepynets», Ukrajinskoyi Studentskoyi Hromady u Prazi, razom z A. Bilynskym, V. Rudkom, O. Pritsakom був членом Націоналістичної Орханізатиї Українських Студентів Велько-німецької (NOUS), а також NTSh та UVAN. naukova diyalnist I. Lysyaka-Rudnytskoho prokhodyla u Avstriyi, Zhenevi (Shveysariya), SShA (Kolumbya, Vashynhton, Filadelfiya ta inshi). Buv odnym iz zasovnykiv Kanadskoho Instytutu Ukrayinskykh Studiy pry Albertskomu universyteti. Yomu nalezhat pratsi z istoriyi Ukrayiny, ukrajinskoyi politychnoyi dumky XIX–XX st. ta teoriyi natsiyi. Mav velykyi vplyv na suchasnu svitovu istoriohrafiyu.

²¹ Lysyak-Rudnytskyi I. Istorychni ese. – S. 251–252.

²² Polska liga (1887–1894) – ideyna polska endetska natsionalistychna orhanizatsiya.

²³ Natsionalna liga (1893–1928) – ideyna polska endetska natsionalistychna orhanizatsiya.

²⁴ Zaytsev O. Zaytsev O. Ukrayinskyi intehralnyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – S.131.

²⁵ Roman Dmovskyy (1864–1939) – polskyi politychnyy diyach i publitsyst, zasovnyk natsionalistichnoho politychnoho uhrupuvannya «Tabir Velykoyi Polishchi».

²⁶ Broshury R.Dmovskoho: «Nash patriotyzm» (1893), «Dumky novochasnoho polyaka» (1903), «Natsionalnyy egoyizm suproti etyky» (1902).

²⁷ Wapiński R. Narododwa Demokracja 1893 – 1939 : Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.

²⁸ Wapiński R. Narododwa Demokracja 1893 – 1939. – C. 326–327.

²⁹ Zaytsev O. Ukrayinskyi integralnyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – S.135.

³⁰ Zaytsev O. Zaytsev O. Ukrayinskyi intehralnyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – S.139.

³¹ Rotshyld Dzh. Tsentralno-Skhidna Yevropa mizh dvoma svitovymi viynamy. – S. 40–95.

³² Zaytsev O. Fashyzm i ukrajinskyi natsionalizm (1920 – 1930-ti roky) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/zajtsev.htm>

³³ Demchyshak R. Mizhpartiyne porozuminnya v prohramakh ta diyalnosti legalnykh ukrajinskykh politychnykh

partiy Zakhidnoyi Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://vlp.com.ua/files/14_69.pdf

³⁴ Zaytsev O. Ukrayinskyi integralnyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – S.141.

³⁵ Tam samo. – S. 142.

³⁶ Zasnovana 1927 r. «vakareshhtsyamy» (vyazyamy monastyrya Vakareshti (1923 r.), kotri pislya netryvaloho перебування в антисемітській Лізі національно-християнської оборони, створили власну орханізатию LAM.

³⁷ Pratsya rozmishchena na chyslennykh rosiyskykh saytakh, shcho mozhe svidchyty pro osoblyvu populyarnist yiyi v teperishniy Rosiyi. Otzhe, my ye svidkamy narodzhennya rosiyskoho fashyzmu v XXI st. (Dyv.: Grigoriy Vaynshteyn «Zrostannya avtorytarnykh nastroyiv ta fashystska nebezpeka v suchasniy Rosiyi» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/wainsht.htm>. Intervyu z A. Duginym «Chekayu na Ivana Lyutoho» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu : <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/dugin-int.htm> ta in., vmishcheni v 16 chysli 2000 roku v zhurnali «Yi».

³⁸ Kodryanu K.Z. Moym lehyoneram [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://vk.com/doc-9827314_150286396?dl=c610292c8606f9a8da

³⁹ Yordaki K. Fashyzm u Tsentralno-Skhidniy Yevropi: romantychna palingeneza ta politychna relihiya Lehionu Arkhanhela Mykhayila u mizhvoyenni Rumuniyi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu:

⁴⁰ Tam samo.

⁴¹ Za inshoyu versiyeyu, prybichnyky Pavelicha v 1931 r. oformlyly orhanizatsiyu «Ustasha – Khorvatska revoluytsiyna orhanizatsiya».

⁴² Istoriya Tsentralno-Skhidnoyi Yevropy. – S. 481.

⁴³ Rotshyld Dzh. Skhidno-Tsentrana Yevropa mizh dvoma svitovymi viynamy. – S. 248–344.

⁴⁴ Zaytsev O. Ukrayinskyi intehralnyy natsionalizm. – S. 147.

⁴⁵ Istoriya Tsentralno-Skhidnoyi Yevropy. – S. 481.

⁴⁶ Ante Pavelich (1869–1959) – khorvatskyi polityk, providnyk ustashskoho rukhu, ochilnyk pronatsyistykoyi «Nezalezhnoyi Derzhavy Khorvatiyi» (1941– 1945).

⁴⁷ Tam samo.

⁴⁸ Tam samo. – S.482.

⁴⁹ Zaytsev O. Ukrayinskyi integralnyy natsionalizm (1920–1930-ti roky). – S. 150.

⁵⁰ Zaytsev O. Stavlennya OUN do sprob ukrajinsko-polskoho porozuminnya (1929–1934) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/ukr-pol_5/007-zajcev.pdf

⁵¹ Zaytsev O. Pohlyad polskykh intelektualiv na ukrajinskyi natsionalizm [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://blog.i.ua/user/1596777/1019862/>

⁵² Dmytro Dontsov (1883–1973) – ukrajins'kyi literaturnyy krytyk, publitsyst, filosof, politychnyy diyach, ideoloh ukrajinskoho integralnoho natsionalizmu.

⁵³ Orhanizatsiya ukrajinskykh natsionalistiv (OUN), (1929, Viden) – ukrajinskyi hromadsko-politychnyy rukh, shcho stavyt sobi za metu Ukrayinskoyi sobornoyi samostiynoyi derzhavy. Vyznavshy sebe yak rukh, a ne partiya, OUN zasudzhuvala vsi lehalni politychni partiyyi, shcho diyaly v Halychyni yak kolaboratsionistski. Lehalizovana 1993 r.

⁵⁴ Front natsionalnoyi yednosti (FNYe) – lehalna natsionalistychna orhanizatsiya, kotra postala v 1933 r. Borolasya proty polityky «normalizatsiyi», shcho provodyla UNDO, i proty taktiky teroru OUN. Zarodkom FNYe bula ideolohichna hrupa «Novoho Chasu», shcho postala 1933 r. z initsiatyvy Dmytra Paliyeva. FNYe prypynyv isnuvannya 1941 r.

УДК 94(477.85):323.1:136.647.5

В. Богатырец
(Черновцы)© Valentyna Bohatyrets
(Chernivtsi)**TOLERANCE IN A MULTICULTURAL
COMMUNITY: A GUIDE TO DEVELOPING
AND SUSTAINING DIALOGUE**

Tolerance has been recognized today as crucial characteristic in pluralist, multicultural communities which are seeking to be free of oppression, violence and discrimination. The lack of tolerance is almost always the starting point for armed conflicts. In this context, in times of glocalization the importance of tolerance becomes ever more imperative. Tolerance is considered to be a solution to address injustice, unfairness, inequality and prejudice. Tolerance is essential for democracy and civilized life and its absence brings crimes and terrorism to society. The multi-national community of Bukovyna and Chernivtsi itself remains rather topical in terms of our study and serves as a thriving model of a community with 'marble cake' identity, well grounded in a culture of tolerance, benevolence and mutual respect.

Key terms: tolerance, multicultural communities, glocalization, ethnic, cultural and religious diversity, Ukraine, Chernivtsi, national reconciliation.

В. Богатырец
(Чернівці)**ТОЛЕРАНТНІСТЬ У МУЛЬТИКУЛЬТУР-
НОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК НЕОБХІДНА
УМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ
ТА КОНСТРУКТИВНОГО ДІАЛОГУ**

Нині толерантність апіорі повинна бути найсуттєвішою характерною рисою плюралістичних, мультикультурних спільнот, які прагнуть бути вільними від будь-якого утиску, насильства і дискримінації. Відсутність толерантності майже завжди призводить до збройних конфліктів. Разом з тим, концепт толерантності виступає важливим конструктом глокалізації. Толерантність є досить суттєвою умовою сталого розвитку демократії та цивілізованого життя, а її відсутність призводить до злочинності та тероризму у світі. Багатокультурна громада Буковини і, власне Чернівців, служить моделлю спільноти з ідентичністю «мармурового кексу», заснованої на терпимості, доброзичливості та взаємоповазі і залишається досить актуальною в контексті нашого дослідження.

Ключові слова: толерантність, мультикультурні спільноти, глокалізація, етнічне, культурне та релігійне розмаїття, Україна, Чернівці, національне примирення.

**ТОЛЕРАНТНОСТЬ В МУЛЬТИКУЛЬТУР-
НОМ ОБЩЕСТВЕ КАК НЕОБХОДИМОЕ
УСЛОВИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ
И КОНСТРУКТИВНОГО ДИАЛОГА**

На сегодняшний день толерантность априори должна быть существенной характерной чертой плюралистических, мультикультурных обществ, которые стремятся быть свободными от любого притеснения, насилия и дискриминации. Отсутствие толерантности почти всегда приводит к вооруженным конфликтам. Вместе с тем, концепт толерантности выступает важным конструктом глокализации. Толерантность является достаточно существенным условием стабильного развития демократии и цивилизованной жизни, а ее отсутствие приводит к преступности и терроризма в мире. Многокультурное общество Буковины и, собственно Черновцов, служит моделью сообщества с идентичностью «мраморного кекса», основанной на терпимости, доброжелательности и взаимоуважении и остается весьма актуальной в контексте нашего исследования.

Ключевые слова: толерантность, мультикультурные общества, глокализация, этническое, культурное и религиозное разнообразие, Украина, Черновцы, национальное примирение.

November 16th is annually observed as the United Nations' *International Day for Tolerance* in recognition of the Paris Declaration, which was signed that day in 1995 by 185 member states. In 1996 the UN General Assembly invited member states to observe the International Day for Tolerance, with activities directed towards both educational establishments and the wider public (resolution 51/95 of 12 December). This memorable day came in the wake of the United Nations Year for Tolerance, 1995, proclaimed by the assembly in 1993 (resolution 48/126). The year was declared on the General Conference of UNESCO's initiative. On November 16, 1995, the UNESCO member states adopted the Declaration of Principles on Tolerance and Follow-up Plan of Action for the year.

In the present-day world, ethnic, cultural and religious diversity is indispensable construct of the 21st century reality. All over the globe, intergroup tensions, religious hostilities and ethnic conflict have increased and these conflicts alongside with problems of poverty that have accelerated migration, resulted in increasing number of refugees in countries that used to be mono-cultural. Multiculturalism is a social condition that is much visible in every walk of life these days. Cultural diversity can be an excellent opportunity to educate young

generation for harmony of cultures which is perceived as culture of tolerance and peace.

Dealing with cultural diversity has not always implied shaping and developing attitudes of tolerance, respect and understanding towards others. As long as traditions and practices of intolerance and social exclusion are not counteracted on a global level, social cohesion in society is endangered. It has also become clear that religion is an influential resource in people's lives and is seen to shape the actions of groups in society. The United Nations has emphasized on significance of dialogue based on principles of tolerance and dignity.¹

It should be stressed, that human communities have a natural tendency to define their identities by distinguishing themselves from others. This can have positive outcomes such as respect for diversity as well as negative consequences such as hostility or abhorrence because of one group's seeing its' superiority and pre-eminence. Actually, history has shown that no group, religion, ideology or culture has a monopoly of truth, beauty and good; there is not a better or true culture, but there are thousands of them. In our era of *glocalization*, «we can affirm that the globalized approach with its international legal protection of cultural heritage is contributing positively to advancing the knowledge and appreciation of the various cultures of humanity, but it is not leading to any kind of standardization or uniformity nor any hegemony of one culture over another»².

There are no better nations or ethnic groups, but there are many diverse nations and ethnic groups in the world. Despite that, looking at different cultures, it can be said that they share many common grounds and values, tolerance is one of them and underlies in the appreciation of diversity and the ability to live and let others live. It is the ability to exercise a fair and objective attitude towards those whose opinions, practices, religion, nationality differ from one's own. Tolerance is often defined as the ability to accept the values and beliefs of others that poses dilemma, but how is it possible to ask people to accept all other peoples' values and practices when they might believe that some of those ideas and behavior are wrong? ...Tolerance is a controversial topic by way of being debated throughout the history as corruptive and constructive at the same time. Tolerance is said to be indispensable for any decent society. It has been recognized today as crucial characteristic in pluralist, multicultural communities which are seeking to be free of oppression, violence and discrimination.³

According to MEP Eugen Freund, tolerance is «the core issue» of our society. «In particular the

conflicts of the present – in the Middle East, but also in the *Ukraine* – clearly show that the lack of tolerance is almost always the starting point for armed conflicts. In this context, in times of globalization and individualization the importance of tolerance will become ever more important. Without accepting or even tolerating conflicting beliefs the concept of Western democracy cannot function».⁴

It is of paramount importance that Ukraine as a distinctive multi-lingual nation-state with poly-ethnic makeup, poly-mentality, multiculturalism and multi-confessionalism serves as a cross-border locally and as a communicative subsystem globally. Currently Ukraine is in its right way of developing internal discourse for vigorous inter-ethnic communication for national unity, and yielding its own values.

In terms of treating information as a gage of Liberty and democracy, equally alarming is the ambiguous nature of different political, media and think-tank coverage on the internationalization of the struggle inside Ukraine that turned it into a geopolitical tug of war. These changes are reshaping the international landscape. The Ukraine crisis is accelerating power shifts. Russia is considered to be a net geopolitical «loser»; sagging UN emerges stronger; NATO boosts its defenses; and China opens new doors.

To the point, the European Union has considered the importance of Ukraine as an integral part of common European space and elaborated special instruments for development the mutually beneficial relations. The EU and Ukraine have signed bilateral agreements; Ukraine has joined different European programs of assistance and cooperation. The main goals of this wide range of documents are to stimulate internal transformation of Ukraine as well as to comply with Ukraine's political, economic and social system with the European one. From its side, Kyiv has articulated the vital significance to build close relationship with Europe and its political will and determination to put reforms into effect aiming to integrate to the EU in ten-fifteen years. It is worth mentioning that Ukrainian case is a challenge to the EU and its status as one of the world power.

Furthermore, the EU and Ukraine still share borders and are immediate neighbors, recognizing their political and economic interdependence. So, there is a necessity to work together within Ukraine-EU dialogue for creating the area of stability, peace and tolerance, sustainable development and overwhelming social and economic progress on the EU external borders.

Cultural and religious diversity has long been a matter of lived reality in the world. In many conflict

situations where religion is often manipulated or exploited, identity is enhanced to sustain the unity of the group which is often used to justify hostility and violence. It is widely believed that people's identity stay forever because of the fact that they are born in a given country. However, identity of a group or individual is not unchangeable; formation of identity is a process of adopting norms which we consider important⁵. It should be emphasized that the ignorance of regional, religious and cultural diversity in Ukraine gave the rise to political cleavage and direct warfare. The separatists fighting the Western-leaning government in Kiev subscribe to an ideology that includes a strict adherence to the conservative Russian Orthodox faith. In rebel leaders' speeches and propaganda, the Russian Orthodox Church is presented as an inherent part of the culture and history of the Donbass. It is one of the driving forces behind the rebels' greater ambition of building Novorossiya, or New Russia, a territory that includes all of southeastern Ukraine. Religion in eastern Ukraine's nearly yearlong conflict has played such a dominant role in the propaganda that there is a rebel battalion called the Russian Orthodox Army. Russian Cossacks at checkpoints across the region say they are God's defenders of the Russian people and proudly show the crosses around their necks and copies of gilded icons in their pockets. Thousands of Jews, Muslims and other religious minorities have fled rebel-controlled territories out of fear of the fighting and persecution. Many churches, including the Church of Christ, have been damaged in the shelling and heavy artillery. *Before the conflict started last year, post-Soviet Ukraine enjoyed roughly 23 years of religious tolerance.* When the Soviet Union broke up, a diverse number of religious were able to practice openly after years of being suppressed by the communist government. Greek Catholics, Baptists, evangelicals and Jews opened new churches or reopened shuttered ones.⁶

Describing Kiev as the cradle of east European Christianity, John Paul II appealed for unity and among all Christian Churches. He told worshippers that Ukrainians should strive to create once more the situation that existed before the 1054 Schism which split Christianity into the eastern and western churches. The Pope asked both sides to look to the past to «help restore that situation of communion in which diversity of traditions poses no obstacle to unity in faith and church life.»⁷

What will make Ukraine stronger is national dialogue, laying the foundation for unity of all Ukrainian regions based on tolerance and common values. Our strong conviction is that the core-

concept of tolerance will also start off the process of national reconciliation. Since, the idea of reconciliation as a balm with the power to heal memory is the fundamental principle of living together. Towards this end, a number of elite individuals – *teachers, journalists, and politicians* – must embark upon and lead the rest on a new path towards peace and reconciliation between peoples. They must tread this path courageously, with a «Thoughtful Heart and a Loving Mind».⁸

Respect for Ukrainian (Bukovynian) heritage and culture and acknowledgement of the traditions of the Ukrainian people is perhaps the one issue around which all Ukrainians will agree. Bukovynian descendants can be found in all walks of life. But the humanity and pride in our Bukovynian traditions which can be found throughout the works of the people with the Bukovynian background continue to inspire them and give direction to their cultural life.

Bukovyna has always been the cradle and crossroads of various cultures, languages, religions and traditions. It can be compared with multinational mosaic of Canada. Yet, still Bukovyna is facing a lot of challenges of glocalization in establishing homogeneous society with equal opportunities.

Of particular importance in fostering the fundamental principle of living in sweet harmony and peace has become the city of Chernivtsi (Czernowitz, Cernruti, Chernovtsy, Czerniowce). Currently, it's the city of multinational community with «marble cake» identity, open hearts and loving minds.

It is important to underline that Ukraine borders with Moldova and Romania in the South-West. And the south of Chernivtsi is a Ukraine-Romania border. Our city has become the case under study of EUBORDERREGIONS project «European Regions, EU External Borders and the Immediate Neighbours. Analysing Regional Development Options through Policies and Practices of Cross-Border Co-operation». The 4-year long FP7 research project Chernivtsi (Ukraine) – Iasi (Romania) – Chisinau – EU Border was launched in March 2011, with the main objective to identify challenges to economic, social and territorial cohesion as well as regional development potentials in different borderlands at the EU's external frontiers.⁹

Despite Bukovyna's unexpected historical turns, its inhabitants' experiences have led to rather stable traditions of ad hoc multiculturalism marked by a prevalent attitude of respect for the languages and customs of their compatriots with other ethnic roots, as well by an ability to sustain more than tolerant inter-ethnic relations in present-day Chernivtsi

Oblast. It is noteworthy that such relations have been distinguished by a high degree of stability. Although the tensions and conflicts that occurred in the past between Bukovyna's largest ethnic communities should not be ignored, it is important to underline that these conflicts were, as a rule, more often than not artificially instigated by policy-makers and not by the local population.¹⁰

While backtracking, we figure out that founded in the 12-th century, Chernivtsi is one of the oldest cities in Ukraine. It is a fascinating mix of all the different cultures that have converged on the region: Ukrainian, Jewish, Romanian, German, Polish, and later – Russian. A famous European figure, deputy of the European Parliament doctor Otto von Habsburg in his work titled «Chernivtsi, or What it Means to be Tolerant» described the picture of an ideal town, a home to multiethnic and multi-religious citizens. «In Chernivtsi, there was a synthesis of national consciousness and of something higher... so to speak, European attitude. Here, it was proved that various peoples... could be united in the framework of common culture...»

For centuries Chernivtsi has been formed as a multinational and multicultural city under the influence of historical events. *Tolerance* has always been one of the main city's features. Different nationalities, religions, and political beliefs have never prevented Chernivtsi citizens from living in harmony and mutual understanding. The motto «Viribus Unitis» («Joint Efforts») has been adorning the flag of Chernivtsi since 1908 not accidentally. One could hear people speaking five languages in the streets: German, Romanian, Polish, Yiddish and Ukrainian. Armenians, Czechs, Hungarians and Russians lived here and made a significant contribution to the economy and culture. Each community traditionally had its own national cultural houses – elegant buildings in the downtown. Every religious confession built and maintained its temples. Decades-long life in this diversity of nationalities, cultures and religions created a special breed of Europeans in Chernivtsi – a proud community that has called itself Chernivtsi citizens.¹¹ Chernivtsi has seen several national flags over the course of the last century, emblems of its tumultuous and difficult past. The city used to be under Romanian rule; prior to World War I, Czernowitz was the capital of the Bukowina, a Habsburg crown colony, on the Eastern edge of the Austro-Hungarian Empire. Renowned as a multi-lingual, multi-ethnic city, some see Czernowitz, as a kind of cosmopolitan ideal, where Romanians, Ukrainians, ethnic Germans, Jews, and Poles shared life¹². (As a border city whose political

allegiance changed four times over the course of the twentieth century, Chernivtsi is wracked by confusions of nationalism, nationality, ethnicity and religious identity. These conflicting layers of cultural belonging add to the complexities – and possibilities – of memory-work – including reconciliation, ignorance and silence. Independence opened up space for new historical inquiry, but it also exacerbated Ukraine's historical frictions, expressed in long-standing ethnic, religious, linguistic, and economic tensions¹³.

The multi-ethnic phenomenon of Bukovyna remains important for research as a successful example of the regional model of ethnic relations well grounded in a culture of tolerance and co-operation between major ethnic groups. The regional model of ethnic coexistence had been established in the Austrian period as a result of both internal and external factors favourable and complementary to a culture of ethnic tolerance.¹⁴

While the past divides Ukrainians, the common vision of the future may reconcile them. The common vision of the future may be ensured through the elaboration of the state policy on national unity, which should engage representatives of all Ukrainian regions in the national dialogue. The Kiev-government should learn from the wisdom of American philosopher and peace-maker Eric Hoffer stating: «A war is won only after you turned your enemy into a friend». The world needs diversity and regional responsibility to be peaceful. Canada, Switzerland, Austria or Germany could be the best practices to be profited.

To make a conclusion, the governance perspective acknowledges that any state, and therefore the government as well, still plays an important role both because of its authority, the resources which its institutions have gathered as well as the trust which some levels of government still command. However, from the point of view of governance it is important for the state not to command or use authority but to guide and steer. Because of its institutional resources, the state is able to identify powerful actors and develop linkages between them to achieve the desired goals. Tolerance is a solution to address injustice, unfairness, inequality and prejudice and it is commonly believed that a good moral person is *tolerant and tolerance* is essential for democracy and civilized life and its absence brings crimes and terrorism to society.

---

¹ Thorsten Knauth, *Tolerance; a key concept for dealing with cultural and religious diversity in education*, State of the art, p.2.

² World Heritage and Cultural Diversity (2010). Editors. German Commission for UNESCO Printed in Germany http://www.unesco.de/fileadmin/medien/Dokumente/Bibliothek/world_heritage_and_cultural_diversity.pdf

³ W Von Bergen, Beth A. Von Bergen, Claire Stubblefield, Diane Bandow, Authentic Tolerance: Between Forbearance and Acceptance, *Journal of Cultural Diversity*, Vol.19, No.4, winter 2012, p112.

⁴ <http://www.fresach.org/en/brussels-supports-european-tolerance-talks-2015/>

⁵ Emmanuel Agius, Jolanta Ambrosewicz, *Towards Culture of Tolerance and Peace*, 2003, International Bureau of Children's Rights, p.12.

⁶ Sabra Ayres *In rebel-held Donetsk, religious intolerance grows* <http://america.aljazeera.com/multimedia/2015/3/in-rebel-held-donetsk-religious-intolerance-grows.html>

⁷ Askold Krushelnycky *Ukraine shuns Pope's plea for unity* <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/1310324/Ukraine-shuns-Popes-plea-for-unity.html>

⁸ *Codes of Tolerance and Respect for Each of us* http://www.codesoftolerance.com/Codes-of-Tolerance/no_author/Codes-of-Tolerance-and-Respect-for-Each-of-us.

⁹ <http://www.euborderregions.eu/en>.

¹⁰ Anatoliy Kruglashov *Bukovyna: A Border Region with a Fluctuating Identity / Confronting the Past: Ukraine and Its History / Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 35–36, 2010–2011. – P.122.

¹¹ <http://see-you.in.ua/en/page/chernivtsi-or-what-it-means-be-tolerant>.

¹² Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York: Penguin), 2006, p.8.

¹³ Irene Silverblatt / *Duke University Confronting Nationalisms, Cosmopolitan Visions, and the Politics of Memory: Aesthetics of Reconciliation and Selma Meerbaum-Eisinger in Western Ukraine*.

¹⁴ Anatoliy Kruglashov, *Bukovyna: A Border Region with a Fluctuating Identity / Confronting the Past: Ukraine and Its History / Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 35–36, 2010–2011. – P.139.

УДК 94(438):«1970»:328.16.338.124.4

© **Леся Шваб**
(Луцьк)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА КРИЗА В ПОЛЬЩІ 1970 РОКУ

У статті висвітлюється суспільно-економічна, політична криза в Польщі 1970 р., котра привела до зміни політичного керівництва. В результаті грудневих заворушень і закулісних ігор Едвард Герек замінив Владислава Гомулку на посаді Першого секретаря Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії. До влади прийшло нове покоління політиків, котре сформувалося після 1956 р. і мислило економічними категоріями.

Ключові слова: Владислав Гомулка, Едвард Герек, «сірячний соціалізм», економічна криза, політична криза, політична боротьба.

Л. Шваб
(Луцьк)

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ КРИЗИС В ПОЛЬШЕ 1970 ГОДА

В статье исследуется социально-экономический и политический кризис в Польше 1970 г., который привел к замене политического руководства страны. Вследствие декабрьских событий и закулисных интриг, Эдвард Герек заменил Владислава Гомулку на посту Первого секретаря Центрального комитета Польской объединенной рабочей партии. К власти пришло молодое поколение политиков, более озабоченное экономическими проблемами.

Ключевые слова: Владислав Гомулка, Эдвард Герек, «сермяжный социализм», экономический кризис, политический кризис, политическая борьба.

L. Shvab
(Lutsk)

SOCIAL, ECONOMIC AND POLITICAL CRISIS IN POLAND (1970)

The article is devoted to a social, economic and political crisis in Poland (1970), which caused a change of political authority. In December, because of riots, Edward Giereck took the place of Wladyslaw Gomulka, the First Secretary of the Central Committee of the Polish United Workers' Party. The responsibility for the state, was taken by a new generation of politicians with economic categories thinking, which was formed after 1956.

The beginning of the crisis was caused by riots in spring – summer 1968, when active, youth (47,8% in

the age of 27,5) came out against anti-Semitic policy of state authority, especially the First Secretary of the Central Committee of the Polish United Workers' Party Wladyslaw Gomulka and others. After these events in 1968, life returned to the old «Gomulka's standards».

After eruption of dissatisfaction in spring – summer 1968, protest seemed to have a lasting impact on society. Nevertheless, in spring 1969, the authority of the state began the reprisals against illegal organizations – youth organization «Movement», groups connected with the Parisian «culture» and other. Only few people knew about the existence of these organizations, their impact on society was minimal. However, they demonstrated an uncommon level of political consciousness and threatened not so much a particular government, but a system in general. Intelligentsia was the first who felt all the problems, the second was academic youth and finally, in December 1970 – «highly industrial work class», so called workers.

The premises of future crisis appeared in 1957 and the genesis of social and political events of 1970 appeared because of ignoring of economic reforms in the second part of the 50s.

According to many scientists the period of 1956 – 1960, in general, was considered to be successful for Polish economics. Salary increased, agriculture and industry plan was overdone. Optimism began to disappear in 1961 – 1965. Negative tendencies were growing during the second part of the 60s. 1968 – 1970 were the years of deep social pessimism and disappointment. These years were characterized as the years of economic and political decay, anti-Semitic and anti-intelligentsia campaign, emigration wave etc. These years were called the years of «selective socialism».

In the late 1960s, ideological transformations in the Polish United Workers' Party took place. Communists refused from Marxism as a leading ideology of the party. The government in its most extreme forms seized nationalism.

Because of economic and social crisis increasing, the activity of different political groups in the party leadership was activated. Alternative candidates for the post of the First Secretary were more often discussed on the Fifth Summit. «Silesian group», which was founded by Edward Giereck, stood out this case. Some party circles of intelligentsia, united around periodical «Politics», encouraging this group. Intensification of agricultural policy in province, led by E. Giereck, was in the list of their plans. E. Giereck was a comfortable figure for the Soviet leadership, because many problems were solved in a difficult way for the USSR. Leonid Brezhnev with the change of senior leadership of the Polish United Workers' Party looked for elimination of contradictions between the USSR and Poland. W. Gomulka did not have such a possibility to implement

collectivization in agriculture, which was a cornerstone of the system.

The late 70s were the end of the «small de-Stalinization» period, named by M. Zaremba. The explosion was only a matter of time. In 1970, economic, political, social crises were closely intertwined. If it had not happened, no political force would have raised workers in mass strikes and demonstrations. Neither provocateurs nor inspirer, as written in Soviet historical studies could not awaken such a large social protest, which shook Poland in December 1970. The post of the First Secretary of the Central Committee of the Polish United Workers' Party was taken by Edward Gierek.

Keywords: *a social, economic and political crisis, Poland, mass strikes, impact, USSR.*

Польська криза 1970 р., що привела до зміни політичного керівництва, наступила після протестів весни – літа 1968 р., коли активні молоді люди (47,8% – віком 27,5 років)¹ виступили проти антисемітської скерованості політики керівництва держави в особі Першого секретаря ЦК ПОРП (Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії) Владислава Гомулки та ін. Після 1968 р. життя поверталось до давньої «гомулківської норми»: затихли антисемітські випадки, зменшився тиск на костел, усе менше згадували про учасників протестних березневих подій; поляки зайняли робочі місця євреїв, котрих звільнили й змусили емігрувати. Вибори до Сейму 1 червня 1969 р. не принесли несподіванок ані щодо чисельності виборців (97,6%), ані щодо кількості голосів, відданих за Фронт національної єдності (92,2%)². Для верхівки «молодих» (апаратників) після підйому 1967/1968 рр. наступив час очікування сприятливих обставин для переходу до вищих ешелонів влади.

Після спалаху незадоволення навесні й улітку 1968 р. видавалося, що протестні настрої матимуть тривалий вплив на суспільство. Проте навесні 1969 р. керівництво держави розпочало репресії проти нелегальних організацій. Так, було заарештовано групу, що готувала матеріали для паризької «Культури». Навесні 1970 р. Служба безпеки (СБ) заарештувала членів молодечої організації «Рух». Організація продовжувала традиції польського підпілля 1945–1947 рр. (одним із її засновників був Маріан Голембювський, засуджений у процесі над членами організації «Свобода і Незалежність» (ВіН) у січні 1947 р.³. Навесні 1970 р. рухівці постановили підірвати в одному з містечок пам'ятник вож-

деві більшовицької революції⁴. 20 червня, у день, коли учасники акції виїхали на заплановане місце, СБ заарештувала вісьмох осіб, а впродовж наступних тижнів усі члени організації потрапили в слідчий ізолятор. Через рік розпочався судовий процес над 20 особами; вироки сягали до семи років ув'язнення⁵. Така ж доля спіткала організацію «Минають літа». Її члени вимагали рівності та справедливості для всіх громадян⁶.

Про існування таких організацій мало хто знав (хіба що з преси під час суду над членами організації), їх вплив на суспільство був мінімальним. Проте ці організації демонстрували нетиповий рівень політичної свідомості й загрожували не стільки конкретній владі, а системі як такій.

Подібним чином склалися стосунки влади зі значною частиною творчої інтелігенції. В другій половині 60-х рр. продовжували відбуватися арешти та судові процеси⁷. Лише одиниці мали особисту відвагу сигналізувати про загрозові явища. Більшість серед інтелектуалістів ставилася з мовчазною недовірою до запевнень про «розуміння влади потреб свого середовища». Усе це разом в поєднанні з неперервною закулісною боротьбою в ПОРП спричинило 1968 р. глибоку суспільно-політичну кризу.

Масштаб проблем першою відчула інтелігенція, пізніше (1968 р.) – академічна молодь і, нарешті, у грудні 1970-го «великопромисловий робітничий клас», як у тодішніх документах називали робітників.

Робітничий клас був індикатором кризових економічних явищ. Дослідник економіки Народної Польщі А. Єзерський указує, що вже 1957 р. з'явилися «передумови майбутньої кризи», а «генеза суспільно-політичних подій 1970-го виникла через знехтування моделюючими реформами в економіці у другій половині 50-х рр.»⁸.

На думку багатьох дослідників, 1956–1960 рр. у цілому можна вважати успішними для економіки Польщі. За цей період заробітна плата зросла на 30%; сільськогосподарське виробництво – на 20,2% (менше від запланованого на 3,5%); промислове виробництво в багато разів перевищило заплановане⁹.

Оптимізм почав зникати в 1961–1965 рр. Зростання реальної заробітної плати було зафіксовано на рівні 8% замість запланованих 23%.¹⁰

Ці негативні тенденції поглиблювалися впродовж другої половини 60-х рр. Щороку

реальна заробітна плата в цей період зростала на 2% (найнижчий показник серед держав Центрально-Східної Європи). Що гірше, в 1966–1970 рр. простежувалася тенденція до її зниження (1966 р. зросла на 3,5%; 1968 – на 2,5%; 1970 – на 1,5% за рік¹¹).

Застереженням керівництву держави повинен був стати інший показник, а саме: продукція сільського господарства в 1966–1970 рр. зросла лише на 9,5%. Отже, впродовж десятка років влада так і не розв'язала питання постачання м'яса на споживчий ринок: 48 чи 52 кг споживання м'яса на рік – це найнижчий показник серед держав соціалістичного блоку. Питання дефіциту м'яса держава розв'язала в нетиповий спосіб: на X пленумі ЦК ПОРП 24 листопада 1967 р. ціну на м'ясо підвищили на 16,7%¹² не безпосереднім підвищенням ціни, а оподаткуванням виробництва (ціни закупівлі продукції не змінювалися).

Такі заходи не виправили загальної економічної ситуації, навіть не стабілізували ринок сільськогосподарської продукції. У владних коридорах розуміли, що економіку потрібно реформувати. Таку програму зі своїми підлеглими розробив відповідальний за господарську політику в ЦК Б. Ящук, котрий уважав, що польська економіка повинна стати на шлях «інтенсивного й селективного розвитку». У проекті реформи автори запропонували три елементи: а) селективний розвиток; б) націленість на експортну продукцію; в) посилення мотивації. Видавалося, що найоптимальнішим для влади був «селективний розвиток», тобто обиралися ті галузі промислового виробництва, які за менших фінансових впливань давали найшвидший ефект. Вибір упав на хімічне, електричне й автовиробництво. На фабриці автомобілів у Жирані почався випуск «Фіатів 125» за італійською ліцензією, внаслідок чого їх виробництво зросло в п'ять разів. За німецькою ліцензією фірми «Грундіг» почали випускати магнітофони. У 60-х рр. Польща стала світовим лідером у постачанні сірки й міді. Упродовж першої декади 60-х рр. національний дохід сягнув 80% (найбільший світовий показник)¹³.

У другій декаді 60-х рр. позитивні економічні досягнення почали згасати. Серед чинників, що впливали на погіршення ситуації, Я. Птасінський віддавав першість сільському господарству: якщо в 1967 р. зростання продукції зупинилося на позначці 2,4%, то в наступні роки виробництво сільськогосподар-

ської продукції вперше впало на 4,3%. Ріст у 1970 р. на 2% не покрив втрат попереднього року. «Недовиробництво в сільському господарстві 60-х рр. було основною причиною кризи 1970 р.»¹⁴, – стверджував Я. Птасінський.

Більш складною проблемою було будівництво індивідуальних квартир. З року в рік зростали черги на отримання житла: на 1000 жителів власні помешкання займали 258 родин¹⁵ (найнижчий європейський показник). Щороку на помешкання в Польщі очікувало 980 тис. родин¹⁶. Саме тоді почали будувати т. зв. помешкання зі «сліпими кухнями». Задум полягав у тому, щоб понизити вартість будівництва й збільшити кількість збудованих помешкань. Лише у Катовіцькому воєводстві ціною непорозуміння з центральним керівництвом партії Едвард Герек – Перший секретар Воєводського комітету партії – відмовився від будівництва «сліпих кухонь», що свідчило про його незалежну політичну лінію. Потрібно також пам'ятати, що ще в 60-х рр. у панораму більшості польських міст, у тому числі й Варшави, вписувалися зруйновані під час війни будинки.

Про те, як жили поляки в період «занепаду Гомулки», нотував Ст. Кіселевський: «[...] м'яса постійно не вистачало, перед крамницями стояли великі черги», «[...] у чергах люди бідкалися, чи довго ще будуть терпіти такий стан справ»¹⁷. «Це було цілком інше «авансоване» суспільство. Молодий хлопець, котрий від важкої праці, випасання корів і викидання гною втік у місто, де після восьми годин праці на фабриці був вільним, гуляв із дівчатами і дивився телебачення, цей хлопець був вдячний за аванс, і хотів авансувати далі, йому й у голову не приходило нищити чи критикувати систему, яка його винесла на гору. Так місцеві селяни надають тон сучасній Польщі, це єдина, але численна, квазі-задоволена суспільна верства, вони не припускають жодної альтернативи, вважають нормальним все, що бачать»¹⁸.

Статистика підтверджує спостереження Ст. Кіселевського: 1970 р. вищу освіту здобули лише 2,7% громадян, середню спеціальну – 13,4%, неповну середню – 24,5%, середню – 48,8%¹⁹. Інші виконували різну роботу на підприємстві, навчаючись у майстра.

Економічні труднощі породжували суспільні патологічні явища. Зростала чисельність осіб, які вживали алкоголь. За статистикою, постійно пиячили 1,5 млн осіб, серед

яких щонайменше 300 тис. потребували лікування. Найбільш драматичним явищем наприкінці 60-х рр. було самогубство, між 1960 і 1970 рр. чисельність самовбивць зросла з 2,8 тис. до 4,3 тис.²⁰.

Потрібно також пам'ятати, що наприкінці 60-х рр. у Польщі ще досить часто зустрічалася бідність.

Наприкінці правління В. Гомулки середня заробітна плата становила 2,5 тис. злотих, натомість найнижчі щомісячні виплати становили 850 злотих, середня пенсія становила 1000 злотих. Щоб мати уявлення про ціни, наведемо такі з них: кілограм цукру коштував 10,5 злотого, квиток у кіно – від 5 до 15 злотих, пляшка найдешевшого вина – 23 злотих, пара панчіх – 100 злотих, костюм – 2000 злотих, телевізор – 7000 злотих²¹. При такому рівні заробітних плат у родинях працювало по кілька осіб. М. Пазевський звернув увагу на слова В. Гомулки, що насправді передбачалося зростання доходу родин саме завдяки збільшенню чисельності в ній членів, що працюють. Як результат, 40% жінок працювали на виробництві поряд із чоловіками²².

Доказом погіршення матеріального стану поляків було зростання кількості т. зв. «перерв у праці», так влада називала страйки. Отже: 1965 р. МЗС зафіксувало 26 страйків; 1966-го – 32, 1967-го – 40, 1968-го – 14, 1969-го – 62 і лише в першому кварталі 1970 р. – 32 страйки²³. Страйки мали переважно економічне підґрунтя й торкалися проблем окремого закладу. Причиною могло бути підняття виробничих норм, зверхнє ставлення наглядачів, затримання постачання комплектувальних матеріалів, оскільки мало безпосередній вплив на заробітки працівників тощо.

В цілому 1968–1970 рр. були роками глибокого суспільного песимізму й розчарувань²⁴. Про них згадують як про роки економічного й політичного маразму, антисемітської й антиінтелігентської кампанії 1968 р., еміграційної хвилі²⁵ тощо. Ці роки називали роками «сермяжного (сірякового) соціалізму»²⁶.

Наприкінці 1960-х рр. відбулися ідеологічні трансформації в ПОРП. Комуністи відмовилися від марксизму як провідної ідеології партії. «Владою опанував націоналізм у його найбільш крайніх формах. 1969 р. вперше в історії польської комуністичної партії в персональній анкеті з'явилася графа «національність», уміщена відразу після дати й місця народження, а графа «соціальне походження»,

тобто класове, посунулася на чотири пункти нижче»²⁷, – писав М. Заремба.

На фоні одночасного поглиблення економічної, політичної й соціальної кризи активізувалася діяльність різних політичних груп у керівництві партії. В колуарах V з'їзду ПОРП щораз більше розмовляли про альтернативні кандидатури на посаду Першого секретаря ЦК ПОРП. На з'їзді ходили чутки, що М. Мочар готується замінити В. Гомулку²⁸. Насправді М. Мочар на той момент втратив вплив у партії.

У 1969 р. головним претендентом на посаду Першого секретаря був Е. Герек (Перший секретар воєводського комітету партії в Катовіцах). Його фракція – «сльонська» група. До групи входили партійні функціонери так званого «зетемпівського» покоління, задіяні в господарській сфері. «Сльонську» групу підтримували деякі партійні інтелігентські кола, об'єднані навколо щотижневика «Політика»²⁹. До їх планів входила активізація господарської політики у воєводстві, керованому Е. Герекком. Ці особи організували групу експертів з економічних питань, які після приходу до влади Е. Герека надали рекомендації щодо змін в економічній політиці.

Е. Герек успішно скористався автономією, яку надав В. Гомулка керівникам воєводських комітетів партії. У воєводствах сформувалася своя каста «удільних князів», які після сплати «данини» Варшаві самостійно управляли воєводством. Згори спускалися хіба що економічні плани. В. Гомулка припинив практику частой зміни очільників ВК, що широко застосовувалася в сталінський період. Тому Е. Герек у Катовіцах, В. Кручек у Жешові, А. Лашевич у Білостоці, В. Корда в Любліні займали свої посади впродовж чотирнадцяти років правління В. Гомулки. Незалежна поведінка Е. Герека згадується в багатьох джерелах³⁰. М. Раковський передав розмову з Е. Герекком 30 березня 1969 р.: «У нас в Сльонську ми робимо багато справ усупереч Варшаві. Наприклад, зараз будуємо помешкання й хочемо їх продавати. Чому людина не може купити собі 100 квадратів, якщо має за що? Поза планом ми збудували фабрики, де будуть працювати кілька тисяч жінок. Я розповів про це товаришеві Веславу (воєнне псевдо В. Гомулки) після завершення будівництва. Він страшно скандалив: «Може, ти ще власний монетний двір збудуєш?» – кричав. Я заспокоїв його, що це текстильні підприємства,

які будуть виготовляти продукцію на експорт»³¹. «Незважаючи на декларації, партія не рахується з колективною думкою»³². «Ця пан сказав, а не я», – закінчив М. Раковський³³.

Ця незалежна позиція прагматика приваблювала молодих партійців. Тому багато молодих людей у політиці пов'язували свої плани з Е. Герекком. Самого Е. Герека тривожила ситуація, що виникла навколо його особи: він скаржився, коли його не взяли в Москву у складі польської делегації, відмовився від посади віце-міністра, оскільки вважав, що йому належить бути на місці Голови Ради Міністрів та ін. Неодноразово Л. Брежнев запитував В. Гомулку, чому не забирає Е. Герека у Варшаву³⁴. На думку прихильників Е. Герека, його хотіли забрати у Варшаву, аби зруйнувати середовище, котре його підтримувало.

Після березневих подій 1968 р. саме «сльонська» група становила небезпеку для центрального керівництва. Із часом нагромаджувалися різні версії поведінки Е. Герека: не хотів працювати в розкладі Циранкевич – Яшук; песимістично оцінював перспективи прем'єрства в складній економічній ситуації та ін. У розмові з Я. Птасінським у липні 1970 р. Е. Герек підтвердив, що перспективи розвитку економіки й управлінський потенціал варшавського керівництва були настільки малі, що він бачив перспективи лише «в групі ЗМП-овської молоді»³⁵. Цілком справедлива й інша думка: відмови Е. Герека, пов'язані з тим, що він готував себе до посади Першого секретаря ЦК ПОРП, а В. Гомулка недооцінював ці чутки³⁶.

В оточенні В. Гомулки говорили про те, що Е. Герека підтримував Л. Брежнев, принаймні з 1968 р.³⁷. Керівник польського сектору в ЦК ПОРП П. Костіков, добре зорієнтований в ситуації, стверджував: «Десь між вереснем і листопадом 1968 р. у Москві визрівала думка серйозно замислитися над популярністю Герека»³⁸. На запитання секретаря ЦК КПРС К. Катусева, який відповідав за міжнародну політику, про альтернативу Гомулці³⁹, П. Костіков, як писав сам, відповів: «Едвард Герек». Припускається, що К. Катусев міг розмовляти на цю тему з Л. Брежневим, М. Сусловим, прем'єром М. Косигінім, міністром закордонних справ А. Громиком, шефом КДБ Ю. Андроповим, Головою Верховної Ради Д. Устиновим, радником Л. Брежнева в справах соціалістичних країн К. Русаковим. Через певний час П. Костіков отримав розпоряджен-

ня підготувати план «знайомства з Герекком»⁴⁰. «...Це була найбільш утаємничена справа з-посеред тих, які траплялися мені впродовж 16 років роботи в ЦК»⁴¹, – говорив він.

Я. Птасінський, посол Польщі в СРСР, продовжував підтримувати кандидатуру М. Мочара. «Посол Ян Птасінський і його помічник Богумир Рихловський нічим іншим не займалися, лише «презентацією» М. Мочара та його «партизанського» руху»⁴², – писав П. Костіков. «Птасінський і Рихловський відкрито виступали проти керівництва Гомулки! Те, що вони виробляли в 1969, та й у 1970 р., переходило межі всякої пристойності стосовно офіційного керівництва їх держави»⁴³, – згадував П. Костіков.

Тим часом у Кремлі все більше цікавилися особою Е. Герека. В. Намоткевич⁴⁴, секретар В. Гомулки, який вважав, що посередником між Е. Герекком і росіянами був Ф. Шляхтич, пізніше згадував: «Ми знали, що Е. Герек запрошений провести відпустку в СРСР, ближче до Л. Брежнева. Брежнев постійно запрошував його на обіди чи вечері. Тим часом В. Гомулка останні два роки не їздив у Радянський Союз»⁴⁵. Йшлося про неофіційні візити.

В. Гомулка не лише відчував, а й знав, що діється за його спиною. Гж. Солтисьяк навів фрагмент неопублікованих нотаток Я. Птасінського, у якому В. Гомулка говорив про свою розмову з послом Радянського Союзу в Польщі А. Аристовим. А. Аристов повідомив Першого секретаря, що в Москву постійно надходить інформація, між іншим і з засідань Політбюро, про ситуацію в партії, у ній багато зауважень стосовно самого В. Гомулки. Інформація, як повідомляв А. Аристов, іде від Ф. Шляхтича. В. Гомулка сам розумів, що інформацію про Політбюро Ф. Шляхтич отримує від Е. Герека⁴⁶. В. Гомулка також володів інформацією про зустрічі Е. Герека з радянським керівництвом у Криму, про часті зустрічі в Катовіцах із П. Костіковим⁴⁷ тощо.

Тож чому Москва обрала своїм фаворитом саме Е. Герека? Скористаємося повідомленням С. Коцьолка 1992 р., людини, близької до кіл Е. Герека, котрий уважає, що надання переваги Е. Гереккові відбувалося з кількох причин: по-перше, польська суднобудівна промисловість переважно працювала на потреби Радянського Союзу, а В. Гомулка, крім того, що противився такому стану речей, ще й у межах програми «селективного (вибіркового)

розвитку», обмежив фінансування важкої промисловості, зміною керівництва в Кремлі хотіли переламати ситуацію на свою користь; по-друге, В. Гомулка чинив спротив надмірному узалеженню від Радянського Союзу польського літакобудування; по-третє, Перший секретар не міг порозумітися з Москвою щодо постачання сировини, все більші вимоги ставив перед Москвою, а сам відмовлявся збільшувати постачання енергетичного вугілля; по-четверте, В. Гомулка мав цілком інший, ніж його «радянські колеги», погляд на функції Ради економічної взаємодопомоги; готував пропозиції перспективних змін у її діяльності, постійно наголошував на впровадженні в межах Ради взаємного обміну валют; і останнє: В. Гомулка мав свій погляд на радянсько-китайський конфлікт, який суттєво відрізнявся від погляду Л. Брежнєва. Він був противником розірвання дипломатичних відносин між державами, оскільки боявся, як пише С. Коцьолек у наступному розділі, що Радянський Союз порозуміється з НДР, оминувши Польщу й поляків⁴⁸.

У низці причинно-наслідкових зв'язків, які впливали на вибір Радянського Союзу, в розлогіх повідомленнях П. Костікова можна дошукатися й інших практичних потреб. Радянське керівництво не сприймало (не кажемо підтримувало) амбіцій М. Мочара й «партизанів», оскільки завжди остерігалось будь-яких націоналістичних «викриків». Натомість Е. Герек, колишній шахтар, видавався їм ідеальним кандидатом. З ним радянське керівництво пов'язувало можливість вирішення «певних шаблонних питань», котрі гальмував В. Гомулка⁴⁹. Йшлося, передусім, про сільське господарство. Л. Брежнєв та інші радянські очільники могли очікувати від Е. Герєка запровадження колективізації в сільському господарстві, котру за тривалий час свого правління не вирішив В. Гомулка.

Кількість прихильників Е. Герєка повсякчас зростала. Багато хто хотів бачити його прем'єром уряду. Однак 1969 р., і навіть улітку 1970-го Е. Герек не був упевнений у своїй перемозі. Влітку він відпочивав у Криму і, будучи «у поганому настрої», говорив П. Костікову: «Я останній раз відпочиваю в Криму, Гомулка усуне мене від влади»⁵⁰. Влітку 1970 р. над Е. Герєком справді насувалися чорні хмари. Усе вирішилося в наступні півроку. Е. Герек міг прикриватися «поганим гумором», розуміючи, що час працює на нього.

Добігав кінця період, який М. Заремба назвав «малою десталінізацією»⁵¹. Вибух був лише справою часу. У Польщі в 1970 р. тісно переплелися економічна, політична, соціальна кризи; якби цього не сталося, жодна політична сила не підняла б робітників на масові вуличні страйки й демонстрації. Ні провокатори, ні інспіратори, як писали в радянських історичних дослідженнях, не пробудили б такого великого соціального протесту, котрий сколихнув Польщу в грудні 1970 р., і привів до зміни вищого політичного керівництва. Пост Першого секретаря ЦК ПОРП зайняв Е. Герек.

¹ Eisler J. Grudzień 1970: geneza, przebieg, konsekwencje. – Warszawa, 2000. – S. 40.

² Eisler J. Zarys dziejów politycznych Polski 1944–1989. – Warszawa, 1992. – S. 106.

³ Machcewicz P. Polski rok 1956. – Warszawa, 1993. – S. 225–263.

⁴ Kula M. Nieboszczka PRL ani dobra, ani mądra, ani piękna. – Kraków, 1996. – S. 104–109.

⁵ Machcewicz P. Polski rok 1956. – S. 225–263.

⁶ Tam samo.

⁷ 5 zhovtnya 1964 r. bulo zatrymano M. Vankovycha (u zvyazku z «Lystom 34»; 1965-ho prokuratura vidkryla protses proty Stanislava Matskevycha, yakyy vidkryto spivpratsyuvav iz paryzkoyu «Kulturoyu»; 18 veresnya 1965 r. na try roky bulo zasudzheno Yana Millera; u lypni 1965-ho byly uvyaznени Kuron i Modzelevskyy; u zhovtni 1967 r. – Nina Karsova ta in.

⁸ Jezierski A. Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944 – 1985. – Warszawa, 1988. – S. 244.

⁹ Eisler J. Grudzień'70 wewnątrz Białego domu. – Warszawa, 1995. – S. 4.

¹⁰ Tam samo.

¹¹ Jezierski A. Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944 – 1985. – S. 261, 266, 275.

¹² Tam samo.

¹³ AND PRL. Sygn.P II/3, k. 13–14, 19.

¹⁴ AND PRL. Sygn.P II/3, k. 24.

¹⁵ Paziewski M. Miedzy Warszawą a regionem: opozycja przedsiernpniowa na Pomorzu Zachodnim. – Szczecin, 2008. – C. 24–25.

¹⁶ Tam samo.

¹⁷ Kisielewski S. Dzienniki. – Warszawa, 1996. – S. 462.

¹⁸ Tam samo. – S. 463.

¹⁹ Eisler J. Grudzień'70 wewnątrz Białego domu. – S. 41.

²⁰ Tam samo.

²¹ Tam samo. – S. 42.

²² Tam samo.

²³ Mac J. S. Przesłuchanie supergliny. – Warszawa, 1990. – S. 123.

²⁴ Milenium czy Tysiąclecie. – Warszawa, 2006. – S. 257–273.

²⁵ AAN. Zespół 1354. Sygn. XI/1009, k. 221; Eisler J. «Polskie miesiące» czyli kryzys w PRL. – Warszawa, 2008. – S. 416–419.

²⁶ Brzora Cz. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej. – Łódź, 2003. – S. 569–591.

²⁷ Zaremба M. Gdzie jest mięso? // Polityka. – 1998. – 21 lutego.

²⁸ AND PRL. Sygn.P II 30 c, k. 119.

²⁹ Krajewski A. Polska Gierka : bilans «złotej dekady» // *Mówią Wieki.* – 2003. – №2. – S. 23–29; Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948–1982. – Londyn, 1987. – S. 180–184.

³⁰ Paczkowski A. Pół wieku dziejów Polski. – Warszawa, 2007. – S. 259–264; Brzeziecki A. Lekcje historii PRL w rozmowach. – Warszawa, 2009. – S. 134–176.

³¹ Rakowski M. F. Dzienniki polityczne 1963–1966. – Warszawa, 1999. – T. 2. – S. 52.

³² Tam samo.

³³ Tam samo.

³⁴ Tam samo.

³⁵ AND PRL. Sygn.P II/3, k. 119.

³⁶ AND PRL. Sygn.P II/3, k. 124–125.

³⁷ Friszke A. Państwo Polskie – autonomiczna część imperium. – Kraków, 1996. – S. 111–118.

³⁸ Kostikow P. Widziane z Kremla. – Warszawa, 1992. – S. 90–91.

³⁹ Tam samo.

⁴⁰ Tam samo. – S. 90.

⁴¹ Tam samo. – S. 90–91.

⁴² Tam samo. – S. 120.

⁴³ Tam samo. – S. 123–125.

⁴⁴ Namiotkiewicz W. Byłem sekretarzem Gomułki. – Warszawa, 2002. – S. 35.

⁴⁵ Sołtysiak G. Kulisy Grudnia «70 // Przegląd Tygodniowy. – 1997. – 21 stycznia.

⁴⁶ Eisler J. Grudzień 1970: geneza, przebieg, konsekwencje. – S. 47.

⁴⁷ Tam samo.

⁴⁸ Friszke A. Państwo Polskie – autonomiczna część imperium. – S. 111–118; Eisler J. Stan wiedzy historycznej o Grudniu 1970 r. – Warszawa, 1991. – S. 45–53; Eisler J. Grudzień 1970 : geneza, przebieg, konsekwencje. – S. 48.

⁴⁹ Władysław Gomułka we wspomnieniach. – Lublin, 1989. – S. 71, 73.

⁵⁰ Rakowski M. F. Dzienniki polityczne 1967–1968. – Warszawa, 1999. – T. 3. – S.101–102; Kostikow P. Widziane z Kremla. – S. 125–127; Rolicki J. Edward Gierek – replika. – Warszawa, 1990. – S. 80.

⁵¹ Zaremba M. Gdzie jest mięso? // *Polityka.* – 1998. – 21 lutego.

УДК 94(477):327;38)

© Юрій Макар, Віталій Макар
(Чернівці)

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПЕРЕД УКРАЇНОЮ: ДОПОМОГА З БОКУ ПОЛЬЩІ У ЇХ ПОДОЛАННІ

Автори матеріалу здійснили спробу дослідити причини, характер та суть нинішніх випробувань, посталих перед Україною на міжнародній арені. При тому визначені політико-правові засади явища, принципи українсько-польської співпраці в контексті євроінтеграційних процесів. Дослідження здійснене на тлі порушення Росією міжнародного права щодо територіальної цілісності України.

Ключові слова: український народ, російський народ, радянський народ, українське питання, сфера впливу, національні інтереси, українське суспільство, національна свідомість, українська державність, національна політика.

Ю. Макар, В. Макар
(Черновці)

СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ ПЕРЕД УКРАИНОЙ: ПОМОЩЬ СО СТОРОНЫ ПОЛЬШИ В ИХ ПРЕОДОЛЕНИИ

Авторы материала предприняли попытку исследовать причины, характер и суть нынешних испытаний, возникших перед Украиной на международной арене. При этом, определенные политико-правовые основы явления, принципы украинско-польского сотрудничества в контексте евроинтеграционных процессов. Исследование осуществлено на фоне нарушения Россией международного права о территориальной целостности Украины.

Ключевые слова: украинский народ, русский народ, советский народ, украинский вопрос, сфера влияния, национальные интересы, украинское общество, национальное сознание, украинская государственность, национальная политика.

Y. Makar, V. Makar
(Chernovtsy)

THE NEWEST TESTS FOR UKRAINE: POLISH AID IN OVERCOMING THEM

The authors attempted to examine the material causes, nature and essence of the current trials faced by Ukraine on the international arena. While certain political and legal foundations of phenomena, principles of Ukrainian-Polish cooperation in the context of European integration processes. Research carried out against the background of Russia violation of international law on territorial integrity of Ukraine. A present situation in Ukraine requires for re-trying to understand the problems of her internal development and searching for of the proper place in a world association. Events on Maydan of Dignity and after him, from the end of November 2013 for present time, radically changed ordinary Ukrainian person of understanding of own national dignity. In a situation that was folded, Poland is playing an important role in their position of the Ukrainian question, without regard to the past negatives in the relations of both countries. Now Ukraine has to decide how to be as an independent. Examples of mutually beneficial Ukrainian-Polish collaboration or examples of Polish presentation of Ukrainian's interests to the West countries can be made a forever and ever. It was possible also to continue conversations about the collaboration of Ukraine with the powerfull States, with nearby countries, about her activity in international organizations and others like that. However every aspect of foreign activity in large part depends on internal development of Ukraine. There

are two factors on it – internal and external. The first is more dominant. Events during Orange Revolution, Maydan of Dignity and after them show that healthy national element prevails in Ukrainian society. It is however impossible to ignore a deep crisis in a country? social, political and economic. How new political elite will be able to manage with unprecedented calls in all spheres of life of society, such will be further development. On that attitude of the West will depend toward the Ukrainian state. An external factor can promote or not in those or other matters of Ukraine.

Keywords: Ukrainian people, the Russian people, the Soviet people, Ukrainian question, sphere of influence, national interests, Ukrainian society, national consciousness, Ukrainian statehood, national policy.

Нинішня ситуація в Україні вимагає глибокого переосмислення проблем її внутрішнього розвитку та віднайдення належного місця у світовому співтоваристві. Події на Майдані Гідності та після нього, тобто від кінця листопада 2013 р. по сьогоднішній день, докорінно змінили у свідомості пересічного українця розуміння власної національної гідності. Протягом століть українцям на підвладних царській Росії землях втовкмачувалося у голови, що немає окремого *українського народу*. Згідно з цим, він мав би бути якоюсь частиною *великого російського народу*. За часів СРСР з'явився новотвір – *радянський народ*. Тепер у РФ відроджується попередній міф – єдиний *руський* (читай – *російський*) народ.

Названі гіпотези, м'яко кажучи, нічого спільного з дійсністю не мають. У нашому розпорядженні безліч документальних підтверджень не просто окремішності українців від росіян, але й їх *європейськості*. Про це багато написано у минулому¹.

Проблема закрутилася з розпадом СРСР. Власне, це породило нову проблему – повну розбіжність стремлень України до Європи зі спробами Росії утримати її у своїй *сфері впливу*.

В ситуації, що склалася, важливу роль відіграє позиція Польщі в *українському питанні*, незважаючи на те, що в минулому у стосунках обох народів були випробування.

Політико-правові засади формування зовнішньої політики України

Маючи на увазі нинішні випробування для нашої держави, автори хотіли б розглянути їх у міжнародно-правовому контексті. Отже, з часу проголошення незалежності України перед нею виникла нелегка, однак надзвичайно важлива проблема – *зорієнтування зовніш-*

ньої політики. Як показало життя, її вирішення виявилось надзвичайно важким. Але попри це, Україна мусить віднайти своє місце не лише в Європі, але й у світі загалом. Здійснити це необхідно, виходячи насамперед з власних *національних інтересів*. З іншого боку, необхідно постійно рахуватися з тим, як поставу України та її поведінку на міжнародній арені розцінюють її найближчі і не найближчі сусіди².

Однак визначальним чинником, що впливає на формування зовнішньої політики України є *згуртованість суспільства*, рівень розуміння ним потреб і напрямків власного розвитку, рівень його *національної свідомості*, зокрема кожного громадянина.

Справжнім нещастям для *українського суспільства* була відсутність впродовж століть власної *державності*, перебування українських земель під чужоземним пануванням.

Все це, разом узятє, справило глибоко негативний вплив на українців, розвинуло в них почуття власної *меншовартості*, втрату віри у можливість побудови самодостатньої Української держави. Власне звідти ті негативні явища, які спостерігаються після здобуття Україною незалежності³. Щоправда, дослідження цього українського феномену – то окрема широка тематика.

Розпад т.зв. світової соціалістичної системи, а вслід за нею Радянського Союзу як її опори, спричинився до започаткування нової системи міжнародних відносин у цілому світі, насамперед у Європі.

Молода Українська держава мусила закласти фундамент власного курсу зовнішньої політики, базованої на розвитку внутрішнього життя. Основні засади і напрямки зовнішньої політики незалежної України викладено у Постанові Верховної Ради від 2 липня 1993 р. – *Про основні напрямки зовнішньої політики України*⁴. Відверто кажучи, ті вимоги залишаються актуальними й тепер, за майже чверть століття незалежності. Провідною вимогою зовнішньої політики надалі залишається повне, всебічне й ефективне забезпечення *національних інтересів України*.

Головними групами *національних інтересів України* є:

- стратегічні і геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України, а також з охороною політичних інтересів держави;
- економічні інтереси, пов'язані з інтеграцією економіки України до світової економіки;

- регіональні, субрегіональні та місцеві інтереси, пов'язані з забезпеченням усіх специфічних потреб внутрішнього розвитку України⁵.

Постанова Верховної Ради України передбачала, що реалізація зовнішньої політики держави повинна базуватись на наступних засадах:

- відкрита зовнішня політика і співпраця з кожним партнером, зацікавленим здійснювати це на засадах рівності, тобто без залежності від окремих держав чи груп держав;

- установа своїх двосторонніх або багатосторонніх стосунків з окремими державами чи міжнародними організаціями на засадах добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємної вигоди, а також невторчання у внутрішні справи;

- засудження війни як знаряддя *національної політики*, незастосування сили або загрози насильного розв'язання будь-яких міжнародних суперечок, вирішення їх виключно мирними засобами;

- відсутність територіальних претензій до сусідніх держав, а також невизнання територіальних претензій до себе;

- безумовне дотримання стандартів прав людини, гарантування прав національним меншинам на власній території, як і застосування належних засобів щодо гарантування національної приналежності українців, що замешкають поза межами своєї держави, відповідно до з норм міжнародного права;

- дотримання принципу неподільності миру і міжнародної безпеки, перевага норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права, ретельне виконання усіх міжнародних зобов'язань;

- дотримання у зовнішній політиці фундаментальних людських вартостей та засудження подвійних стандартів у міжнародних стосунках;

- нерозміщення збройних сил інших держав на території України, так само як і українського війська на теренах інших держав без їх виразної згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до Статуту ООН;

- застосування позапримусових санкцій у межах міжнародного права виключно у випадках міжнародних конфліктів, які могли завдати шкоди Україні;

- застосування Збройних сил України у разі агресії або інших спроб, з використанням

війська порушити територіальну цілісність України і недоторканність її державних кордонів⁶.

Україна, спираючись на вищевикладені засади, хотіла б вести активну і збалансовану зовнішню політику, головними напрямками якої є:

- розвиток двосторонніх міждержавних стосунків;

- розширення участі в європейській регіональній співпраці, передусім із суміжними державами, у тому числі й СНД;

- активна діяльність в ООН та інших міжнародних організаціях;

- підтримання й розвиток контактів з українською діаспорою⁷.

Іншими, не менш важливими кроками на шляху до зміцнення *міжнародно-правового статусу* України, її входження до загальносвітової спільноти як суверенного суб'єкта міжнародних контактів став цілий ряд відповідних документів Верховної Ради, ухвалених ще до появи згаданої Постанови, як, зрештою, й після неї. Наприклад – *Про правонаступництво України* (12 вересня 1991), *До парламентів і народів світу* (5 грудня 1991), *Про міжнародні угоди на території України* (10 грудня 1991), *Про приєднання України до Угоди про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.* (16 листопада 1994) та ін.⁸.

Вступаючи на міжнародну арену, Україна ставила перед собою амбітні завдання – увійти до Ради Європи, взяти участь у Раді Північноатлантичної Спільноти, у діяльності в рамках Наради (згодом – Організації) з Безпеки і Співпраці у Європі та інших важливих європейських і позаєвропейських міжнародних організацій⁹.

Політико-правове закріплення українсько-польських міждержавних стосунків

Говорячи про торування Україною власного шляху внутрішнього розвитку, а також формування зовнішньої політики, варто пам'ятати, що робити це треба було б спираючись на якусь модель, використовуючи досвід близьких сусідніх держав з подібним минулим і устремліннями у майбутнє. Безумовно, таким зразком для України якнайкраще служить досвід Польщі. Тим більше, що остання з власної ініціативи взяла на себе роль *адвоката* України у стосунках з Заходом. Після визнання Польщею незалежності України започатковано інтенсивний двосторонній діалог – політичний, економічний, регіональний,

суспільний. Доречно згадати, що ще 28 липня 1990 р., тобто відразу після проголошення *Декларації* Верховної Ради УРСР про державний суверенітет України Сейм Республіки Польща визнав право українського народу на самовизначення, а після ухвалення *Акту про незалежність України* 24 серпня 1991 р. Сейм привітав його як «сповнення стремління українського народу, вираз права України на вільний вибір внутрішнього розвитку і зовнішньої політики»¹⁰. Після грудневого референдуму 1991 р. польський парламент висловив переконання, що ця дата «відкриває нову епоху в історії польсько-українських стосунків», стверджуючи, що «поява незалежної Української держави є важливим явищем не лише для України, але й для Європи і усього світу»¹¹.

Серед багатьох підписаних між обома державами актів перш за все потрібно згадати *Угоду між Річчю Посполитою Польщею і Україною про добросусідські стосунки, дружбу і співпрацю*, підписану у Варшаві 18 травня 1992 р., яка передбачала:

- непорушність міждержавного кордону і відсутність взаємних територіальних претензій;
- формування взаємних у дусі дружби, співпраці, взаємної поваги, порозуміння, довіри і добросусідських стосунків, згідно з міжнародним правом, Статутом ООН, Кінцевим актом КБСЄ та інших міжнародних конвенцій;
- зобов'язання обох сторін щодо взаємовигідної співпраці у сфері торгівлі, транспорту та екології;
- визнання за національними меншинами – українською в Польщі, польською в Україні – права на збереження, прояв і розвиток своєї ідентичності з одночасним зобов'язанням бути лояльними щодо держави замешкання;
- співпраця в галузі культури, освіти, науки, охорони здоров'я, а також між осередками влади;
- налагодження консульських і правових стосунків¹².

Подальшому розвитку українсько-польського діалогу сприяло підписання протягом наступних років багатьох міждержавних документів, цілком зрозуміло, опублікованих і доступних для дослідників.

Варто зазначити, що на підставі підписаних угод обом державам вдалося налагодити інтенсивний політичний діалог, сформувавши добросусідські взаємини і, що важливо, створити ряд інституцій для розвитку того діало-

гу в галузі політики, економіки, на регіональному рівні і всередині суспільства. Такими інституціями є:

- Консультативний Комітет Президентів України та Польщі, інавгурація якого відбулася 24 травня 1993 р. у Києві за участі Президентів Леоніда Кравчука і Леха Валенси. Засідання Комітету відбуваються чотири рази на рік;

- Українсько-польська координаційна рада регіональної співпраці – започаткувала діяльність на підставі Порозуміння від 23 травня 1993 р. В результаті підписання Порозуміння українські області і польські воєводства зав'язали співпрацю і заклали, між іншим, євро регіони *Буг* і *Карпати*;

- Польсько-Українська постійна конференція у справах європейської інтеграції діє від вересня 1998 р. Її мета – обмін інтеграційним досвідом. Тоді йшлося про передачу польськими партнерами українським інформації, у тому числі й пакета законів, ухвалених Польщею у зв'язку із вступом до Євросоюзу. Польща з того часу постійно ділиться з Україною досвідом уже багаторічного перебування в Європейському Союзі, включно з досягненнями і постаючими проблемами та викликами;

- Змішана Комісія співпраці й торгівлі, засідання якої відбуваються під проводом прем'єрів обох держав. Вона розглядає питання економічної співпраці в усіх секторах, зокрема у паливно-енергетичному, промисловому, інвестиційному, сільськогосподарському і транспортному;

- Українсько-Польська парламентська група і Польсько-Українська парламентська група;

- Українсько-Польський форум і Польсько-Український форум – дві позаурядові організації-близнюки¹³.

Перелічені структури закладені у 90-х роках або на початку 2000-х. На їх базі чи на їх зміну виникли нові інституції, які нині ефективно діють. Серед них, наприклад, Українсько-Польська міжурядова комісія економічної співпраці, до компетенції якої належать енергетика, транспорт, банківський сектор, туристика, сільське господарство тощо¹⁴.

Підтримка Польщею євроінтеграційних зусиль України

Приклади взаємовигідної українсько-польської співпраці або представлення Польщею у вигідному світлі інтересів України на Заході можна було б наводити до безкінечності.

Можна було б також продовжувати розмови про співпрацю України з великими державами, з сусідніми країнами, про її діяльність у міжнародних організаціях тощо. Однак кожен аспект закордонної діяльності великою мірою залежить від внутрішнього розвитку України. Для всебічного визнання її на міжнародній арені, для сприйняття її як передбачуваного партнера є неминучим згуртування українського суспільства навколо *загальнонаціональних інтересів*, захищати які повинні усі політики, незалежно від їх партійних інтересів чи політичних уподобань. Один лише приклад з негативними для України наслідками – йдеться про входження чи ні нашої держави до НАТО. Аналітик з Європейського Центру – Натолін Олаф Осіца ще у 2009 р. констатував, що «Україна впродовж кількох років не може ніяк зробити остаточного вибору на користь членства в НАТО, обмежуючись лише декларуванням цього пріоритету»¹⁵. Після ж президентських виборів 2010 р. Віктор Янукович взагалі зняв це питання з порядку денного¹⁶.

Події часу президентства Януковича не заохочували до оптимізму. Перспектива остаточного сприйняття України на міжнародній арені, незважаючи на міцну підтримку з польського боку, а також інших держав Центрально-Східної Європи, не була виразною через її невиразну зовнішню політику і несправність внутрішньої політики. Але, на думку французького журналіста польського походження Петра Мошинського, «українці мали значно важчий старт, ніж поляки. На додаток, постійно мають на голові Росію. Однак, якщо український політичний клас швидко вийде з клопіткого періоду дозрівання, має бути добре»¹⁷. Не забуваймо, що це заява 2009 р. Наш політичний клас дуже зволікає процес власного дозрівання.

Якщо ж говорити про участь України у *Східному партнерстві*, остаточно прийнятому на саміті Євросоюзу в Празі у травні 2009 р., необхідно, на жаль, констатувати, що наша держава до 2014 року практично не користувалася його перевагами. Можна зробити закид і на адресу держав Євросоюзу щодо дієвості програми *Східного партнерства*. Однак її реалізація показує, що вони бачать потребу більшого заангажування у справі Східної Європи і Південного Кавказу.

Ініціатива *Східного партнерства* викликала значні дискусії у площині стосунків Євро-

союз – Росія, власне на теренах Східної Європи та Південного Кавказу, які Росія вважає сферою своїх національних (правильніше – імперських) інтересів. Дотепер одні з членів Євросоюзу вважають, що політика *Східного партнерства* не повинна провокувати протистояння між ним і Росією. Інші ж вважають, що стосунки з країнами, до яких адресоване *Східне партнерство* не варто розглядати крізь призму російських інтересів. Так чи інакше, Євросоюз намагається врівноважувати *східний вимір* своєї політики, по якому Росія завдала відчутного удару своїми діями щодо України.

На початку другої декади нинішнього століття виглядало так, ніби політика Євросоюзу під впливом його *старих членів* хитнулася у бік Росії. На думку знаного польського політолога-міжнародника Ришарда Земби, у своєму баченні міжнародного поліцентричного порядку «Росія хоче бути конче потрібним елементом глобальної рівноваги; розміщує себе найближче до Заходу, поширюючи ідею «обмеженої двополярності» зі Сполученими Штатами і трикутником Росія – США – Європейський Союз. Не оцінюючи змички тих ідей з загальною концепцією багатополісності, слід зауважити і враховувати те, що Росія бачить себе на боці європейської цивілізації і західного світу. Сказане означає, що Росія вважає, що таким чином можна буде зберегти вплив європейської цивілізації на еволюцію міжнародного порядку»¹⁸.

Політична боротьба за Україну між Заходом і Росією триває увесь час після розпаду СРСР на ґрунті того, що Україна через своє глобально-територіальне положення між Європою і Азією, людський і економічний потенціал є потенційно важливим фактором європейської і світової спільноти. Може, виглядало б не зовсім етичним сказати, що наразі йдеться про якусь другорядну *буферну державу*. Однак поведінка керівних політичних сил самої України ще донедавна давала усі підстави саме так поводитися з нашою державою.

На жаль, українським політикам у минулому бракувало державницької мудрості, щоб уповні використати стратегічне положення держави між Сходом і Заходом. Так виглядає, що Україна з власної ініціативи в певний момент втратила шанс, здобутий на хвилі *Помаранчевої революції*, яка відкривала перед державою широкі можливості як для внутрішнього розвитку, так і для здобуття належного

місця на міжнародній арені, у тому числі й у питанні європейської та євроатлантичної інтеграції. Колишній президент Віктор Янукович, який потім утік з України, певний час висловлювався за інтеграцію до Євросоюзу, однак вважав, що з НАТО Україна може лише співпрацювати, але не приєднуватися до нього. Зі свого боку, Євросоюз і НАТО, з огляду на хвійну політику України щодо інтеграції, втрачали зацікавленість до неї як до передбачуваного партнера¹⁹.

Як у такій ситуації мала б вести себе Польща стосовно України? Зрозуміло, що вона не переставала підтримувати нашу державу на міжнародній арені. Проте, поза усім Польща мусила стерегти свій власний *національний інтерес* і ретельно виконувати обов'язки члена Євросоюзу. Тому спостерігалось певне охолодження в її взаєминах з Україною, хоча Польща й не зрікалась діяти на її користь, як і подальшого поглиблення взаємних стосунків²⁰.

Вторгнення Росії в Україну: переоцінка міжнародних угод

У зв'язку з подіями в Україні та навколо неї на міжнародній арені надійшов час переглянути її стосунки з Російською Федерацією, а також позицію Євросоюзу, НАТО, США щодо нашої держави.

Влада Януковича своєю діяльністю довела до чергового вибуху *суспільного невдоволення* в Україні. Цього разу – під гаслом *Революція Гідності*. Приводом до зриву стало непідписання Януковичем у листопаді 2013 р. *Угоди про асоціацію* з Євросоюзом – цей саміт мав відбутися у Вільнюсі. Янукович з Азаровим, тодішнім українським прем'єром, як виявилось, вели подвійну гру. Перший обдурював Захід, ніби він веде Україну до Євросоюзу, а другий готував ґрунт для втягнення її до Митного союзу. Така поведінка влади збурила суспільство, що призвело до вибуху загальнодержавного конфлікту, внаслідок якого зліквідовано владу, яка діяла всупереч національним інтересам держави. А її лідери втекли до Росії²¹.

Нова державна влада, постала на хвилі суспільного зриву, докладає максимум зусиль, по-перше, щоб унезалежнити Україну від Російської Федерації, на скільки це дозволяють нинішні внутрішні і зовнішні обставини. А, по-друге, зайнялася, будемо думати, ретельно, за цим разом, пошуками належного для країни місця в європейській і світовій спіль-

ноті. Новий Президент України Петро Порошенко, обраний у червні 2014 року в першому ж турі, чого в Україні не траплялося давно, підписав у Брюсселі Угоду про асоціацію, а Верховна Рада України її ратифікувала одночасно з відповідною акцією в осідку Євросоюзу²².

Захоплення Російською Федерацією Криму і фактичний її напад на східні області України висунули перед Україною, як і перед Європою та рештою світу, нові виклики. Росія безпрецедентно порушила міжнародне право, ігноруючи фактично гарантії територіальної недоторканності України, дані їй у 1994 р. в Будапешті. За декларованої суверенності України, вона дотепер не звільнилася від Росії ні політично, ні економічно. Росія вважає Україну тереном своїх *національних інтересів* і ревниво стежить, щоб хтось інший сюди не втручався. Отже, прилучення України до будь-якої міжнародної структури поза російським впливом викликає чергову хвилю невдоволення у Кремлі²³.

Події в Україні та навколо неї змушують нинішню владу, якщо вона бажає своїй державі належного майбутнього, зайняти відповідне становище. Проте на перешкоді цьому стоять: політичний безлад у суспільстві, руїна політичного життя і народного господарства, втручання Росії у внутрішні справи і зовнішню політику України, не зовсім належна (в українському розумінні) її підтримка з боку Заходу.

Як у цій ситуації поведуться найближчі сусіди України, перш за все Польща? Протягом усього часу незалежності України добре знана підтримка нашої держави з боку Польщі в євроінтеграційних справах. Не деталізуючи мотивів Польщі, чому вона це робить, варто зазначити, що діє вона так не на шкоду своїм власним *національним інтересам*. Нинішня ситуація в українському питанні стурбувала увесь цивілізований світ. Сказане насамперед стосується суміжних держав України, у тому числі й Польщі, оскільки погрози на адресу України можуть також адресуватись східним теренам НАТО, до яких належать Польща і держави Балтії²⁴.

Образ Польщі як своєрідного *опікуна інтересів* України, чи, як повсюдно мовиться, її *адвоката* в Європі, доповнився тепер діями Росії проти України. Тому спостерігається підтримка її зусиль по усуненню загрози подальшої ескалації російської агресії, бажано-

го повернення України до Європи як з боку державної влади, так і з боку суспільних рухів Польщі. Про це красномовно свідчить, наприклад, *Заява польських інтелектуалістів*, підписана Збігневом Буяком, Софією Ромашевською, Чеславом Белецьким, Богданом Лісом, Мацеєм Зембою, Владиславом Фрасиноюком, Яном Маліцким та іншими. В унісон з тим звучать заяви і дії перших осіб Польської держави. Зокрема, Президент Польщі, тепер уже колишній, Броніслав Коморовський на форумі ООН вимагав реформи голосування так, щоб позбавити Росію права вето дій організації у справі України у Раді Безпеки. Прем'єр Польщі Єва Копач закликає допомагати Україні в боротьбі проти російської агресії тощо²⁵.

Загальний висновок

Власне тепер остаточно вирішується доля України як суверенної держави. Знову ж таки, на це впливають два чинники – внутрішній і зовнішній. Перший домінуючий. Події під час *Помаранчевої революції*, *Революції Гідності* і після них свідчать, що *національно здоровий елемент* у суспільстві переважає. Однак не можна не рахуватися з глибокою кризою в країні – суспільно-політичною і соціально-економічною. Як нова влада спроможеться впоратися з небувалими викликами в усіх сферах життя суспільства, таким буде і його подальший розвиток. Від того залежатиме ставлення Заходу до Української держави. Зовнішній фактор може сприяти або ні у тих чи інших справах України. Але він ніколи не зробить за неї те, що вона сама повинна зробити.

¹ Dyv., napr.: Ukraine: A bibliographic guide to English-language publications, by B. Wymar. – Englewood, Colorado, U.S.A., 1990; Encyclopedia of Ukraine. Vol. V. – Toronto, 1993. – P. 344 i in.; Serhiychuk V. Ukrayinske istorychne tovarystvo v doslidzhenni formuvannya y rozvytku ukrayinskoho etnosu // Na sluzhbi Klio / Red. Mykhaylo Braychevskyy i in. – Kyiv, New York, Toronto, Paris, Lviv, 2000. – S. 516-523 i in.

² Makar Yu. Shcho zavazhaye ukrayintsyam zbuduvaty samodostatnyu derzhavu? Rozdumy naukovtsya // Zovnishni spravyy. – 2015. – # 7. – S. 10-14; # 8. – S. 10-13.

³ Tam samo.

⁴ Konstytutsiya i konstytutsiyni akty Ukrayiny. Istoriya i suchasnist. – Kyiv, 2004. – S. 194-195.

⁵ Tam samo.

⁶ Tam samo.

⁷ Tam samo.

⁸ Mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnya polityka. 1980-2000 / Red. L.F. Haydukov i in. – Kyiv, 2001. – S. 338-339.

⁹ Makar J. Poparcie przez Polskę dążeń eurointegracyjnych Ukrainy // Ukrainy – Yevropa – Svit. – 2011. – # 5. – Ch. 2. S. 108.

¹⁰ Monitor Polski. – 1991. – ¹ 29. – Poz. 205.

¹¹ Monitor Polski. – 1991. – ¹ 45. – Poz. 316.

¹² Dziennik Ustaw RP. – 1993. – ¹ 15. – Poz. 573.

¹³ Wujec H. Polsko-ukraińskie stosunki w perspektywie polskiej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 2002. – C. 79.

¹⁴ Makar J. Poparcie przez Polskę dążeń eurointegracyjnych Ukrainy... – S. 109.

¹⁵ Ćsica O. Otwarcie na zmianę // Newsweek. Polska. – 2009. – № 8. – S. 40.

¹⁶ Makar J. Poparcie przez Polskę dążeń eurointegracyjnych Ukrainy... – S. 110.

¹⁷ Moszyński P. Déja vu // Newsweek. Polska. – 2009. – ¹ 8. S. 76.

¹⁸ Tsyt. za: Makar J. Polska a kwestia powrotu Ukrainy do Europy / Polska i Niemcy wobec przemian na Ukrainie. – Rzeszów: UR, 2015. – S. 49.

¹⁹ Tam samo. – S. 50.

²⁰ Tam samo.

²¹ Shcherbak Yu. Terytoriya demokratyi pochala skorochuvatys // Zovnishni spravyy. – 2014. – # 7. – S. 6-11.

²² Tam samo. – S. 50-51.

²³ Makar Yu. Shcho zavazhaye ukrayintsyam zbuduvaty samodostatnyu derzhavu? Rozdumy naukovtsya // Zovnishni spravyy. – 2015. – # 8. – S. 11-13.

²⁴ Kowal P. Taktyki i strategie państw cz³onkowskich i instytucji unijnych wobec konfliktu na Ukrainie w latach 2011-2014. Uwarunkowania oraz postulaty badawcze / Polska i Niemcy wobec przemian na Ukrainie. – Rzeszów: UR. – 2015. – S. 54-69.

²⁵ Makar J. Polska a kwestia powrotu Ukrainy do Europy // Tam samo. – C. 52.

УДК 94(477.2):321.7

© Agata Włodarska-Frykowska

(Łódź)

ROSYJSKA MNIejszość NARODOWA W PROCESIE KONSOLIDACJI DEMOKRACJI W ESTONII

Celem artykułu jest przedstawienie procesu konsolidacji demokracji w Estonii z uwzględnieniem czynnika jakim rosyjska mniejszość narodowa, która stanowi 25% mieszkańców kraju. Okres przynależności do Związku Radzieckiego był bezpośrednią konsekwencją migracji Rosjan na ziemie estońskie, czego skutkiem jest dzisiejsza struktura etniczna kraju. Na początku swojej demokratycznej drogi, estońscy Rosjanie, z uwagi na brak obywatelstwa estońskiego, zostali wykluczeni z życia politycznego kraju, dopiero w roku 1995r. uzyskali prawo do czynnego uczestnictwa w wyborach samorządowych na podstawie prawa stałej rezydencji. Budowanie i konsolidowanie instytucji demokratycznych w państwie, w którym określone grupy społeczne zamieszkujące na stałe na terytorium kraju zostały pozbawione praw politycznych było olbrzymim wyzwaniem dla estońskich elit politycznych. Ustrój, który powstawał w Estonii na początku lat 90 XX w. określony został mianem demokracji etnicznej. W artykule wskazane zostały nadrzędne kwestie z konsolidacją demokracji estońskiej,

dla której rosyjska mniejszość narodowa była czynnikiem hamującym tworząc swoisty dwugłós w budującym niepodległość kraju. Restrykcyjne i długotrwałe procedury uzyskania obywatelstwa połączone z egzaminami z języka oraz znajomości konstytucji estońskiej spowodowały, że część przedstawicieli rosyjskiej mniejszości narodowej zdecydowało o emigracji do kraju macierzystego.

Słowa kluczowe: rosyjska mniejszość narodowa, bezpieczeństwo Estonii, podziały społeczne w Estonii

Аг. Влодарска-Фриковска
(Лодзь)

РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА У ПРОЦЕСІ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЕСТОНІЇ

Мета даної статті полягає в тому, щоб представити процес консолідації демократії в Естонії, беручи до уваги такі фактори, як російська меншина, на частку якої припадає 25% населення країни. На початках незалежності Естонії естонські росіяни через відсутність естонської національності були виключені з політичного життя країни до 1995 року. Вони отримали право брати активну участь у місцевих виборах на підставі закону постійного місця проживання. Створення та консолідація демократичних інститутів в країні, в якій певні соціальні групи, які проживають на території країни, були позбавлені політичних прав було величезним викликом для естонської політичної еліти. Система, яка була створена в Естонії на початку 90-х років, була визначена як етнічна демократія. У статті зазначено, що обмежувальні і тривалі процедури отримання громадянства в поєднанні з іспиту і знання Конституції Естонії сприяли тому, що деякі представники російської меншини вирішили емігрувати на етнічну батьківщину.

Ключові слова: російські меншини, Естонія, безпека, соціальні відмінності в Естонії.

Ag. Włodarska-Frykowska
(Lodz)

RUSSIAN MINORITY PARTICIPATION IN CONSOLIDATION OF DEMOCRACY IN ESTONIA

The societies of all Baltic States, Estonia, Latvia and Lithuania are strongly divided ethnically what influences the process of building a stable democratic system in those states. It is significant that the Estonian society, the smallest of all Baltic States, consists of 25% of minorities of Russian background. The Large Russian minority is undoubtedly a factor influences the political situation in the country, what is more it creates huge special and political division. The other aspects are combined with intervention in this region. The Estonian government has consistently launched and introduced some integration programmes and their primary goal was to create a cohesion-built homo-

geneous society. Although the level of the Estonian language among the representatives of national minorities has been improving, yet there are many people who cannot communicate effectively because their language skills are not sufficient. Such a situation limits their chances on the labor market and lowers their social status. Despite of many antagonisms and social inequalities both Estonians and Russians manage to build a common national existence in independent Estonia.

The question regarding the position and status of national minorities seems to be very important in the contemporary world. Russian minority in Estonia has a huge impact on political and democratic processes in the state thus creating a complex situation in the country. Although being the part of the society, Russian-speaking minority living on the territory of Estonia is recognized as a limiting factor of democratic processes consolidation. More than fifty years of Estonian membership in the Soviet Union resulted in many significant changes in the country; it was also a time of big migrations to Estonia that was considered to be large-scaled, from 1981 to 1991 more than 100.000 people decided to emigrate from Estonia due to the lack of the Estonian origin. Apart from this there were still huge numbers of Russian-speaking people who decided to stay in Estonia. Their number of those who were eager to be citizens of Estonia created new problems in the country. Today situation seems to be much more stable but there are still some doubts regarding their participation in the Estonian political system.

Keywords: Russian minority, Russian minority in Estonia, social diversity in Estonia.

1. Przemiany społeczno-polityczne w Estonii – wprowadzenie

Estonia, podobnie jak pozostałe republiki bałtyckie, Litwa i Łotwa, stała się uczestnikiem wielu przemian społecznych, politycznych i gospodarczych, którym synchronicznie towarzyszyły problemy związane z kwestiami dotyczącymi licznych grup przedstawicieli mniejszości narodowych. Dotyczyło to przede wszystkim kwestii prawnych takich jak: przyznawanie obywatelstwa lecz także szeroko podjętej dyskusji na temat miejsca mniejszości w danym społeczeństwie. Analizując wielonarodowość odradzającego się na początku lat 90 XX w. państwa estońskiego należy podkreślić, iż sytuacja państw bałtyckich, a szczególnie Estonii i Łotwy¹ była bardzo złożona. Narody zamieszkujące ziemie estońskie, łotewskie i litewskie będące częścią imperium sowieckiego na początku lat 90 XX w. zmuszone zostały do poszukiwania swojej tożsamości narodowej w ramach nowego podziału granicznego. Proces ten był unikalny, nie mający analogicznego w innym kraju europejskim w tym

okresie. Przez lata budowania państwowości estońskiej, a także litewskiej, czy też łotewskiej Rosjanie zamieszkujący te tereny doświadczali i wciąż doświadczają dyskusji na temat ich miejsca w rozwijających się społeczeństwach poszczególnych państw. Choć silne więzi społeczne, kulturowe i historyczne spajają społeczność Rosjan są oni często zmarginalizowani, a nierzadko całkowicie wykluczani z życia społecznego, kulturowego i politycznego swojej nowej ojczyzny. Wykluczenie społeczne związane jest przede wszystkim z brakiem uregulowania kwestii narodowości, która tutaj odgrywa szczególne znaczenie. Litwa już na początku odbudowy swojej państwowości uregulowała kwestie narodowe poprzez przyznanie obywatelstwa wszystkim osobom zamieszkującym na terenie kraju, w paszportach wydawanych obywatelom Litwy nie była uwzględnia rubryka dotycząca narodowości, lecz jedynie obywatelstwa. Estonia i Łotwa nie wprowadziły korzystnych dla mieszkańców obydwu państw regulacji prawnych, pozbawiając ich tym samym pełnej partycypacji w życiu społeczeństwa. Początek lat 90 XX w. wprowadził Estonię w nową rzeczywistość polityczną, ekonomiczną, a także społeczną. Zróżnicowana pod względem narodowościową struktura społeczna wpłynęła na kształtowanie polityki zarówno wewnętrznej jak i zewnętrznej tego kraju. W tym czasie rdzenni Estończycy stanowili niewiele ponad 61% mieszkańców², dominującą mniejszość narodową w kraju stanowili Rosjanie, 30,3%, ponadto mieszkali tam również Ukraińcy, Białorusini, Finowie, Tatarzy, Łotysze, Polacy, Żydzi, Litwini, Niemcy, niewielką grupę mniejszościową tworzyli również Szwedzi. Łącznie liczba wszystkich mieszkańców Estonii przed wkroczeniem na drogę transformacji systemowej przekraczała 1,5 miliona osób³. W dobie transformacji systemowej układ narodowościowy społeczności zamieszkujących na ziemiach estońskich nie uległ drastycznym zmianom. Jednak zdecydowanie zmniejszyła się liczba mieszkańców w skali całego kraju. Liczba Estończyków zmniejszyła się o ponad 60.000 jednak parocentowa liczba w skali całego społeczeństwa wzrosła do niemalże 66%. Na początku drogi transformacyjnej, w 1989 r. rdzenni Estończycy stanowili 61,5% ogółu społeczeństwa, Rosjanie zaś 30,5%, (474 834 osoby)⁴. Z czasem procent rdzennych Estończyków w społeczeństwie rósł, przy stopniowym procentowym spadku liczby Rosjan. W 1995 r. Estończycy stanowili 64,2% społeczeństwa (957,2 tys.), Rosjanie zaś 28,7% (428,4 tys.). Pięć lat później, na początku 2000 r. Rosjanie

stanowili grupę 351 178 osób, co w skali kraju oznaczało 25,6% społeczeństwa. Estończycy stanowili wówczas 67,9% społeczeństwa. Dane te pokazują, że w ciągu niespełna 11 lat od 1989 do 2000 r. z Estonii wyjechało 123 656 osób narodowości rosyjskiej⁵. Wyjeżdżali przede wszystkim wojskowi oraz ich rodziny, a także osoby znajdujące zatrudnienie w sektorze przemysłowym. W kolejnych latach tendencja Rosjan do opuszczania Estonii była coraz niższa. Spadek liczby ludności był także cechą charakterystyczną dla przedstawicieli innych mniejszości narodowych zamieszkujących na terenie kraju. Jednak spadek liczby przedstawicieli innych narodowości nie był tak widoczny jak w przypadku mniejszości rosyjskiej. W okresie jedenastu lat transformacji populacja Estonii zmalała o ponad 200.000 mieszkańców. Wynikało to przede wszystkim ze spadku liczby urodzeń w kraju, zjawisko to było charakterystyczne dla wszystkich krajów zarówno z regionu Europy Zachodniej oraz demokratyzującej się Europy Środkowej i Wschodniej. W czasie kolejnych lat przemian społecznych, politycznych i gospodarczych struktura narodowościowa Estonii nie uległa znaczącym zmianom. Przyrost ludności rdzennie estońskiej nadal postępował w stosunku procentowym jednak nie był on już tak widoczny jak u progu XXI w., wyniósł niespełna 1% w skali kraju. Z drugiej jednak strony podtrzymana została tendencja do spadku ilościowego Estończyków⁶ oraz grup mniejszościowych. Spadek liczby Rosjan zarysował się porównywalnie do spadku Estończyków⁷. Podobnie następowały zmiany wśród innych grup narodowościowych na terenie Estonii. Struktura społeczeństwa estońskiego miała zdecydowany wpływ na kształtowanie się i przebieg procesów demokratyzacji kraju. Wyraźnie zróżnicowanie pod względem etnicznym, obecność dwóch dominujących grup, estońskiej i rosyjskiej doprowadziły do wielu kryzysów⁸.

2. Demokracja etniczna w Estonii

Ponad półwieczna przynależność Estonii do Związku Radzieckiego spowodowała, iż sprawy polityczne kraju nie tylko wysunęły się na pierwszy plan, ale zdecydowanie zdominowały życie polityczne Estonii. Okres przynależności Estonii do struktur Związku Radzieckiego to czas kiedy wszystkie decyzje dotyczące polityki, gospodarki, społeczeństwa, kultury czy struktury narodowościowej kraju zapadały przede wszystkim w Moskwie, nie w Tallinie⁹. Okres radziecki nie był jednolitym dla Estonii. Epoka radziecka bowiem na ziemiach estońskich zarysowała cztery różne okresy. Jednak we wszystkich to Rosjanie, a nigdy Estończycy

dominowali w życiu społecznym, politycznym i kulturowym kraju. Taka sytuacja społeczno – polityczna wpłynęło na dalsze losy tego niewielkiego narodu, nawet po odzyskaniu niepodległości i powrocie na mapę Europy jako samodzielnego i suwerennego bytu państwowego.

Okresy estońskiej przynależności do ZSRR to: powojenny stalinizm obejmujący lata 1944-1955, odwilż trwająca od 1956 do 1968, czas застою przypadający na lata 1969-1985 połączony z rusyfikacją ziem estońskich od 1978 do 1982 r. oraz czas pierestrojki¹⁰, uwieńczony ogłoszeniem niepodległości kraju w 1991r¹¹. Budowanie instytucji demokratycznych w państwie, w którym określone grupy społeczne zamieszkujące na stałe na terytorium kraju zostały pozbawione praw politycznych było olbrzymim wyzwaniem dla estońskich elit politycznych. Ustrój, który powstawał w Estonii na początku lat 90 XX w. w literaturze przedmiotu nazwany został mianem *demokracji etnicznej*¹². Według S. Smooha¹³ *demokracja etniczna* to ustrój, w którym zarówno grupa dominująca w społeczeństwie, większościowa oraz zamieszkujące kraj mniejszości narodowe mogą korzystać z praw politycznych, jednak tylko wówczas gdy posiadają obywatelstwo danego kraju. *Demokracja etniczna* nie może być jednak utożsamiana z *etnokracją*, która jest zdecydowanie niedemokratyczną formą dystrybucji. Zdaniem Smooha Estonia, Izrael i Słowacja wykazują wiele cech wspólnych, znaczący brak asymilacji między poszczególnymi grupami narodowymi zamieszkującymi na terenie kraju, silna orientacja na Zachód, a także mieszanie się gospodarek rodzimych i struktur demokratycznych. Podziały etniczne zwiększają napięcia i powodują powstanie nowych dylematów w organizacji państwa i społeczeństwa, jednocześnie tworząc zagrożenie dla zasad funkcjonowania państwa w wymiarze demokratycznym. Głównym dylematem dla rdzennych mieszkańców krajów funkcjonujących w systemie jakim jest *demokracja etniczna* jest utrzymanie kontroli politycznej w państwie z jednoczesnym zapewnieniem dostępu do procedur demokratycznych przedstawicielom mniejszości narodowych. Proces naturalizacji oraz nabywanie praw obywatelskich tożsamy z prawami rdzennych mieszkańców pozwala bowiem przedstawicielom mniejszości na pełne uczestnictwo w życiu politycznym kraju. Głównym celem rdzennych mieszkańców Estonii jest zdominowanie kraju pod względem kulturowym i politycznym, nie zaś wykluczenie mniejszości narodowych z systemu instytucjonalnego państwa. Wszyscy mieszkańcy, po spełnieniu właściwych

procedur naturalizacji, mają prawo ubiegania się o obywatelstwo estońskie. W ten sposób coraz większa grupa przedstawicieli rosyjskiej mniejszości narodowej, a także innych mniejszości zamieszkujących na terenie kraju staje się pełnoprawnymi obywatelami. Czy zatem wszelkie przeprowadzane zmiany w systemie instytucjonalnym kraju stają się możliwe w ramach funkcjonowania nacjonalistycznej kultury politycznej w Estonii? Odpowiedzi na to pytanie może dostarczyć wnikliwa analiza kultury politycznej elity rządzącej w kraju oraz zachodzących interakcji z elitami nieformalnymi i zmianami w zakresie funkcjonowania instytucji państwowych. Nacjonalizm etniczny oraz istnienie narodu etnicznie estońskiego wyprzedzały powstanie samego państwa. Ludność pochodzenia estońskiego postrzegano jako zagrożenie dla państwa na początku XX w. jako przejaw prawa do samostanowienia. Pod koniec lat 80 XX w. uczucia nacjonalistyczne Estończyków odżyły, widoczne były przede wszystkim w walce o ochronę dziedzictwa kulturowego kraju, wyrażaną poprzez organizację festiwali i koncertów. Największym zagrożeniem dla narodu i państwa estońskiego postrzeganym przez samych Estończyków było rosyjskie pochodzenie etniczne znacznej części estońskiego społeczeństwa. Estonia obawiając się imperialistycznych ambicji Rosji postrzegano mniejszość pochodzenia rosyjskiego zamieszkującą na swoim terenie jako potencjalne zagrożenie dla stabilności politycznej kraju. Swoje obawy wobec mniejszości rosyjskiej Estończycy przekazywali przede wszystkim poprzez prasę, gdzie regularnie ukazywały się informacje o potencjalnym zagrożeniu ze strony Rosjan. Ogólnie dostępne materiały prasowe dodatkowo nasilały wzajemną niechęć i umacniały wewnętrzspołeczne konflikty na tle narodowościowym. Badania opinii publicznej przeprowadzane na początku lat 90 pokazywały sceptyczne i konserwatywne nastawienie rdzennych Estończyków do kwestii przyznawania obywatelstwa ludności pochodzenia rosyjskiego. W rzeczywistości jednak było to odzwierciedlenie kursu politycznego obranego przez państwo estońskie¹⁴. G. Smith wyróżnił trzy powody, które wpłynęły na marginalizację przede wszystkim ludności pochodzenia rosyjskiego w życiu politycznym Estonii, a także w pozostałych państwach bałtyckich. Po pierwsze upatrywano w nich nielegalnych imigrantów, po drugie postrzegano ich jako niebezpieczeństwo dla stabilności kraju, ostatecznie rosyjscy osadnicy utożsamiani byli z zagrożeniem dla kultury nowopowstałych narodów. Choć Rosja i rosyjska mniejszość

narodowa utożsamiane były z zagrożeniem dla samodzielnego bytu Estonii nie udało się na długo utrzymać wysokiego stopnia mobilizacji wśród rdzennych mieszkańców kraju. Przyczyn takiego stanu należy upatrywać w systemie prawnym, który poprzez właściwe instrumenty chronił interesy estońskie. Trzecim czynnikiem zbliżającym Estonię do ustroju demokracji etnicznej było zaangażowanie na rzecz budowy i umacniania struktur demokratycznych. Społeczne ukierunkowanie ku systemowi demokratycznemu było spowodowane autorytaryzmem jednopartyjnego przywództwa sowieckiego. Prawidłowe funkcjonowanie demokracji było jednym z podstawowych założeń pozwalającym Estonii na zwrot ku Zachodowi. Nie udało się jednak całkowicie zniwelować skutków wpływu przeszłości. Szybko pojawiły się pierwsze przejawy nietolerancji i wzajemnych antagonizmów zarówno na scenie politycznej na linii partia rządząca – opozycja, jak i w stosunkach międzyetnicznych w kraju. Ostatnim ze wskazanych czynników była liczba przedstawicieli mniejszości narodowych. Stosunkowo duża liczba ludności pochodzenia rosyjskiego nasilała wątpliwości czy możliwe jest zarządzanie tak dużą grupą etniczną w ramach systemu jakim jest demokracja etniczna. Poglądy i aspiracje polityczne, inne od przedstawicieli rdzennej populacji mogą nasilać wewnętrzne konflikty w kraju. W celu wyklinowania ludzi, którzy potencjalnie chcieliby osłabić demokratyczne rządy w Estonii, w 1992 r. uchwalono ustawę o obywatelstwie, która wykluczała możliwość automatycznego otrzymania obywatelstwa estońskiego dla wszystkich osadników z czasów sowieckich¹⁵. Należy jednak zaznaczyć iż obecność rosyjskiej mniejszości narodowej na terenie tych państw w znaczącym stopniu wpłynęła na kształtowanie i ewolucję ustroju politycznego. Estonia rozpoczęła budowę swojej państwowości w bardzo trudnych, ze względu na dużą liczbę mieszkańców pochodzenia nie-estońskiego, warunkach politycznych. Faktem jest, iż im większa jest liczba mieszkańców o odmiennym pochodzeniu etnicznym, tym silniej wyrażane są aspiracje i interesy polityczne poszczególnych grup. Pojawienie się modelu demokracji etnicznej w Estonii było bezpośrednią konsekwencją demograficznych proporcji w kraju.

3. Struktura społeczeństwa Estonii jako czynnik kształtujący proces demokratyzacji kraju

Podziały narodowościowe w Estonii zdecydowanie wpłynęły na funkcjonowanie kraju jako jednego spójnego organizmu umacniającego swoją pozycję międzynarodową.

Tabela 1

Skład narodowościowy Estonii w roku 1989 i 2000

Narodowość	Rok 1989	Rok 2000
Estończycy	963 281 – 61,5%	930 219 – 67,9%
Rosjanie	474 834 – 30,3%	351 178 – 25,6%
Ukraińcy	48 271 – 3,08%	29 012 – 2,1%
Białorusini	27 711 – 1,769%	17 241 – 1,3%
Finowie	16 622 – 1,061%	12 195 – 0,89%
Tatarzy	4 058 – 0,259%	2 582 – 0,19%
Łotysze	3 135 – 0,2%	2 330 – 0,17%
Polacy	3 008 – 0,192%	2 193 – 0,16%
Żydzi	4 613 – 0,295%	2 145 – 0,156%
Litwini	2 568 – 0,164%	2 116 – 0,154%
Niemcy	3 466 – 0,221%	1 870 – 0,136%
Szwedzi	297 – 0,019%	300 – 0,021%
Inne narodowości	13 798 – 0, 888%	15 347 – 1,98%
Łączna liczba mieszkańców	1 565 662	1 370 052

Źródło: Główny Urząd Statystyczny Estonii, dane zaczerpnięte ze strony <http://www.stat.ee/>, (20.04.2009)

Dane przytoczone za Głównym Urzędem Statystycznym Estonii pokazują, że procent Rosjan zamieszkujący ziemie estońskie jest znaczący w kształtowaniu składu narodowościowego kraju. Według danych Głównego Urzędu statystycznego w Estonii w 2007 r. kraj zamieszkiwało 25,6% Rosjan (351 178), Estończycy w tym samym czasie stanowili 68,6% mieszkańców kraju (921 068), dla porównania ogółem w kraju zamieszkiwało 1 315 912 osób. Porównując te dane z okresem akcesji Estonii do Unii Europejskiej Rosjanie stanowili wówczas 25,7%, Estończycy zaś 68,4% społeczeństwa. W styczniu 2010 Rosjanie stanowili 25,5%, Estończycy natomiast 68,8% populacji w kraju. Przedstawione powyżej dane pokazują jak silne podziały narodowe występują we współczesnej Estonii. Liczba ludności Rosyjskiej w tak niewielkim pod względem liczby mieszkańców kraju jest wciąż znacząca. Choć statystyki, po uwzględnieniu błędów statystycznego, pokazują że procentowa liczba Rosjan zamieszkujących Estonię spada, to jednak spadek ten jest niewielki i oscyluje wokół 0,1% rocznie¹⁶. Mniejszość rosyjska w Estonii jest zatem wciąż silną pod względem liczebnym grupą społeczną, która stanowi ponad ¼ społeczeństwa

estońskiego. Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych populacja Estonii w dniu 1 grudnia 2011 r. wynosiła 1 364 tys., są to wszyscy zarejestrowani mieszkańcy kraju¹⁷. Mimo, iż od uzyskania niepodległości przez Estonię minęły już ponad dwie dekady nadal 120 650 mieszkańców kraju posiada inne, niż estońskie obywatelstwo. Najlicniejszą grupę stanowią Rosjanie, ponad 950 440 osób, ponadto Ukraińcy, Finowie, Łotysze, Litwini i Białorusini¹⁸. Ponadto bardzo liczną grupę stanowili bezpaństwowcy, których pod koniec roku 2011 stanowili 6,9% populacji kraju (94 654 osoby).

Wykres 1 *Ludność Estonii w 2011 r.* pokazuje proporcje społeczeństwa estońskiego z grudnia 2011 r. Choć różnią się one zdecydowanie od danych pokazujących społeczeństwo estońskie na początku drogi tranzycji i transformacji systemowej w 1992 r.

Wykres 1

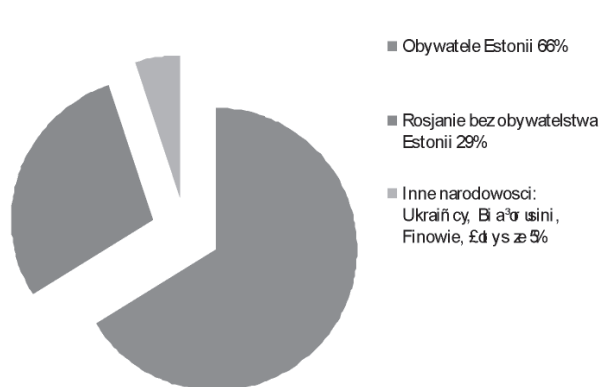
Ludność Estonii w 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Estonii dostępnych na <http://www.siseministeerium.ee/> (03.01.2012)

Wykres 2

Ludność Estonii w 1992 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Estonii dostępnych na <http://www.siseministeerium.ee/> (03.01.2012)

Wykres 1 *Ludność Estonii w 2011 r.* oraz wykres 2 *Ludność Estonii w 1992 r.* pokazują zmiany jakie w ciągu prawie dwóch dekad suwerenności Państwa Estońskiego zaistniały w strukturze społecznej tego kraju. Należy wskazać, iż ponad 18% mieszkańców uzyskało w tym czasie status obywatela kraju, jednak z związku z wymogami procesu naturalizacji mieszkańców pojawiła się nowa grupa społeczna tzw. bezpaństwowcy lub posiadacze szarych paszportów. Do tej grupy zaliczono wszystkich mieszkańców Estonii, głównie Rosjan i rosyjskojęzycznych, którzy mimo iż zamieszkiwali te tereny od wielu lat, nie uzyskali obywatelstwa Estonii. Prawo estońskie przewidywało przyznanie obywatelstwa kraju tylko dla obywateli sprzed aneksji do struktur ZSRR oraz ich potomków. Skutkiem takiego działania państwa do 1992 r. 32% mieszkańców Estonii posiadało status bezpaństwowca, czyli osoby o *nieokreślonym obywatelstwie*¹⁹. W okresie od 1992 r. do 2011 r. liczba bezpaństwowców²⁰ zmniejszyła się do 6,9% mieszkańców. Nie-obywatele wypełniali wymogi naturalizacji i otrzymywali obywatelstwo estońskie. Jednak mimo zmniejszającej się liczby obywateli innych krajów na korzyść obywatelstwa estońskiego kwestie narodowości i integralności społecznej postawały kluczowe dla Estonii.

Ludność rosyjska zamieszkująca na terenie Estonii zasiedlała przede wszystkim cztery prowincje. Na początku transformacji systemowej największy procent Rosjan zamieszkiwał regiony Harjumaa, Ida-Viru, Tartumaa oraz Jagevamaa²¹. Takie rozmieszczenie ludności rosyjskiej na terenie Estonii wprowadziło podział klasyfikujący mieszkańców Tallina i Tartu jako ludność zamieszkującą tereny zurbanizowane. Z drugiej jednak strony w prowincjach Ida-Virtu oraz Jagevamaa Rosjanie zdobyli więcej miejsc w przedstawicielstwach lokalnych władz²². Najmniejszy procent Rosjan zamieszkuje na estońskiej wyspie Hiiuma w prowincji Hiiumaa, gdzie w 1999 r. rdzenni Estończycy stanowili 97% populacji wyspy (11 443), przedstawiciele mniejszości narodowych łącznie stanowili grupę 419 osób²³. Analiza powyższych wartości liczbowych pokazuje, że rozmieszczenie przedstawicieli rosyjskiej mniejszości narodowej w Estonii nie jest równomierne. Największe skupiska Rosjan zasiedlają rosyjskie obszary przygraniczne, przede wszystkim prowincje Ida-Viru oraz Tartumaa. Wielu Rosjan zamieszkuje także obszar prowincji stołecznej Harjumaa, a szczególnie Tallin.

Masowe migracje ludności rosyjskiej na tereny ziem estońskich odbywały się w okresie

przynależności Estonii do struktur ZSRR. W okresie od 1989 do 1991 r. 100 000 osób mieszkających na terenie republiki zdecydowało się na kolejną emigrację. Z uwagi na brak estońskiego pochodzenia, nie mogliby oni otrzymać obywatelstwa kraju²⁴. Tak duże wymieszanie ludności po względem narodowościowym spowodowało dalsze konsekwencje społeczne. Po odzyskaniu niepodległości pojawił się nowy aspekt, dyskryminacji ludności migrującej, przede wszystkim o charakterze kulturowym, językowym i narodowym, który wywarł decydujący wpływ na kształt społeczeństwa estońskiego.

4. Wnioski końcowe

Demokratyzacja i budowa stabilnej państwowości estońskiej jest procesem złożonym i długotrwałym, zróżnicowany skład narodowościowy kraju oraz dominacja rosyjskiej mniejszości narodowej w kraju sprawia, że Estonia musi zmierzyć się z wieloma problemami wynikającymi z dużych podziałów etnicznych w kraju. Rząd estoński wdraża kolejne inicjatywy integracyjne, jednak ich działanie nie jest na tyle skuteczne aby zespolic całe społeczeństwo estońskie. Duże znaczenie ma tutaj znajomość języka estońskiego oraz umiejętność płynnej komunikacji, co jest niezbędne do pełnego funkcjonowania na rynku pracy. Mimo, że między Rosjanami i Estończykami mieszkającymi na terytorium Estonii występuje wiele antagonizmów, obie grupy etniczne muszą budować wspólny byt państwowy w kraju.

¹ Zarówno Estonia jak i Łotwa na początku swojej drogi ku niepodległości zmagaly się z problemem bardzo licznej grupy ludności rosyjskojęzycznej, w której większość stanowili Rosjanie 30,3% (474,8 tys.) w Estonii oraz 34% (905,5 tys.) na Łotwie. Na Litwie sytuacja wyglądała zdecydowanie inaczej. Rosjanie stanowili 9,4% (344,5 tys.) społeczeństwa kraju, Polacy zaś 7% (258 tys.), dane pochodzą z 1989 r., dane za: Nacyonalnyj sostaw nasilenija SSSR, Pieriepis nasilenija 1989, Moskwa 1991, s. 140 – 141.

² W 1989 r. Estończycy stanowili 61,5% (963 281) mieszkańców Estonii, dane za Estońskim Urzędem Statystycznym, www.stat.ee, (16. 06. 2009).

³ 1 565 662 mieszkańców, dane za Głównym Urzędem Statystycznym Estonii, <http://www.stat.ee/>, (20.04. 2009)

⁴ W 1989 r. Estonię zamieszkiwały 1 565 662 osoby, w roku 2005 liczba ta spadła do 1 391 000.

⁵ M. Patyna, Problem integracji Rosjan w Estonii w latach 1989 – 2005, [w] Wybrane problemy badań wschodnich, (red.) Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz, Wrocław 2007, s. 115 – 117.

⁶ Procentowy udział Estończyków wzrósł z 67,9% do 68,8%.

⁷ Liczba przedstawicieli mniejszości rosyjskiej spadała z 25,6% do 24,9%.

⁸ A. Włodarska, Rosyjska mniejszość narodowa w Estonii jako czynnik dezintegracji społecznej, [w] Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce i Europie, Toruń 2014, s. 236-253.

⁹ J. Lewandowski, op. cit., s. 231.

¹⁰ J. Lewandowski, Estonia, Warszawa 2001, s. 166.

¹¹ Rok 1991 r. był przełomowy nie tylko dla Estonii, ale dla wszystkich republik związkowych. Trwający od lat rozpad ZSRR przyspieszyły działania ludności zamieszkującej poszczególne kraje związkowe, które mogły zostać zapoczątkowane dzięki polityce przyjętej przez Michała Gorbaczowa. Wzorce zaczerpnięte z wydarzeń w Europie Środkowej z roku 1989 r., który był czasem wieńczącym okres komunizmu, inspirowały do tworzenia nowych ruchów o charakterze narodowym w poszczególnych republikach. Mimo podejmowanych prób ratowania systemu, poszczególne kraje deklarowały swoją niepodległość, niechęć uczestniczyć w reformowaniu starego systemu.

¹² J. J. Linz, A. Stepan, Problems of Democratic Transition and Consolidation, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996, s. 24.

¹³ Sammy Smooha, prof. Uniwersytetu Haifa (Izrael), zakres jego badań obejmuje stosunki etniczne ze szczególnym uwzględnieniem konfliktów na tle etnicznym, imigracji, przywódców politycznych oraz demokracji w krajach podzielonych etnicznie. Twórca terminu demokracji etnicznej. Wyróżnił dziesięć warunków w jakich demokracja etniczna może funkcjonować, należy jednak zaznaczyć, że nie jest konieczne wypełnienie wszystkich wskazanych poniżej punktów. 1. Rdzenna grupa etniczna kraju stanowi większość społeczeństwa. 2. Mniejszość etniczna jest pod względem liczebnym znaczącą grupą społeczną. 3. Ludność rdzenna kraju wykazuje przywiązanie do systemu demokratycznego. 4. Rdzenna grupa mieszkańców jest ludnością tubylczą. 5. Skład przedstawicieli mniejszości narodowych stanowi również imigranci. 6. Ludność nie-rdzenna nie ogranicza się tylko do przedstawicieli jednej grupy etnicznej. 7. Rdzenna ludność tworzy pokaźną liczebnie i wspierającą się diasporę. 8. Widoczne jest zaangażowanie tzw. ojczyzny zewnętrznej. 9. Brak znaczącego zaangażowania ze strony innych państw. 10. W kraju nastąpiła tranzycja i transformacja od systemu niedemokratycznego do demokratycznego.

¹⁴ G. Smith, The Russians in Estonia and Latvia: Diaspora or Stranded Minority? [w] De Baltiske land- et 'nytt' Norsk naromrade? (red.) A. Steen, A. Selliaas, Oslo, 1998, s. 42–51.

¹⁵ P. Järve, Re-Independent Estonia, [w] The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe, (red.) S. Smooha, P. Järve, Budapest 2005, p.73 – 77.

¹⁶ Wśród przedstawicieli pozostałych grup mniejszościowych widoczne były podobne tendencje. Ukraińcy w roku 2000 jak i 2010 stanowili 2,1% społeczeństwa. Liczba Białorusinów w ciągu 10 lat zmniejszyła się o 0,1%, z 1,3% do 1,2% populacji Estonii, Finowie z 0,89% do 0,8%. Podobne tendencje widocznie były wśród przedstawicieli mniejszości litewskiej, łotewskiej, polskiej czy niemieckiej.

¹⁷ Dane ze Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Estonii, <http://www.siseministeerium.ee/>, (20.01.2012)

¹⁸ Ukraińcy stanowią grupę ok. 5 250 mieszkańców Estonii, Finowie ok 4 250, Łotysze ok. 2 540, Litwini ok. 1 756, Białorusini ok. 1 480.

¹⁹ Linguistic minorities in Estonia: Discrimination must end, Amnesty International, AI Index: EUR 51/002/2006, <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR51/002/2006/en/06934dad-d3d3-11dd-8743-d305bea2b2c7/eur510022006en>, (03.01.2012)

²⁰ Według Konwencji ONZ z 1954 r., art. 1, regulującej status bezpaństwowców, „bezpaństwowiec nie jest postrzegany jako obywatel przez akty prawne żadnego z państw”. Bezpaństwowcy klasyfikowani są do dwóch kategorii, de jure i de facto. Akt końcowy Konwencji ONZ o strusie bezpaństwowców stanowi, iż apatryda nie jest uznawany za

obywatela na podstawie regulacji wynikających z przepisów prawa krajowego (de jure). Bezpaństwowcy de facto to osoby, których obywatelstwa nie można ustalić, uchodźcy, przedstawiciele mniejszości narodowych czy osoby nie posiadające dokumentów. Bezpaństwowość de facto przypisywana jest także jednostkom, których obywatelstwo nie jest skuteczne. Dana jednostka mimo, iż posiada obywatelstwo nie jest objęta ochroną kraju i nie czerpie żadnych korzyści wynikających z obywatelstwa. Szerzej patrz: Nationality matters. Statelessness in international law, http://ssl.brookes.ac.uk/ubr/files/4/4-Nationality_Matters1, (03.01.2012)

²¹ W regionie Harjumaa mieszkało 43,4% Rosjan przebywających na terenie Estonii, w regionie Ida-Virumaa 13,4%, w regionie Tartumaa 19,1% oraz w regionie Jagevamaa 13,1%.

²² The demographic characteristics of national minorities..., s. 56 – 58.

²³ Rosjanie zamieszkujący wyspę w 1999 r. stanowili grupę 200 osób. W roku 2007 liczba Rosjan zmalała do 98 osób, liczba wszystkich mieszkańców wynosiła wówczas 10 168 osób.

²⁴ A. Herm. Estonians abroad. Population 2005–2006, Tallin, 2007, s. 60-67.

сом Фішкіном і його колегами зі Стенфордського університету. Здійснено спробу оцінити її користність в сучасній демократії. Показано переваги та обмеження використання деліберативних процедур. Зокрема, автор зосереджується на проблемі універсальності її використання та висловлює позицію, що дорадча демократія може мати практичне значення тільки в окремих випадках. Таким чином скептично ставиться до ідеї постійно інтегрувати концепцію деліберативного опитування в демократичній системі. Однак є прихильником частого використання деліберативних процедур в органах місцевого самоврядування. Саме на місцевому рівні є сприятливі умови для розвитку концепції деліберативної демократії як формули, що доповнює сучасні мало-ефективні громадські консультації. Кульмінацією статті є роздуми про можливості реалізації деліберативної демократії в країнах Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: деліберативна демократія, країни Центральної та Східної Європи.

УДК 321.7

© Paweł Stępień
(Łódź)

DEMOKRACJA DELIBERACYJNA JAKO JEDEN Z INSTRUMENTÓW WYRAŻANIA WOLI POLITYCZNEJ SPOŁECZEŃSTWA

Artykuł dotyczy koncepcji demokracji deliberacyjnej, w wersji zaproponowanej przez Jamesa Fiszkina i jego współpracowników z Uniwersytetu Standforda. Jest próbą oceny jego użyteczności we współczesnej demokracji. Ukazuje zalety i ograniczenia stosowania procedury deliberacyjnej. Szczególnie zaś autor koncentruje się na problemie powszechności jej wykorzystywania i staje na stanowisku, że demokracja deliberacyjna może mieć walor praktyczny jedynie w jednostkowych przypadkach. Tym samym odnosi się sceptycznie do idei trwałego włączenia koncepcji deliberative poll w system demokratyczny. Jest jednak zwolennikiem częstego wykorzystywania deliberacji w samorządzie. To właśnie na poziomie lokalnym istnieją dogodne warunki do rozwoju koncepcji demokracji deliberacyjnej jako formuły dopełniającej współczesne, mało efektywne konsultacje społeczne. Zwięźczeniem artykułu są refleksje dotyczące możliwości zaimplementowania deliberacji w państwach Europy Środkowej i Wschodniej.

Słowa kluczowe: demokracja deliberacyjna, Europa Środkowa i Wschodnia.

П. Стеньень
(Лодзь)

ДЕЛІБЕРАТИВНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВОЛІ СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається поняття деліберативної демократії, у розумінні, запропонованому Джейм-

P. Stenpen
(Lodz)

DELIBERATIVE DEMOCRACY AS ONE OF INSTRUMENTS OF EXPRESSING THE POLITICAL WILL OF THE SOCIETY

In the contemporary world political scientists fight the crisis of democracy. The problem of a low turnout, little participation of citizens in making political decisions, a weakness of political leaders whether finally not working democratic institutions etc. cause it. Thus they have to search new methods (procedures) in order to deal with it and improve the quality of democratic political system.

Appearing innovations in political literature like e.g. citizen technology panels, participatory budgeting, consensual conferences whether deliberative democracy are a reply to these negative tendencies in the democracy. The last one is the subject of this paper.

It is worthwhile to notice, that deliberative democracy is intended to complement the institutions of democracy rather than supplant them. As a form of expressing the political will by citizens is a kind of the forum which a result is a political decision.

The aim of the paper is to answer the following questions: can the concept of deliberative democracy be applied universally? Where is it possible to apply it? What conditions should be qualified to improve the position of citizens in relation to the state?

What is the idea of deliberative democracy? A more fundamental difficulty is the amount of knowledge on political issues people possess. A lot of estimates show that citizens are not interested in public affairs. Anthony Downs with his well-know phrase of 'rational ignorant' insist that it is a normal and natural attitude as a member of the society. Nonetheless, advocates of the deliberative democracy want citizens to actively include into the process of making decisions by seriously

deliberating over important issues. So far people, who participated in elections, could cast their votes for or against candidates put forward by political parties. In deliberative democracy they also have the possibility to vote, but with deliberation over arguments why they do in such way.

If people think and know little about politics, they should discuss with others. In particular with citizens who do not share similar views. Deliberation as an empirical and practical 'tool' can provide it. But some objections must be obeyed. Arguments presented during the process should be accurate, appropriate, balanced, informative and factual. The participants should be willing to talk and listening in mutual respect and nobody can not monopolize whole deliberation, in other words, everybody must have equal opportunities. It is not easy to realize. The rules of deliberation and political equality have proven hard to achieve simultaneously. Fiskin (one of the most influential deliberative democrats) and his colleagues from Standford University emphasize that 'march toward political equality has had the unintended consequence of diminishing deliberation'. But deliberative democracy can embody both through random, representative samples.

Random samples assure everyone can be chosen to by lot. The procedure, typically lasting a weekend, is launching with selecting participants. Those who agree to participate in this undertaking are sent special briefing materials containing balanced short arguments for and against some solution. Then, the participants are deliberating in randomly assigned small groups which are led by trained moderators who keep guard to maintain the atmosphere of civility and mutual respect. After it, group members prepare two or three questions to panel experts collecting them from all groups, and policy experts explain the most controversial issues. The goal of deliberative polling (the term coined by James Fiskin) is to reveal the changes in preferences. Participants are interviewed just before being invited to participate and again at the end of deliberative weekend. But, what is the most important? The result of deliberation should be to make a decision. Therefore, after meeting, participants' views are measure by knowledgeable experts. It provides the anonymity of answers and guarantees protecting participants from any pressure. The research results are submitted to the governing body.

However, deliberative democracy is exposed to some limitations and some threats like the law of group polarization political ignorance, rational irrationality, deep and frequent changes in preferences, possibilities of manipulation of participants, costs and difficulties in organizing of process.

In order to acquire knowledge citizens must devote lots of time and effort. They economize it with potential benefits. Political ignorance and rational irrationality contain these anxieties. Some scholars contend that engagement in political activity is just unprofitable.

Besides, discussing in small groups is associated with the danger of group polarization because people tend to be conformist. They want to achieve a psychic gratification by understanding others who share their views and confirming themselves prejudices. Moreover, people also often express their opinions that fit to social expectations and seek how to avoid pejorative reactions from other members of the community.

If people have got inability of getting 'full and factual' information on political issues, because it is just impossible especially at the macro level, they should search alternative ways to deliberate for example in small communities. Patrick Denn suggests that 'deliberative democracy' is more feasible on the small scale, where we are likely to know and care about our fellow citizens. There, they can truly engage in the process of deliberation and to be also concerned about the outcomes of the discussion.

Regardless of critical voices for deliberative democracy, citizens have a great opportunity to meet people who do not think in the same way like themselves, who have different experiences, ideas and dreams. Confronting our views with others, we enhance our lives.

Key words: *deliberative democracy, political issues, democratic political system, political will, citizens.*

Wprowadzenie

Kryzys demokracji, z ktryym bez wątpienia mamy do czynienia we współczesnym świecie, towarzyszy jej od momentu powstania i trwa nieprzerwanie do dzisiaj. Współcześni badacze w latach 70 XX wieku opisali niebezpieczeństwa, na które narażony jest demokratyczny system polityczny. Wśród nich wyróżnili bardzo mało aktywne społeczeństwo, słabość współczesnych przywódców politycznych, czy kroczącą dezintegrację rządów demokratycznych powodującą jej powolny upadek. Spadek zaufania do instytucji politycznych, zmniejszająca się frekwencja wyborcza czy też kontestacja systemu demokratycznego jako najlepszego z możliwych lub też oparcie całego systemu na myśleniu oraz planowaniu politycznemu w kategoriach kadencyjności wzmagają ten niekorzystny proces. Za sprawą Francisa Fukuyama'y natomiast i jego koncepcji «końca historii» o triumfie demokracji liberalnej, na krótko wstrzymano dyskusję o kryzysie samej demokracji. Dziś jednak wraca się bardzo poważnie do niej, proponując jeśli nie samą alternatywę dla demokracji jako systemu politycznego to rozwiązania poprawiające jego wydolność instytucjonalną.

Odpowiedzią na te niekorzystne tendencje są pojawiające się innowacje w demokracji jak np. panele technologiczne (*citizen technology panels*), budżety partycypacyjne (*participatory budgeting*), konferencje konsensualne (*consensus conferences*)

czy demokracja deliberacyjna (*deliberative democracy*).

Przedmiotem analizy nieniejszego artykułu będzie właśnie idea demokracji deliberacyjnej (też: deliberatywnej). Celem artykułu jest odpowiedź na następujące pytania badawcze: czy koncepcja *deliberative democracy* może być stosowana powszechnie? Gdzie ją ewentualnie można stosować i w jakich przypadkach? Czy siła potencjału jej zastosowania może poprawić kondycję osłabionej, współczesnej demokracji? Czy dzięki niej obywatele umocnią się względem instytucji państwa?

Idea demokracji deliberacyjnej

Termin *deliberative democracy* wprowadził do naukowego dyskursu amerykański badacz Joseph Bessette w 1980 roku («Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government»). Jednak za twórców współczesnej koncepcji demokracji deliberacyjnej uważa się niemieckiego socjologa Jürgena Habermasa i amerykańskiego filozofa Johna Rawlsa. To oni stworzyli pierwsze zręby idei włączania obywateli do aktywnego uczestnictwa w demokratycznym procesie podejmowania decyzji politycznych. Poprzez tzw. deliberację, czyli dyskusję nad ważnymi z punktu widzenia danej społeczności sprawami, miała dokonać się poprawa stanu współczesnej demokracji, ograniczająca się dotychczas *de facto* do aktu wyborczego z wyłączeniem jakiegokolwiek merytorycznej dyskusji. Problem, który od zawsze obecny był wśród teoretyków demokracji, dotyczył właśnie zachowania możliwej równowagi pomiędzy znajdującymi się w sprzeczności postulatami równości uczestnictwa wszystkich obywateli (*political equality*) a możliwością ich wypowiedzenia się na forum (*deliberation*). Demokracja bezpośrednia, gwarantująca *political equality* we współczesnym świecie, nie jest możliwa do zaimplementowania wraz z zachowaniem postulatu deliberacji. Stosując instrumenty demokracji bezpośredniej jak wybory czy referenda eliminuje się z procesu decyzyjnego dyskusję. Wybór, przed którym stoją teoretycy demokracji, jest alternatywny: albo powszechne uczestnictwo w akcie wyborczym wszystkich obywateli (demokracja bezpośrednia), albo deliberacja ograniczająca powszechność uczestnictwa (demokracja przedstawicielska). Jak zauważa celnie James Fishkin: «Marsz w kierunku [zapewnienia – przyp. red.] równości politycznej obywateli ma niezamierzoną konsekwencję w postaci osłabienia deliberacji». Warto zauważyć również, że nawet a starożytnych Atenach nie

każdy obywatel mający prawo głosu brał czynny udział w dyskusji.

Sprzeczność tę niweluje w dużym stopniu koncepcja demokracji deliberacyjnej, w szczególności zaś tzw. *deliberative poll*, zaproponowana przez badaczy z Uniwersytetu Standforda Jamesa Fishkina, Roberta Luskina czy Alice Siu z CDD (Center for Deliberative Democracy). Co ciekawe ich działalność oprócz wymiaru naukowego, ma również charakter praktyczny, gdyż zaproponowane przez ich ośrodek rozwiązania zostały zastosowane w Stanach Zjednoczonych, Australii czy Polsce.

Koncepcja demokracji deliberacyjnej (w postaci *deliberative poll*) polega na przeprowadzeniu swoistego rodzaju konsultacji społecznych, zleconych przez ośrodek decyzyjny zewnętrznej grupie ekspertów, w celu wypracowania decyzji poprzez aktywne włączenie obywateli do procesu decyzyjnego. Ideą takich konsultacji jest, by podejmowanie decyzji politycznych przez obywateli odbywało się w stanie ich zwiększonej świadomości oraz w stanie możliwie pełnej informacji o dyskutowanej sprawie bądź problemie. Jak pokazują liczne badania, zainteresowanie sprawami publicznymi przez obywateli jest bardzo znikome. Przykładowo w 2009 roku administracja prezydenta Baracka Obamy przeprowadziła wielką kampanię społeczną i medialną promującą zaproponowane przezeń ambitne plany restrukturyzacji amerykańskiego systemu opieki zdrowotnej i systemu ograniczenia emisji CO₂. Według badań opinii publicznej, przeprowadzonych we wrześniu 2009 roku, jedynie 37% ankietowanych zrozumiało istotę reform, a 24% respondentów wiedziało, że reforma ostatecznie weszła w życie. Stąd, zwolennicy demokracji deliberacyjnej chcąc zwiększyć zainteresowanie obywateli sprawami publicznymi, poprzez poszerzenie wiedzy, starają się ich upodmiotowić i włączyć w proces decyzyjny tak, aby mieli świadomość realnego w nim uczestnictwa. Sam akt wyborczy czy referendalny nie skutkuje bowiem przełożeniem indywidualnego głosu na ostatecznie wyrażoną wolę społeczeństwa. Demokracja deliberacyjna natomiast gwarantuje jakiś poziom zaangażowania obywateli w wypracowywane decyzje i finalną świadomość realnej partycypacji.

«Deliberacja fishkinowska» ma konwencję weekendowego spotkania. Wtedy gromadzi się losowo wybraną, reprezentatywną grupę dla rozstrzygnięcia danej sprawy bądź konfliktu, a przed rozpoczęciem właściwej części deliberacji bada się wstępne preferencje jej uczestników poprzez ankiety

badawcze. Zanim jednak to nastąpi do osób, które wyraziły zgodę na uczestnictwo w danej deliberacji, wysła się starannie przygotowane – przez niezaangażowanych w sprawę ekspertów – zbalansowane, krytyczne i rzeczowe opracowania (*briefing materials*). Znajdują się w nich argumenty za i argumenty przeciw dyskutowanej następnie kwestii. Po dokonanych pierwotnym pomiarze dokonuje się podziału uczestników na specjalnie zaprojektowane grupy 10-15 osobowe, którym przewodniczy moderator stojący na straży przestrzegania podstawowych zasad procesu deliberacyjnego. Wśród nich można wymienić chociażby sprawiedliwy podziału czasu dla każdej wypowiadającej się osoby, dbanie o wzajemny szacunek uczestników i racjonalność prezentowanych argumentów, aktywowanie do dyskusji osób małomównych i kontrolowanie, aby nikt z dyskutantów nie zdominował spotkania lub wywierał jakąś presję na innych uczestników. Zakończenie prac w małych grupach dyskusyjnych kończy się przygotowaniem max 3 pytań przez każdą z grup do ekspertów biorących udział w sesji plenarnej. Ci natomiast muszą dbać o to, aby do pytania wpływające z różnych grup nie dublowały się. Po sesji plenarnej raz jeszcze możliwe jest spotkanie w małych grupach celem przedyskutowania kwestii podjętych na sesji plenarnej, ale nie jest to konieczne.

Zwieńczeniem deliberacji jest ponowne przebadanie preferencji za pomocą ankiet zawierających te same pytania i obserwowanie zmian, jakie zaszły w poglądach uczestników pod wpływem dyskusji. W wymiarze naukowym bada się szczególnie preferencje. W wymiarze praktycznym zaś wynikiem deliberacji musi być podjęcie określonej decyzji politycznej. Nie zapada ona, jak w innych alternatywnych metodach (np. *consensus conference*) na zasadzie konsensusu, ale jest przegłosowywana w demokratycznych sposób. Tajność głosowania zapewnia ochronę poglądów uczestników, którzy w wyniku deliberacji znajdowały się poza głównym, zwycięskim nurtem deliberacji, chroniąc je od przykrych konsekwencji potencjalnej krytyki. Pozwala również zachować poczucie odrębności poglądów u osób, którzy w rezultacie miały inny ogląd i ocenę postawionego problemu. Konsensus bowiem wymaga, aby zgodzić się na ustępstwa czasami w bardzo fundamentalnych dla jednostki sprawach. Demokracja deliberacyjna w formule Fishkinowskiej gwarantuje zachowanie autonomiczności i anonimowości poglądów uczestników.

Głównym celem deliberacji jest skonfrontowanie przemyśleń, ocen i postaw osób o różnych światopoglądach, przekonaniach, doświadczeniach. Większość ludzi bowiem, oprócz tego, że relatywnie niewielu interesuje się bieżącą polityką, generalnie nie ma możliwości poznania innych argumentów. Dyskutują zazwyczaj w gronie osób o poglądach podobnych, jeśli nie identycznych niż sami posiadają. Ponadto osoby silnie zaangażowane i zorientowane na jedną opcję ideologiczno-programową cechuje tendencja do poszukiwania źródeł informacji, które wspierają ich pierwotnie ukształtowane preferencje. Wybierają określone gazety, oglądają bliskie ich poglądom stacje telewizyjne czy strony internetowe. Grupy deliberacyjne natomiast, poprzez zastosowanie losowo wybranych i reprezentatywnych grup, zapewniają heterogeniczny charakter dyskusji – dając możliwość na rozważnie alternatywnych argumentów swoich adwersarzy.

Dzięki zastosowaniu metody zaproponowanej przez amerykańskich badaczy z CDD, istnieje sposobność na pogodzenie przeciwieństw (*coincidentia oppositorum*) pomiędzy *political equality* i *deliberation*. Postulat demokracji bezpośredniej (innymi słowy *political equality*) urzeczywistnia się bowiem poprzez próby reprezentatywne i równy dostęp do prezentowania własnych poglądów, a deliberacja stanowi sedno całego procesu decyzyjnego

Przykład deliberacji

W listopadzie 2009 roku, w Poznaniu, zespół z CDD przy współudziale ekspertów z Uniwersytetu Warszawskiego dokonał badań preferencji zgodnie z zasadami demokracji deliberacyjnej. Kwestią sporną było zarządzanie i przeznaczenie stadionu miejskiego przy ulicy Bułgarskiej po mistrzostwach piłkarskich Euro 2012. 150 mieszkańców Poznania wraz z przedstawicielami władz miasta miało zastanowić się nad sposobem wyboru podmiotu zarządzającego stadionem oraz źródłami finansowania kosztów obsługi stadionu.

Wśród alternatywnych opcji dotyczących podmiotu zarządzającego stadionem znalazły się: klub sportowy Lech Poznań, Poznańskie Centrum Sportu i Rekreacji (jednostka organizacyjna miasta) oraz prywatny zarządca. W sprawie utrzymania stadionu rozważano pomiędzy pełnym finansowaniem funkcjonowania stadionu z budżetu miasta a komercjalizacją usług przy niewielkim wsparciu ze środków publicznych. Poniższa tabel przedstawia pierwotne preferencje i wyniki sondażu deliberacyjnego.

Tabela nr 1. Zmiany preferencji podczas sondażu deliberacyjnego w Poznaniu (2009r.)

Źródło: Badania CDD, za: [dostęp: 30.10.2015]

W wyniku całodziennego debaty nastąpiły zmiany preferencji. Mieszkańcy, którzy początkowo optowali za zachowaniem dotychczasowej polityki zarządzania stadionem przez miasto lub podległe mu podmioty (łącznie 55% uczestników), w ankiecie końcowej wyrazili chęć oddania stadionu pod zarząd prywatnego podmiotu, komercjalizującego usługi sportowe. Wzrosło także znacznie przekonanie (do 60%), że stadion powinien być finansowany przez użytkowników obiektu z niewielkim wsparciem dotacyjnym z budżetu miasta.

Sondaż deliberacyjny w Poznaniu posłużył jako forma konsultacji społecznych, forma nieobligatoryjna, ale uzupełniająca stan wiedzy lokalnych polityków na temat poglądów mieszkańców odnośnie do przyszłości stadionu miejskiego. Dzięki temu władzom miasta udało się nie tylko przekonać uczestników deliberacji do zmiany wcześniejszych preferencji, a również uniknąć zarzutu mieszkańców o niewłaściwym przeznaczeniu stadionu.

Krytyka i ograniczenia demokracji deliberacyjnej

Oprócz zalet wynikających z praktycznego wykorzystania instrumentów demokracji deliberacyjnej, istnieją równoległe pewne ograniczenia, które trzeba wziąć pod uwagę przy stosowaniu tej metody. Literatura krytycznie odnosząca się do procedury i wyników deliberacji jest dość szeroka. Wśród głównych zastrzeżeń podnoszonych przez sceptyków można wymienić:

1. Prawo grupowej polaryzacji
2. Częste i głębokie zmiany preferencji
3. Określony kierunek zmian poglądów, często pożądanym przez władze
4. Możliwość manipulacji uczestników
5. „Niewiedza polityczna» (*political ignorance*) i „racjonalna nieracjonalność» (*rational irrationality*)
6. Zastosowanie incydentalne, nie powszechne
7. Trudności organizacyjne i koszty
8. Metoda konsultatywna, a nie decyzyjotwórcza

Prawo grupowej polaryzacji stanowi ważny zarzut dla architektów przedsięwzięć deliberacyjnych. Grupy mają bowiem tendencję do podejmowania decyzji bardziej skrajnych niż poszczególne jednostki wchodzące w jej skład. Można to zaobserwować np. podczas podejmowania decyzji przez ławę przysięgłych. W wyniku swoistej

deliberacji nad werdyktem ławnicy są skłonni podjąć decyzję o karze dużo wyższej lub dużo niższej niż początkowo każdy z osobna zakładał. Towarzyszy temu zjawisko myślenia grupowego, przejawiające się w dążeniu do eliminowania treści niegodnych z dominującymi w grupie poglądami. Jak słusznie zauważa Janusz Reyowski: «eliminacja ta może prowadzić do powstania w grupach opinii głupich, a zarazem sprzecznych z wartościami cenionymi przez członków grupy».

Badania prowadzone przez CDD pokazują dobitnie, że rzeczywiście występują bardzo duże zmiany w preferencjach pomiędzy początkowymi deklaracjami ankietowymi a ostatecznym pomiarem. Cass Sunstein przytacza dane z deliberacji prowadzonej przez Fishkina i jego współpracowników w roku 1995. I tak według badań, zmiany preferencji dotyczące skazywania przestępców na karę więzienia jako skutecznego instrumentu walki z przestępczością spadły z 57% do 38%. Uczestnicy deliberacji również zmienili poglądy na temat zasadności rzadszego stosowania kary pozbawienia wolności. Z 24% do 44% wzrosło przekonanie o konieczności wysyłania do zakładów karnych mniejszej liczby skazanych.

Jednak problemem nie są zmiany w preferencjach jako takie. One zawsze muszą występować, szczególnie jeżeli własne przekonania jednostka może skonfrontować z innymi uczestnikami grupowej dyskusji. Niepokojące są jednak aż tak głębokie zmiany preferencji oraz ich kierunek. Deliberacja przeprowadzona w New Haven w roku 2002 ukazała znaczny spadek preferencji początkowych z finalnymi (80% do 42%). Jednak bardzo zastanawiający jest w tym kontekście kierunek tych zmian. Jeżeli prześledzimy deliberacje, które zostały dotąd przeprowadzone, możemy zauważyć, że kierunek tych zmian prowadzi raczej do wypracowania nowej decyzji, wcześniej nieakceptowanej przez większość uczestników. W przypadku *deliberative polling*, które odbyło się w Australii w roku 1999 przed ogólnokrajowym referendum w sprawie zniesienia monarchii i zastąpienia jej republiką z prezydentem wybieranych w wyborach pośrednich przez parlament, zmiany szły w kierunku pożądanym przez inicjatorów deliberacji. Podobnie było w Teksasie w roku 1996. W wyniku dyskusji udało się nakłonić uczestników do zmiany preferencji i zgody na płacenie specjalnego podatku na ochronę środowiska i odnawialne źródła energii. Stąd największą moją wątpliwość wzbudza każdorazowe przekonanie uczestników deliberacji do zmiany

opinii na dany temat i podjęcia nowej, sprzecznej z wyjściową decyzją. Rzadko bowiem ta decyzja finalna jest zbieżna z pierwotnymi preferencjami. Prawdę mówiąc nie natknąłem się dotąd na ani jedną deliberację, która by potwierdziła początkowe poglądy uczestników.

Próby manipulacji można jednak powstrzymać. Służy temu zaangażowanie w procedurę demokracji deliberacyjnej niezależnych ekspertów, którzy czuwają zarówno nad przygotowaniem materiałów informacyjnych, jak i nad samym procesem. Jest to najważniejszy wymóg powodzenia deliberacji i uchronienia jej od zapędów podmiotów chcących wpływać na ostateczne wyniki.

Jednak istnieją jeszcze dwa zarzuty pojawiające się w literaturze warte rozważania: *political ignorance* i *rational irrationality*. Pierwsze pojęcie, które możemy przetłumaczyć jako polityczną niewiedzę lub ignorancję dotyczy sytuacji, w której obywatele nie posiadają i nie chcą posiadać mimo poprawy stanu edukacji odpowiedniej wiedzy na temat np. historii politycznej czy polityki gospodarczej pozwalającej na rozumienie procesów społecznych i ekonomicznych. Stąd z punktu widzenia jednostki i czasu potrzebnego na przyswojenie wiedzy w sposób wystarczający do podejmowania decyzji, racjonalnym staje się wytłumaczenie o niskim poziomie partycypacji obywateli w życiu politycznym. Koszty zdobycia wiedzy i dostępu do informacji często przewyższają korzyści, które obywatel może odnieść z zaangażowania w działalność polityczną oraz obywatelską; np. satysfakcję z udziału w głosowaniu.

Z pojęciem *political ignorance* związany jest nieodłącznie termin *rational irrationality*, czy racjonalnej nieracjonalności. Skoro obywatele nie mają wystarczająco dużo czasu i chęci na zdobywanie wiedzy politycznej, to z ich punktu widzenia, z punktu widzenia jednostki właśnie, brak zaangażowania w politykę i myślenie heurystyczne są po prostu racjonalne.

Stosowanie powszechnie procedury deliberacyjnej wydaje się zatem być pozornie mrzonką niż powszechną praktyką demokratyczną. Większość deliberacji (jeśli nie wszystkie) dotąd przeprowadzonych miało charakter incydentalny aniżeli powszechny. Nie jest to zarzutem wobec jej protagonistów. Wręcz przeciwnie. Ma ona służyć do rozstrzygania bardzo głębokich konfliktów i do takich celów została zaprojektowana. Istotnym elementem zapewniającym pomyślność przeprowadzenia skutecznej deliberacji jest zaangażowanie mieszkańców. Skoro mamy do

czynienia z małym zainteresowaniem obywateli kwestiami publicznymi, to musimy użyć pewnych zachęt, aby zmotywować ich do udziału w demokracji deliberacyjnej. Bruce Ackerman proponuje (przynajmniej w początkowej fazie stosowania demokracji deliberacyjnej) np., wynagrodzenie w wysokości 150\$ za wysiłek włożony w uczestnictwo w tzw. *Deliberative Day*. To generuje bardzo wysokie koszty. Z drugiej strony jednak w porównaniu do kosztów wyborczych czy referendalnych są one jedynie relatywnie wysokie.

Jak celnie zauważa Maciej Potz, problemem związanym z demokracją deliberacyjną nie jest, jakby się mogło pozornie wydawać, kwestia metody dyskusyjnej, konsultacyjnej czy też stwarzania możliwości do debatowania, lecz nadanie obywatelom poczucia sprawczości politycznej. Tego wszystkiego co można by określić jako satysfakcję z wymiany myśli powiązanej ze świadomością realnego, a nie iluzorycznego (akt wyborczy) uczestnictwa w procesie decyzyjnym.

Zastosowanie demokracji deliberacyjnej

Demokracja deliberacyjna jako metoda stosowana w praktyce epizodycznie, stanowi szczególny rodzaj wyrażania woli politycznej przez obywateli. Ogrom informacji, które społeczeństwo powinno zdobyć, by w pełni spełnić postulat deliberacji, ogranicza w jakiś sposób zastosowanie tej metody na szerszą skalę. Ludzie bowiem nie są zdolni, aby przyswoić wszelką wiedzę merytoryczną z każdej z polityk sektorowych. Jak piszą architekci *deliberative polling*: „Metoda ta nie jest odpowiednia dla każdego problemu, z którym zmierzyć się musi rząd. Kryzysowe sytuacje wymagają natychmiastowych decyzji. Metoda ta jest odpowiednia do stosowania w kwestiach, w których opinia publiczna prawdopodobnie ma mało informacji lub kiedy podjęcie decyzji zależy od wyboru pomiędzy konkurencyjnymi dobrami. Skoro zatem niemożność stosowania demokracji deliberacyjnej ogranicza ją do jednostkowych, incydentalnych i wąskich kwestii, alternatywą staje się wykorzystywanie jej w warunkach demokracji lokalnej. Patrick Daneen sugeruje, że demokracja deliberacyjna może być bardziej użyteczna w małej skali, gdyż na poziomie lokalnym wykazujemy większe zainteresowanie sprawami, które bezpośrednio nas dotyczą oraz mamy większe poczucie dobra wspólnego. Wysiłki wkładane przez uczestników deliberacji na poziomie lokalnym są bardziej zauważalne. Zaangażowanie wynika bowiem z chęci osiągnięcia korzystnego dla ich społeczności (a zarazem dla ich samych)

rozstrzygnięcia. Jednak jak pokazuje Ilya Somin, nawet w małych miasteczkach mamy problem nie tylko z frekwencją podczas deliberacji, ale także aktywnością: jedynie 20% uprawnionych do udziału w deliberacji uczestniczy w corocznych spotkaniach, a tylko 7% zabiera głos. Jednak gratyfikacja pieniężna za udział w konsultacjach, proponowana przez Ackermana i Fiskina, może być bodźcem motywującym do aktywizacji. Twierdzą oni, że nawet jeśli zapłata 150\$ nie zrekompensuje ich niepokoju związanego z wypowiedaniem się w małych grupach, to pozostając w milczeniu, mogą zostać narażeni na śmieszność.

Demokracji deliberacyjnej na poziomie lokalnym może towarzyszyć zjawisko konformizmu przy wyrażaniu opinii na forum. Ludzie, mieszkańcy jakiejś wspólnoty lokalnej, są często uwikłani w zależności i znają siebie nawzajem. Obawa przed wyrażaniem opinii sprzecznych z oczekiwaniami większości czy też opinii niepopularnych i generalnie nieakceptowanych w wymiarze aksjologicznym grupy deliberacyjnej może powodować dyskomfort u osób, które myślą inaczej niż większość. Może też powodować blokadę w swobodnym artykułowaniu swoich argumentów. Stąd bardzo ważne jest, aby nawet w małych i homogenicznych miasteczkach czy wsiach przy organizacji deliberacji spełnić wszystkie kryteria poprawnej deliberacji, szczególnie zaś postulat reprezentatywności.

Podsumowanie

Demokracja deliberacyjna jako sposób wyrażania woli politycznej społeczeństwa jest stosunkowo nową inicjatywą, mającą na celu usprawnienie procesu demokratycznego. Nie jest formą alternatywną dla demokracji przedstawicielskiej albo demokracji bezpośredniej. Stanowi raczej formę ich uzupełnienia. Dzięki niej możemy zachować dwa z najważniejszych postulatów demokracji: równego dostępu wszystkich obywateli do procesu decyzyjnego oraz umożliwienie dyskusji i podjęcie decyzji politycznej. Wynik deliberacji nie jest wszak wiążący i zobowiązujący władze do przestrzegania wytycznych, ale jako forma konsultatywna może wnieść ważny wkład w budowę społeczeństwa obywatelskiego, mającego poczucie realnego uczestnictwa w podejmowaniu decyzji politycznych.

Stosowanie demokracji deliberacyjnej wymaga jednak spełnienia podstawowego wymogu. Demokracja musi być skonsolidowana, a wartości w niej zawarte powinny być akceptowane i przestrzegane w wymiarze praktycznym nie tylko

przez społeczeństwo, ale również elity i klasę polityczną. W państwach Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie nadal istnieją trudności w implementacji wartości demokratycznych, proces wdrażania koncepcji demokracji deliberacyjnej może napotykać różne bariery: proceduralne i instytucjonalne. Stąd nawet pojedyncze próby, szczególnie na poziomie samorządowym, stosowania deliberacji mogą trafić na podatny grunt i stać się instytucją o charakterze cyklicznym (np. corocznym) lub okazjonalnym do rozwiązywania trudnych, ale niezrozumiałych dla obywateli kwestii.

Bibliografia:

1. Abramowicz B., Koncepcja demokracji deliberacyjnej jako odpowiedź na postulaty usprawnienia demokracji przedstawicielskiej, «Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny», Poznań 2011, z. 4.
2. Ackerman B., Fishkin J., *Deliberation Day*, [in:] *Debating Deliberative Democracy*, ed. Fishkin J., Laslett P., New Haven 2004.
3. Austen-Smith D., *Deliberation, Preference Uncertainty and Voting Rules*, Evanston 2005, http://people.hss.caltech.edu/~lyariv/Political_Economy_files/Feddersen.pdf.
4. Badania CDD, za: .
5. Caplan B., *Rational Ignorance vs. Rational Irrationality*, «Kyklos» 2001, vol. 54, Fairfax 2001.
6. Crozier M., Huntington S., Watanuki J., *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, New York 1975.
7. Deneen P., *A Different Kind of Democratic Citizenship: Citizenship and Community*, «Critical Review», vol. 20, nos. 1-2, Fairfax 2008.
8. Fishkin J., *Democracy and Deliberation: New Direction for Democratic Reform*, New Haven 1991.
9. Fishkin J., Luskin R., *Experimenting with a Democratic Ideal: Deliberative Polling and Public Opinion*, „Acta Politica”, no. 40, Amsterdam 2005.
10. Fiskin J., Farrar C., *Deliberative polling. From Experiment do Community Resorce*, [in:] *The deliberative democracy Handbook. Strategies for effective Civic Engagement in 21st Century*, eds.. Gastil J., Lewine P., San Francisco 2005.
11. Fiskin J., Luskin R., Jowell R., *Deliberative polling and Public Consultation*, «Parlamentary Affairs» 2000.
12. Fukuyama F., *Koniec historii*, Warszawa 1996.
13. Gambetta D., «Claro!»: An Essay on Discursive Machismo, [in:] *Deliberative democracy*, ed. John Elster, Cambridge 1998.
14. Markowski R., *Demokracja i innowacje demokratyczne. Z teorią i praktyką*, Warszawa 2014.
15. Pierwszy sondaż deliberacyjny. Materiały Urzędu Miasta Poznań, za: <http://www.poznan.pl/mim/info/news/przyszlosc-stadionu-pierwszy-w-polsce-sondaz-deliberatywny-odbyl-sie-w-poznaniu,34661.html>.

16. Potz M., The unfulfilled Promise? Deliberative democracy vs political participation, «Polish Political Science Yearbook», vol. 30.

17. Reserch of CDD, <http://cdd.stanford.edu/research/>.

18. Reykowski J., Procesy grupowe a rozwiązywanie antagonistycznych konfliktów. Czy idea demokracji deliberatywnej może mieć psychologiczny sens?, «Psychologia społeczna» 2007, t.2.

19. Slovic R., Consensus Conferences, «Democracy and Technology», New York 1995.

20. Somin I., Deliberative democracy and political ignorance, «Critical Review», vol. 22, nos. 2-3, Fairfax 2010.

21. Sondaż deliberacyjny rozpoczęty: co ze stadionem po EURO 2012?, za: <http://epoznan.pl/index.php?section=news&subsection=news&id=16698>.

22. Stokes S., Pathologies of Deliberation, [in:] Deliberative democracy, ed. John Elster, Cambridge 1998.

23. Sunstein C., The Law of Group Polarization, [in:] Debating Deliberative Democracy, ed. Fishkin J., Laslett P., New Haven 2004.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Богатирець Валентина, к.політ.н., доцент кафедри сучасних іноземних мов та перекладу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Богущка Альона, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ботушанський Василь, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Волошенко Вікторія, к.і.н., доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету (м. Київ).

Гуйванюк Микола, к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Добжанський Олександр, д.і.н., професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Доценко Віктор, к.і.н., доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету ДПС України (м. Ірпінь).

Концур-Карабінович Наталія, к.і.н., доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Лесюк Ганна, магістрант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

Залуцький Олександр, доцент кафедри музики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Казьмирчук Григорій, д.і.н., професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія, д.і.н., доцент, кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Королько Андрій, к.і.н., доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

Макар Віталій, к.політ.н., доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Макар Юрій, д.і.н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Паска Богдан, аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

Пижик Андрій, к.і.н., доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Подобєд Олена, к.і.н., доцент, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Удот Олександр, аспірант кафедри історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Шваб Леся, к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Шваб Мар'яна, викладач кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Шваб Соломія, студентка 4 курсу Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Stępień Paweł, mgr, doktorant w Katedrze Systemów Politycznych Uniwersytetu Łódzkiego.

Włodarska-Frykowska Agata, dr., adiunkt w Katedrze Systemów Politycznych, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, Uniwersytet Łódzki.

ABOUT AUTHORS

Valentyna Bohatyrets, PhD in Political Sciences, Associate Professor, the Dept. of Modern European Languages and Translation Studies, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Professor, the Head of the Dept. of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Aliona Bogutska, the doctoral student, the Dept. of History of Ukraine, Ivan Ohienko Kamyanets-Podilsky National University.

Victoriia Voloshenko, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of Theory and History of State and Law, National Transport University (Kyiv).

Mykola Guivaniuk, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Oleksandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Professor, Dean of the College of History, Political Sciences and International Studies, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Viktor Docenko, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of Theory and History of State and Law, The National State Tax Service University of Ukraine (Irpin).

Nataliia Kontsur-Karabinovych, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of History and Political Sciences, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas.

Anna Lesiuk, the doctoral student, Dept. of History of Ukraine, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Alexander Zalutskii, Associate Professor, the Dept. of Music, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Hryhoriy Kazmyrchuk, Doctor of History, Professor, the Dept. of History for Arts and Humanities, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Mariia Kazmyrchuk, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of Ethnology and Regional Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Andriy Korolko, PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Vitaliy Makar, PhD in Political Sciences, Associate Professor, the Dept. of International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Yuriy Makar, Doctor of History, Professor, the Head of the Dept. of International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Bogdan Paska, the doctoral student, Department of History of Ukraine, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Andriy Pyzhyk, PhD in History, Associate Professor, Dept. of Contemporary History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Olena Podobyed, PhD in History, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv)

Olexandr Udot, the doctoral student, Dept. of History of Ukraine, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk)

Lesia Shvab, PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Mariana Shvab, Lecturer, Dept. of World History, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Solomia Shvab, undergraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Pawel Stępień, mgr, doktorant w Katedrze Systemów Politycznych Uniwersytetu Łódzkiego.

Pawel Stepień (M.A.) the doctoral student, Faculty of International and Political Studies, University of Lodz.

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича :
Ч-49 Історія. – Чернівці : Чернівецький університет, 2016. – № 1. – 136 с.
ISSN 2414-9012.

Літературні редактори:

В. Ботушанський, Л. Звенигородська

Підписано до друку 17.06.2016. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. 15,81.
Зам. № 53. Тираж 100 прим.

Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544